HERMÉSZ KÖNYVEK

Arthur E. Imhof

ELVESZÍTETT VILÁGOK

Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat~ és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...

Akadémiai Kiadó, Budapest

Elveszített világok

5828

Hermész Könyvek

Készül az Akadémiai Kiadó
Társadalomtudományi Szerkesztőségének műhelyében

A sorozatot szerkeszti

E. Bártfai László

5374

Arthur E. Imhof

Elveszített világok

Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat —
és miért boldogulunk mi ezzel
oly nehezen...

MTAK 0 00003 64200 9

Akadémiai Kiadó · Budapest 1992

508515

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:

Arthur E. Imhof: *Die verlorenen Welten. Alltagsbewältigung durch unsere Vorfahren — und weshalb wir uns heute so schwer damit tun*

C. H. Beck Verlag, München, 1985²

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Fordította

Gelléríné Lázár Márta

A fordítást az eredetivel egybevetette

Szilágyi Éva

Megjelent a *Magyar Hitelbank Táncsics Alapítvány* támogatásával

ISBN 963 05 6374 6

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1992

© *C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Oscar Beck), München, 1984*
Hungarian translation © Gelléríné Lázár Márta

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Erwinnek (1943—1982),
aki egy életen át ezt kutatta

Tartalom

Előszó 9

Bevezetés 15

1. Johannes Hooss kicsiny életvilága 29

2. Megannyi kis világ 60

3. Az életvilágokra leselkedő veszélyek 98

4. A biztonságot keresve 145

5. És miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen... 211

Jegyzetek 242

Illusztrációk jegyzéke 249

Irodalmi áttekintés 253

Hely- és személynévmutató 257

Tartalom

Előszó 9

Bevezetés 15

1. Johannes Flores Lisnoy életvilága 29

2. Megszorító kis világ 60

3. Az életvilágokra leselkedő veszélyek 98

4. A biztonságot keresve 145

5. Ős múlt boldogulnak mi ezzel oly nehezen . . . 211

Jegyzetek 242

Illusztrációk jegyzéke 260

Irodalmi áttekintés 270

Helység- és személynévmutató 277

Előszó

Ez a könyv útközben készült. Bőröndömben csak ábráknak, grafikonoknak és képeknek jutott hely. Mindegyikük arra szolgált, hogy alapanyagom legyen ahhoz a tanári tevékenységhez, amelyet a legkülönbözőbb és egymástól igencsak távol eső egyetemeken űztem — Kapstadtban és Jeruzsálemben, Kyotóban, Bloomingtonban és San Franciscóban. Az 1982/1983. tanévben két szemeszternyi kutatószabadságot kaptam különféle csereprogramok keretében, s ezt kötöttem össze néhány vendégtanári meghívással.

Az emlékezetből írás egyik következménye, hogy — elszakadva a hazai intézetek és könyvtárak oly jól ismert könyv- és folyóiratpolcaitól — csaknem teljesen hiányoznak e könyvből a tudós jegyzetek, és csak néhány címből áll a könyv végi összefoglaló bibliográfia. A felhasznált illusztrációk aláírásai viszont mindig pontosan utalnak azokra a forrásokra, amelyek annak idején rendelkezésemre álltak.

A történelemről azonban könyvektől és tudományos folyóiratoktól teljesen függetlenül is gondolkodhatunk. Sőt, időnként úgy tetszett, minél távolabb vagyunk attól a helytől, ahol az ilyen dolgok találhatók, annál jobb. Az embereknek ugyanaz a sorsuk mindenütt a világon: megszületnek, felcseperednek, felnőtté válnak, megházasodnak, gyermekeik születnek, betegek lesznek, megöregednek és meghalnak — ez mindenkivel, mindenhol így van. A mindennapok történetének, a hétköznapi emberek históriájának megírásához pedig — mint esetünkben is — voltaképpen bárhol és bármikor nekifoghatunk. Az olvasmányok helyébe meg-

figyelések, beszélgetések, viták és tapasztalatok lépnek — s mindezek folytonos át- meg átgondolása.

Ám az is csakhamar kiderült, hogy a nagyvilágban biológiailag mindenütt egyforma tények: a születés, a felnövekedés, a felnőtté válás, az öregedés, az élettől megválás, a halál egyáltalán nem ugyanazt jelentik, és nem azonos a helyi értékük minden egyes ember vagy embercsoport értékrendjében. Legyen összehasonlításuk mégoly vonzó és újszerű is, arra, hogy e kérdésekben véleményt nyilvánítsak, sem illetékes nem vagyok, sem feladatomnak nem érzem. Amire felkértek — s ami ennélfogva könyvemnek kizárólagos témája —, adjak a lehető legpontosabb képet a mindennapok történetéről Közép-Európában az utolsó három, négy, öt évszázadban, mutassam be a kapcsolódó forrásokat és kutatási módszereket, olyanokat, amelyekkel ez a fajta történetírás űzhető — s mondjam el minderről véleményemet. Az itt következő eszmefuttatások csupán erre szorítkoznak, semmi többre nem vállalkoznak.

Bár mindenütt, ahol csak megfordultam, ugyanaz volt az alapanyag — azaz az ábrák, a grafikonok és a képek —, a viták mégis minden alkalommal egészen más irányba terelődtek, mégpedig attól függően, hogy kik voltak a résztvevők, milyen volt hallgatóságom szakmai összetétele, és hol találtatott földrajzilag az a hely, ahol a vita folyt. Hiába értettünk általánosságban egyet abban, hogy hasonló jelenségek emitt és amott egészen más okokból keletkezhetnek, és ezért semmilyen összehasonlítás esetén sem lehet eltekinteni időtől és tértől, mégis ritkán fordult elő, hogy ne mutatkozott volna igény valamiféle összehasonlításra. Mi kivethető volna például abban, hogy a dél-afrikai kollégák a könyvem ötödik fejezetében tárgyaltakhoz kapcsolódva nyomatékosan tették fel a kérdést: vajon a fekete népcsoportok keresztény elképzelések szerinti kulturális „felemelése" — amit gyakorta hittérítői buzgalommal űznek — végül is nem vezet-e éppen az ellenkező eredményhez, mint amire eredendően törekedtek? Addig-addig gyalázzák a fekete törzsek eleddig háborítatlan kozmologikus elképzeléseit, míg csak össze nem omlanak. A helyettük kínált keresztény világképről aztán hamarost kiderül, hogy a mindennapok valóságában már sok minden elavult az egyházi-misszionárus prédikációkból. Így, miközben ezektől az emberektől elvették régi világké-

püket, a cserébe ígért új örökkévalóság már régen nem létezik. Ezért itt valamiféle tátongó űr támad, melyet a kétségtelenül jobb, de teljességgel evilágra irányuló való élet sem tölthet be. Vajon előnyös-e ez a csere? Igencsak kétséges.

Más helyütt aztán „magammal vitt" elképzeléseim jutottak további táplálékhoz és kaptak új lendületet. Így például Jeruzsálemben vendégeskedve azokra a stabilizáló elemekre emlékeztettek, amelyek körül nemzedékeken át a létükben újra és újra fenyegetett emberek gondolkodása és törekvései forogtak, s amelyek a legnehezebb időkben is egyéni életükön túlmutató tartást adtak számukra. Jeruzsálemen kívül talán nincs még egy hely a Földön, amely oly sok, a szélrózsa minden irányába szétszóródott (zsidó) ember megannyi nemzedékének annyi évszázadon át egyesítő erejű szellemi középpontját alkotta volna, teljes életviláguk és világszemléletük centrumát — ahogyan ezt páratlanul érzékletes módon ábrázolja a Henricus Bünting által alkotott, 1585-ben Helmstedtben kinyomtatott „Lóhere alakú világtérkép Jeruzsálemmel a középpontban" (lásd *1. ábra*).

Mégis — minden ilyesfajta ösztönzés és gondolatébresztő vita ellenére — keményen és következetesen ragaszkodom ahhoz az alapanyaghoz, amelyet a közép-európai térségben saját tevékenységemből és kutatásaimból valamivel jobban ismerek. Itt — és csakis itt — tehetek megalapozott kijelentéseket, amelyek mellett ki is tudok állni. Jóllehet egyáltalán nem gondolom azt, hogy ezek az anyagok vagy az általam kiválasztott és feldolgozott példák nagyobb jelentőségűek volnának, mint sok más forrás. Éppen hogy nem a bemutatott esetek a fontosak, nem is Johannes Hooss, aki köré felépítek egy ilyesfajta mindennapi életvilágot, még csak nem is a Välte-porta, amely itt (Jeruzsálem helyett) a világ és néhány ősünk világképének közepe. Sokkal fontosabbak az ebből az alapból fakadó lényegi kérdések és általánosított felvetések, azaz: a biztonság iránti emberi igény, az értelmet adó világkép, az egyéni életen túlmutató, nemzedékeken túlnyúló középpontok. Ha az olvasónak saját egyéni életvilágát és világképét érintő gondolatai támadnak — nos, ez hozzátartozik bármely könyv sorsához. S mennél gyakrabban történik meg ilyesmi, annál gyakrabban esik meg egy-egy szerzővel, hogy elérte célját.

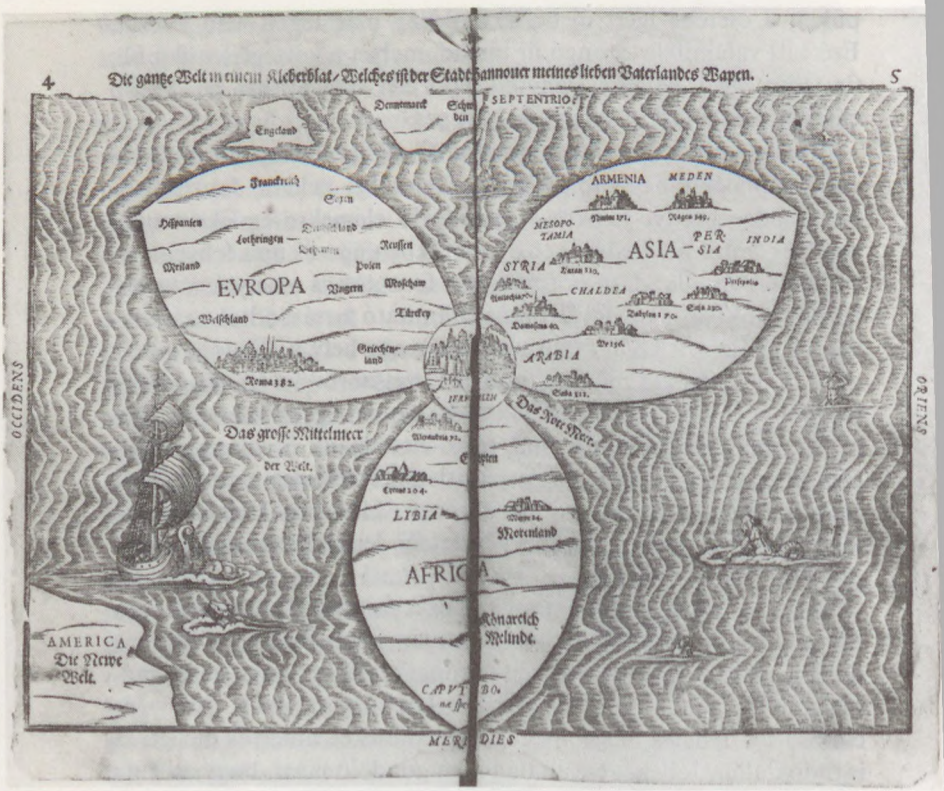

1. ábra. Lóhere alakú világtérkép Jeruzsálemmel a középpontban. Henricus Bünting (1545—1606): *Itinerarium Sacrae Scripturae. Das ist, Ein Reisebuch, über die gantze heilige Schrift.* (Ez itt egy útikönyv, mely az egész Szentírást felöleli.) Helmstedt, Lucius, 1585, 4—5.
Forrás: Herzog August-Bibliothek, Wolfenbüttel, Jb 4° 11.
Az az elképzelés, hogy Jeruzsálem a világ közepe, egyáltalán nem volt idegen a kereszténységtől sem. Itt szenvedte el Krisztus a keresztre feszítést. — Henricus Bünting hamburgi születésű és Wittenbergben tanult lelkész volt. Útikönyve több kiadást élt meg, és több európai nyelvre lefordították.

Ez a könyv sem jöhetett volna létre külső segítség nélkül. A következő intézményeknek szeretném megköszönni jelentős anyagi támogatásukat: Deutsche Akademische Austauschdienst (Bonn—Bad Godesberg), Union Internationale pour l'Etude Scientifique de la Population (Lüttich), Goethe-Institut (München és Kyoto), National Science Foundation (Washington D. C.), American Association for the History of Medicine (különösen Prof. Toby Gelfand, Ottawa), University of Pretoria (Prof. F. A. van Jaarsveld), Hebrew University of Jerusalem (Prof. U. O. Schmelz), valamint a Volkswagen Művek alapítványa (Hannover), amely éveken át nyújtott kutatási támogatást. Kutatói szabadságomért a berlini Freie Universitätnek mondok köszönetet, ahogy kollégáim türelméért is a Történettudományi Tanszéken. Nem utolsósorban illeti hála kutatócsoportomat a Friedrich Meinecke Intézetben, elsősorban Joachim Allmannt bíráló észrevételeiért, valamint Gert Schulzét és Gabriele Gieseckét a kutatási eredmények grafikus ábrázolásában végzett munkájukért. Manapság azt sem tartom fölöslegesnek, hogy mint a Beck-Verlag szerzője köszönetet mondjak a kiadó ismételt publikációs készségéért. Mindenekelőtt Dr. Ernst-Peter Wieckenbergnek tartozom köszönettel azért a szerkesztői munkáért, amely érdemes erre a névre.

Berlin, Freie Universität, 1983 ősze

A. E. I.

Bevezetés

Amikor a számítógép néhány évvel ezelőtt tért hódított a történettudományban is, mi, történészek úgy véltük, hogy egy csapásra sok minden leegyszerűsödött. A gép mindenekelőtt azokon a területeken vett le a vállunkról sok időrabló és fáradságos munkát, ahol hosszú számsorokkal kellett dolgoznunk. Ha végre néhány évből vagy évtizedből és ebből vagy abból a régióból mágnesszalagra rögzítettük az adatokat az árakról és bérekről, az állatállományról és terméseredményekről, a hőmérsékletről és csapadékról, a világi és egyházi adókról, a házasulási vagy halálozási életkorról, a családnagyságról és az újraházasodás gyakoriságáról stb., a gép pillanatok alatt szállította az eredményeket arról, hogy például mi volt a jellemző a hosszú időtávon érvényesülő hőmérséklet-változásokra, de — amennyiben így kívántuk — egyidejűleg azt is közölte, hogy ezek a változások milyen hatással voltak a termésre, az állatállományra, ez utóbbiak pedig az árak és bérek alakulására, hogyan befolyásolta mindez a házasulási életkor alakulását, a születések számát, a családonkénti csecsemőkori halandóságot, s ez miképpen hatott ebben vagy abban az életkorban a várható átlagos életkorra.

Kezdetben káprázott a szemünk — a szemkáprázást szó szerint értve — mindezen új eredményektől, melyek csaknem elborítottak bennünket, mert hosszú ideig nem vettük észre, hogy számítógépünket túlságosan is mai szemmel programoztuk, „modern" emberek módjára, és segítségével tulajdonképpen csak azt akartuk megtudni a múltból, ami *minket ma* érdekel.

Természetesen ezek az ellenvetések nem a számítógép ellen szól-

nak. Végül is nem tehet róla, hogy nem rendelkezik saját intelligenciával, csupán parancsainkat hajtja végre, bár mindenképpen bámulatos és káprázatos hatékonysággal. A tizedesvessző utáni tíz számjegynyi pontosság, amelyet könnyűszerrel kiszámít és gondolkodás nélkül kinyomtat bármelyik számítógép, hamis biztonságérzetbe ringatott bennünket, és elhitette velünk, hogy most valami egészen pontosat tudtunk meg a múltról. A magam részéről önmagában semmi kifogásom nincsen az ilyesfajta történeti kutatás ellen. Köztudomású, hogy minden nemzedék újból megírja a maga történelmét. És ha hozzá lehet férni új forrásokhoz és új segédeszközökhöz, mi sem természetesebb annál, ha ki- és felhasználják őket, mégpedig abban, ami *számukra* a leginkább érdekes.

Ellenérzésem sokkal inkább abból a körülményből fakadt, hogy mindaz, amit manapság művelünk, nem ér *semmit,* ha őseink szemével akarjuk látni a múltat. Ugyanis az ő érdeklődésük sokszor a lehető legnagyobb mértékben különbözött a miénktől, és egyre gyakrabban tűnik föl, mennyire nem helyénvaló módon közelítünk egyik vagy másik problémához. Sőt, az sem ritka, hogy „hamis" a kérdés, amelyet felteszünk. Ilyen például az, amikor — s ez igenis a *mi* problémánk — a várható életkor alakulását vizsgáljuk az utóbbi generációknál, s aztán a számítógépes eredmények alapján dagadó kebellel, nagy büszkén azt állítjuk, hogy ez a bizonyos életkor megduplázódott vagy megháromszorozódott, harminc évről hatvanra, hetvenre vagy még magasabbra emelkedett. Egészen más azonban az, hogy mit gondoltak volna minderről eleink. Valószínűleg már a kérdést is különösnek tartották volna, ha egyáltalán megértik, és nem csóválják felette csodálkozva a fejüket. Számukra ugyanis élet, életlefolyás és várható életkor teljesen mást jelentett. Az „élet" akkor egy különféle fontos és kevésbé fontos tevékenységekkel kitöltött evilági szakaszból, valamint egy sokkal lényegesebb és hosszabb szakaszból, azaz a túlvilági üdvösség örökkévaló részéből tevődött össze. Mit számított ebben az összehasonlításban, hogy valaki idelent a földön már tíz vagy húsz, vagy csak ötven, hatvan, sőt akár nyolcvan vagy száz év után lépett le az élet színteréről? Mit is jelenthet tehát az életkorra vonatkozó együgyű kérdésfeltevésünk? Mi is értendő egyáltalán *meg*növekedésén? A keresztény elképzelésektől való elfordulásunkkal nem választot-

tuk-e le — várható élettartamunk oly drasztikus kitágulásával egyidejűleg — életfolyamunk teljességéből a túlvilági, örökkévaló részt? Mit számít egyetlen földi életünk holmi megduplázódása vagy megháromszorozódása egy elvesztett örökkévalósághoz képest? Ha akár ötszörös, sőt, tízszeres volna ez: még mindig csak egy nagy semmi lenne.

Mindezen gondolatok alapján jutottam arra, hogy ebben a könyvben megpróbáljam a világot őseink szemével vizsgálni. Ha nem volnának oly nagyok e szavak, azt is mondhatnánk: az eddigieknél több igazságot szeretnék számukra szolgáltatni. Szeretném megtudni, melyek voltak az ő sajátos gondjaik, hogyan vetődtek fel, s mire jutottak velük. Nem marad más megoldás számomra, mint hogy az ő szempontjaik szerint az alapjától kezdve felépítsem a világot, amelyben éltek, hogy megtapasztaljuk sok ezer elődünk egyikének-másikának életkörülményeit. És újólag hátraléptem egy lépéssel a számítógép és valamennyi mágnesszalag mögé, hiszen mielőtt ezeknek az ősöknek a százai-ezrei eltűntek volna az adatfeldolgozás sűrűjében, hogy a végén csupán mint névtelen statisztikai átlagértékek kerüljenek elő újból, valamennyiüket ismertem forrásaimból: az egyházkönyvekből, az adójegyzékekből, a bírósági anyagokból, a kataszteri nyilvántartásokból, az adásvételi szerződésekből, a végrendeletekből és a jegyzőkönyvekből. Ismertem őket név szerint, tudtam, mikor születtek, kik voltak azok, akikkel együtt nőttek fel, mikor és kivel házasodtak össze, hány gyermekük született, de azt is, hány lovuk, birkájuk, ökrük és tehenük volt, mekkora mezővel és legelővel, szántóföldde l és belső kerttel, pajtával, istállóval bírtak, milyen munka- és egyéb szolgáltatásokkal tartoztak uraiknak, milyen tisztségeket töltöttek be és még sok ehhez hasonlót.

Választásom végül is egy parasztemberre, bizonyos Johannes Hoossra esett, aki 1670 és 1755 között élt az észak-hesseni Leimbachban, a Välte-portán. Ha olvasóm megkérdi tőlem, mennyire tekinthető reprezentatívnak ez az ember és mindennapi gondjai őseink összességét tekintve, mondjuk csak akár a XVII—XVIII. századra nézve, önkéntelen válaszom: „Egyáltalán nem!" Ez a kérdés valószínűleg nemcsak megtévesztő lenne, hanem rögvest szembeszegezném vele azt a véleményemet, hogy „rossz a kérdés".

Reprezentatív életlefolyások ugyanis csak azóta léteznek, amióta valamennyiünknek lehetőségünk van egy hozzávetőleg egyformán magas életkor elérésére, s ez igazán nem túl sok generáció óta van így. Azelőtt az egyik ember csecsemőként hunyt el, a másik mint aggastyán, a harmadik valahol a kettő között; az egyik anya meghalt első gyermeke születésekor, a másik pedig akkor, amikor már régen eltemette valamennyi gyermekét. Mit mondhat itt egy számítógéppel előállított 30 éves „átlagéletkor"? Inkább csak port hint a szemünkbe, mintsem felvilágosítana az akkori valóságról.

A teljes első fejezetet mindeme kétség ellenére Johannes Hoossnak szentelem. A cím legalábbis így szól: „Johannes Hooss kicsiny életvilága", és utána rögtön a következő: „Megannyi kis világ." Először az egyedi esetet kísérlem meg felmutatni, azt, hogy miképpen festhetett ez a világ őseink *egyikénél,* milyen módon alakította ki személyes kapcsolatrendszerét, melyek voltak ebben az erős, melyek a gyenge szálak, s milyen messzire értek, és megfordítva: hogyan jelenik meg ő mások kapcsolatrendszerében amazok életkorától függően, mennyire formálta mindezt meghatározott idő és tér, a szülői gazdaságban, a faluban, a régióban élő kollektív emlékezet. Itt nem a személy, nem Johannes Hooss a reprezentatív, hanem az akkor élt ősöket körülvevő kicsiny világ. Johannes alakja számomra arra szolgál mindebben, hogy kézzelfoghatóan felmutassak a számtalan lehetőség közül egyet.

A második fejezetben arról lesz szó, mi lehetett az, ami elsősorban meghatározta ezeket a kicsiny világokat, számtalan féle-fajta volt belőlük: vajon a földrajzi fekvés, az erdők és a szabad termőföld megoszlása, a városi vagy vidéki településforma, a gazdaságok nagysága voltak-e azok a tényezők, amelyek elsőrendűen befolyásolták a termőföld kihasználását, a tulajdonviszonyokat, a politikai-fensőbbségi és egyházi-vallási hovatartozást és még sok egyéb más tényezőt? Már ezen a ponton teljességgel világossá vált, hogy szó sem lehet egyik-másik gazdaság vagy hely reprezentatív voltáról. Ahogy akkoriban minden egyes életsors, minden egyes parasztporta, gazdaság, helység is egyszeribb, a másikkal kevésbé felcserélhető és színesebb volt, mint manapság. Reprezentatívnak e színes mozaik, a lehetőségek tömege és sokfélesége, az egyformaság hiánya volt tekinthető.

Amikor megpróbáltam visszaadni ezeket a világokat vagy legalább egyet közülük, olykor úgy éreztem, hogy a történészek előbbiekben felsorolt, szokásos forrásai cserbenhagynak. Ezért aztán időnként kiegészítettem ezeket kevésbé használatos anyagokkal: a múzeumok képanyagától kezdve a köztéri épületek kőbe merevített szimbólumain át a költők műveit és a mesegyűjteményekben fellelhető szövegeket is igénybe vettem. Egyvalaminek viszont kellő óvatosságra kell intenie a történészt: sem a képek, sem a mesék, s még a jelképek sem képesek arra, hogy igazából visszatükrözzék *azt a bizonyos,* egykor volt valóságot, ezeket a forrásokat tehát nem veheti át minden további nélkül. Kérdésfeltevésünk összefüggésrendszerén belül azonban lehetőséget nyújtanak arra, hogy gondolatokat ébresszenek, különösen akkor, ha a szomszédos tudományágak kompetens képviselőivel megbeszéli, miképpen is értelmezhetők az ilyen forrásanyagok. Az effajta beszélgetések alkalmával gyakran az is kiderült, hogy kollégáim a társtudományok területéről már jóval azelőtt foglalkoztak a maguk szempontjai szerint ezekkel a problémákkal, mielőtt még valamelyik történész e forrásokhoz hozzányúlt volna. Így, mellesleg, igen sokat tanultam is tőlük, például a néprajzosoktól arról, hogyan éltek tovább a protestáns vidékeken az „egyszerű nép" között a reformáció előtti idők vallási hagyományai, vagy arról, miképpen — milyen céllal, értelemmel — formálódott ki egy-egy kulturális tér vagy hagyomány.

Bármennyire sokfélék és tarkák voltak is e kicsiny világok két, három, négy évszázaddal ezelőtt, egyvalamit valamennyien közös élményként ismertek: a gyakorta visszatérő fizikai fenyegetettséget és veszélyezettséget. Hiába imádkoztak ősidők óta elődeink így: „A pestistől, az éhínségtől, a háborútól ments meg minket, Urunk!" — e könyv harmadik fejezete mégiscsak azt mutatja, hogy az 1550 és 1700 közötti időszakban több okuk volt erre az esdeklő imára, mint sok más nemzedéknek előttük vagy utánuk. E három csapás ekkor csaknem egyidejűleg zúdult rájuk, roppant erővel. Pusztított emberek és állatok között, s nyomukban egész területek haltak ki. Mindez valósággal traumatizálta a népességnek azt a csoportját, amely ismételten és a leginkább volt kitéve e megpróbáltatásoknak.

Ez határozta meg a legmarkánsabban kollektív viszonyukat a testi valósághoz, mindenfajta földi léthez.

Mindegy hogy hol, ezen a vidéken vagy valamely kevésbé veszélyeztetett területen: sehol és soha nem éltek még emberek, akik ily hosszú ideig akaratuktól megfosztva hagyták volna magukat kiszolgáltatni az őket sújtó körülményeknek, vagy teljesen tétlenül vetették volna alá magukat a létüket fenyegető helyzeteknek. Az emberek mindig is óvták magukat, gondjuk volt rá, hogy életüknek olyan támasztéka legyen, amely tovább tart egy napnál, és keresték a hosszú távra szóló szilárd vonatkoztatási pontokat. Ezeknek a fáradozásoknak szentelem a negyedik fejezetet. Különösképpen megragadott az a mód, ahogy őseink a valóságban megcélozták a generációkon túlnyúló biztonságot. Levonták a következtetéseket abból a felismerésből, hogy lehetőségeik korlátozottak a pestis, az éhínség és a háború megfékezésére, amikor e csapások egyszer csak betörtek kicsiny világukba. Még a jómódúakat sem óvta meg semmi a ragálytól; a rossz termés a nagyobb gazdaságokban is csak rossz termés maradt; a háború pedig nem tett nagy különbséget szegény és gazdag között.

Mindeme tapasztalatok alapján belátták, hogy nem az a bölcs, aki személyre szabott stabil pontokat alakít ki. Ott, ahol a földi lét ismételten fenyegetett tartama bizonytalan volt, az lett volna a természetes, ha instabil válaszok következnek rá. Csupán manapság vált uralkodóvá a hosszú távú kiszámíthatóság — mind saját magunkra, mind másokra nézve —, mert csaknem valamennyien viszonylag hosszú életet élünk, és megérjük a hatvan, hetven vagy nyolcvan évet. Manapság „megéri", értelme van beruházni egyetlen életünkbe. Akkor magától értetődően más értékeknek volt elsőbbségük, olyan dolgoknak, amelyek túlélték az egyszeri, bizonytalan emberéletet. Példának okáért nem a mindenkori gazda és az ő személyes jóléte volt a döntő fontosságú szempont, hanem magának a gazdaságnak a jó állapota és tekintélye. S nem az ekkor vagy akkor ott élő család, hanem a családok egymásutánja, a nemzetség. Egyik generáció a másik után csoportosult e centrum köré, az egyik gazda követte a másikat, de nem annyira mint individuum, hanem sokkal inkább mint egy szerep hordozója. A középpontban egyetlen eszme, egyetlen érték állt, és nem egy *Ego*.

Úgy látszik, hogy a ránk manapság olyannyira jellemző individualizmus és egoizmus egyike azoknak a következményeknek, amelyeket a biztosabb és meghosszabbodott földi élettartam eredményezett.

Ilyen stabil pontok után kutatva, mindenfelé felfedezzük őket az akkori időkben. Helyenként igen tudatos és célratörő praktikák ezek: például a jólmenő Välte-tanyát az utóbbi több mint négyszáz esztendőben már nem osztották meg, hanem mint egységes egészet adták tovább a következő nemzedéknek. Mindez nem csupán a mindenkor ott élő család számára biztosította az állandó, viszonylagos jómódot, hanem azt is lehetővé tette lakói számára, hogy jól átgondolt házassági stratégiát kövessenek, ami a *gazdaság* szempontjából végső soron sokkal fontosabb volt. A jómód és a vele járó presztízs alapján a birtok generációkon keresztül kellő vonzerőt gyakorolt a házasulandók piacán, s ez folyamatosan biztosította kapcsolódását a hasonlóan tekintélyes gazdaságok egymás között létrehozott, szélesre feszített, bár gondos válogatással szőtt szociális és gazdasági hálójához. Így a Välte-porta azon gyermekei, akik nem örökölték a gazdaságot, házasságkötésük alkalmával nem csak úgy, üres kézzel távoztak, hanem ők is éppúgy hasznot húztak ebből a rendszerből. Ezért folytatták sértetlenül ezt a tradíciót évszázadokon keresztül.

Más családoknak esetleg nem voltak ilyen lehetőségeik. Ennek ellenére a maguk módján elértek bizonyos folytonosságot, például úgy, hogy ugyanannak a keresztnévnek az adásával két-, három-, négyszeresen biztosították a családfő szerep hordozását. Itt sem az adott családi és keresztnevet viselőnek a személye volt a lényeges, hanem e szerep megszakítatlan birtoklása ugyanannak a névnek mindig új viselőjén keresztül. A magas csecsemő- és gyermekhalandóság ellenére mindig volt egy túlélő, aki ezt a nevet viselte, aki élethossziglanra bele tudott bújni ebbe a szerepbe. Sőt, ily módon még a legkisebb kunyhó is évszázadokon át egy ugyanarra a névre hallgató személy kezében maradt. A név volt a biztos pont és maradt fenn, míg a szerep tulajdonosai váltották egymást.

Ugyanakkor hasonlóan gyakran tettek szert stabilizáló pontokra a kollektív tudat automatizmusainak kialakításával. Szilárd építőkövekként ezek biztosították eleink számára mindenütt a

mindennapok túléléséhez szükséges mentális védőburkot. Minthogy ezek hagyományozott normák voltak, nem volt szükség arra, hogy újból és újból utánagondoljanak, sőt, mindez talán időt is hagyott arra, hogy elgondolkodjanak valami fontosabbról. Így tapasztaljuk, mondjuk, hogy egy bizonyos helyen a fiatalok hétfőn vagy kedden szoktak házasságot kötni, míg másutt szombaton vagy vasárnap. Ott azonban, ahol ez a nap hétfőre esett, akkor ez így volt évszázadokon keresztül, bár a paraszti munka feltételrendszerében erre tulajdonképpen a hét bármelyik napja ugyanúgy megfelelt volna.

Azóta már többszörösen kiirtottuk az ilyesfajta normákat, és tréfálkozhatunk is akár a számunkra értelmetlen tradíciók felett. A kérdés csak az, hogy ezáltal állítólagos szabadságunk (már ami az esküvő napjának megválasztását illeti) helyett nem annyira a fogódzót adó keretfeltételek szenvedtek-e csorbát. Az biztos, hogy mindeközben legalábbis további gondokat okoztunk magunknak.

Nem volna őseink világához és világszemléletéhez mért megoldás, ha e könyvben csupán azokról a fizikai fenyegetettségekről esne szó, mint amilyen a járvány, az éhínség és a háború. Említettük már, hogy őseink életének legnagyobb fontosságú része a túlvilági élet volt. Ez a tény természetesen nem volt hatástalan az evilági életre sem. Nem ahhoz szeretnék itt bármit is hozzáfűzni, hogy mit tanított erről hívőinek hivatalosan a keresztény egyház, sokkal inkább azt szeretném gyökerében megvilágítani, hogy mi volt az, amit eleink ebből kihámoztak, minthogy minderre azért volt szükségük, hogy úrrá legyenek *saját* mindennapjaikon, s miképpen épült ez bele — gyakran a vallási parancsok megváltoztatott formájában — világképükbe. A katolikus egyház azt tanította, hogy megkeresztelkedés nélkül a halottnak nincs esélye a feltámadásra, s nem bocsáttatik be Isten dicsőséges, örök birodalmába — hogy ezt a példát vegyük. Más dolog volt viszont az, hogy azon szülők tucatjai vagy talán százai, akiknek gyermekei születésük után azonnal meghaltak vagy már halva születtek, kétségbeesésükben kitalálták számukra az „életjeladás" intézményét, hogy ilyen — az egyház által sohasem elfogadott — módon egyrészt a maguk részéről eleget tehessenek a keresztelés kötelezettségének, másrészt megmentsék a szerencsétlen kis gyermekek lelkét az örök sötétség-

ben való bolyongástól. Ezért hurcolták a kis tetemet a legkülönbözőbb kegyhelyekre, és időztek ott a legforróbb imádságban mindaddig, amíg csak a halott gyermek nem adott valami életjelet, például amíg meg nem „mutatta" a gyertya pislákoló fényében, hogy kipirult az arca. Ekkor meg lehetett keresztelni, majd az ezt követő azonnali halál után el lehetett temetni a megszentelt temetőben. Így megmentették a gyermek lelkét — de egyúttal történt valami hasonló a szülők érdekében is, mert egészen bizonyos, hogy a „szép kis angyalkák" ejtettek néhány jó szót az égben szüleikért.

Minden eddigi példánk azt világította meg, hogy miképpen sikerült őseinknek az általános fenyegetettség közepette a nem csupán fizikai biztonság elérése, s mily módon törekedtek pszichológiai értelemben is ennek kialakítására azért, hogy például ne taglózza le őket a nagyarányú csecsemőhalandóság borzalma. Az egyház tanításai közül a megkeresztelkedés feltétlen szükségességében kapaszkodtak meg, amit az „életjeladás"-formula kialakításával alkalmaztak a halva született, illetve a megkeresztelés előtt elhunyt gyermekekre. A kétségbeesés az üdvösségben való bizonyosság tudatává változott át, mely pszichológiai értelemben is a stabilitás érzését váltotta ki bennük.

Újból és újból rátévedünk tehát azokra a mezőkre, belekerülünk azokba a dimenziókba, amelyek számunkra, ma élők számára jószerivel meg sem nyílhatnak. Elődeink életének beágyazottsága a keresztény hitelképzelésekbe — bármennyire kevéssé voltak is hivatalosak — mindannyiszor azt is jelentette, hogy saját kicsiny világuk, mikrokozmoszuk benne foglaltatott egy nagyobb világban. Minthogy Isten hatalmas birodalmát és a kisebb világokat: a csillagokat, az égboltot és a földet, a növényeket és az állatokat, valamint a hatodik napon az embert mind ugyanabból az anyagból teremtette, a makro- és a mikrokozmosz egyetlen egységet alkotott, melyben minden összekapcsolódott egymás mellett, fölött és alatt, és egyik dolog meghatározta a másikat. Hiába imádkozunk ma is így: „Miképp a Mennyben, azonképpen itt a Földön is..." — már régen nem értjük, mit is kell ezen érteni. A bolygóknak és azok állásának valamikori befolyásáról jó- és balsorsunkra legfeljebb horoszkópunk tanúskodik, mint holmi szegényes régészeti lelet.

Azt, hogy — mint az indoeurópai nyelvekből látható — a *vasárnapot* a *nap* „uralná" (*'die Sonne' — 'der Sonntag'; 'sun' — 'sunday'*), a *hétfőt* pedig a *hold* (*'der Mond' — 'der Montag'; 'moon' — 'monday'* stb.) régóta nem hiszik még a legbabonásabb emberek sem, holott a napoknak eme ősi elnevezései most is elhangzanak mindenki szájából.

Abból, hogy a mikrokozmosz a makrokozmosz része volt, hogy a kicsiny világok százai és ezrei bújtak meg a mindent egyesítő nagy világban — s ez a világ a keresztény elképzelések szerint a mindenható Isten óvó karjaiban nyugodott —, nemcsak az következett, hogy az egyes ember sohasem veszhetett el, és semmikor sem volt pusztán csak magára utalva. E világszemléletről sokkal inkább az mondható el, hogy akkor élt őseink számára képes volt lelki értelemben biztonságot nyújtani, olyan stabilitást, melynek segítségével még a legjobban dühöngő járvány, éhínség és háború idején sem zökkentek ki egyensúlyukból.

Négy fejezetben foglalkozik e könyv az őseinket körülvevő életvilággal, illetve kicsiny világaikkal, valamint ama próbálkozásaimmal, amelyekben megkíséreltem mindezt az ő szemükkel szemlélni. Az ötödik és egyben zárófejezet viszont saját korunkat vizsgálja, és felteszi a kérdést: mi lehet az oka annak, hogy oly sok dologgal szemmel láthatóan csak igen nehezen birkózunk meg? Igyekezetem nem volt öncélú, amikor azt próbáltam megtudni, melyek voltak eleink legfőbb gondjai, és hogyan boldogultak velük, nem is mindennapi gondjaik iránti leplezetlen kíváncsiságom vezetett, és egyáltalában nem az állítólagos régi jó idők utáni nosztalgikus vágyakozás. De ugye nem feledkeztünk meg folytonos esdeklésükről, hogy megmeneküljenek a pestistől, az éhínségtől és a háborútól? Nem szívesen ejtem ki ezúttal a nagy szavakat: „tanulni kell a történelemből", mert oly egyszeri a múlt minden kis darabja, hogy aligha lehetséges belőle jelenlegi vagy jövőbeli gondjainkra használható receptet kapnunk. Annál szívesebben hangoztatom azt a véleményt, hogy elődeink világáról és cselekedeteiről azért érdemes gondolkodnunk, mert jelentőséggel bírnak napjainkban is. Először ugyanis azt kell megértenünk, mivel fizettünk a saját magunk által létrehozott változásokért, hogy kezdhessünk valamit a velük legtöbbször együtt járó kedvezőtlen kísérőjelenségekkel.

Elsőre úgy is vélhetjük, hogy néhány nemzedéknyi idő alatt, ha nem gyűrtük is le teljes mértékben a járvány, az éhínség és a háború évszázados rémét, de valamennyire azért ellenőrzésünk alá vontuk e jelenségeket. Ezek a létüket érintő fenyegetések őseinkből mindig *reális félelmet* váltottak ki. Ezzel szemben mára elvették tőlünk ezt a fajta félelmet — köszönhetően a hatásos gyógyszereknek, az élelmiszer-áruházak tömött polcainak, valamint a rettegés már évtizedek óta működő egyensúlyának. Kérdés, hogy a valamikori konkrét félelmet nem cseréltük-e fel valamilyen egyre erősödő *bizonytalan aggodalommal*, mellyel sokkal nehezebb bánni. Mindennek az rejtőzhet a mélyén, hogy a járvány, az éhínség és a háború valamikori rémének csupáncsak a felületen veszett nyoma, s valójában megváltozott, de semmivel sem kevésbé nyugtalanító formában továbbra is fenyeget. Pestis vagy más, gyorsan ölő járványos betegség helyett gyakorta halnak meg emberek lassú, nemritkán gyógyíthatatlan betegségben, amellyel nemcsak fizikailag, hanem pszichésen is meg kell birkózniuk. Éhínség nem fenyeget bennünket, de mértéktelen és helytelen táplálkozással károsítjuk egészségünket, s végeredményben ezzel ugyanúgy megrövidítjük életünket, mint ahogy az éhínség tette azt a maga módján. És végül: nehéz elhinni, hogy a rettegés egyensúlyából születne meg az örök béke garanciája.

E néhány adalék felemlítése arra figyelmeztet, hogy valamelyes nagyképűséggel szemléljük elődeink pestis, éhínség és háború sújtotta világát. Valóban annyival jobb most minekünk? Ha így volna is — a megváltozott formában minket érő hasonló csapásokkal, a mi pestisünkkel, éhínségünkkel és háborúinkkal nehezebben boldogulunk, mint ők, s leginkább az különböztet meg tőlük, hogy elveszítettük a világnak azt a teherbíró szemléletmódját, amely nekik megadatott, s mindeddig nem is tudtuk pótolni valami mással. Lényegesen kitágult a világ, amelyben élünk, hála a televíziónak, a telefonnak, a műholdaknak, de mindez nincs beágyazva egy összetartó, nagyobb egységbe, Isten mindent körülölelő karjaiba. Földi élettartamunk megkétszereződött, megháromszorozódott, s valamennyiünknek sokkal több évre van kilátásunk — legalábbis biológiai értelemben — , de útközben elveszítettük az örökkévalóságot. Számunkra egyedül a földi élettartam maradt meg. Az elmú-

lás és a halál már nem hágó többé, hanem a végállomás. Életünk kizárólagos biztosítéka fizikumunk megfelelő működésében rejlik, így aztán testünk fétissé és idollá változott. Testünk elhervadásával együtt egész létünk oda... A szenvedésnek, a halálnak nincs többé semmilyen értelme. Könnyedén feladtuk őseink védelmi állásait — kezdve a legegyszerűbb hagyományoktól egészen a több generációt átívelő biztonsági stratégiákig —, mert úgy gondoltuk, hogy többé már nincsen rájuk szükségünk. Félrelöktük a hosszú távú, az individuumom túlmutató értékeket, az *Ént* helyeztük a középpontba, s e körül forog most már minden, de ezzel aztán vége is van a dolognak. A pestis, az éhínség és a háború külsődleges visszaszorítása, hosszabbra nyúló életünk azt a csalóka ábrándot keltik legjobb éveinkben, mintha halhatatlanok lennénk. Ám ez nincs így, akkor sem, ha oly soká igyekszünk leplezni testünk romlását, s kiűzzük a halál gondolatát mindennapjainkból, sőt tudatunkból is. A kórházakkal és a tudással helyettesítettük a hit és az imádság katedrálisait. De hát egy kórház mégsem katedrális, csupán a test gyógyítására szolgál. A könyvtárak könyvtornyaival pótoltuk a templomok tornyait. De megannyi racionális tudás sem egyenlő a bölcsességgel.

Ha egyenleget készítünk: elődeink egyfelől egészen biztosan nehezebben boldogultak az élet nehézségei közül a „könyebbekkel", azokkal, amelyek a fizikai lét biztosításával függöttek össze. Véleményem szerint mégsem válik hátrányunkra, ha minden irigység nélkül — s anélkül, hogy azt javasolnánk, ami lényegében lehetetlen: térjünk vissza az ő világszemléletükhöz — belátjuk, hogy másfelől az egészen nehéz dolgokkal, mint az elmúlás és a halál, könnyebben boldogultak, mint mi. Bár életviláguk méreteiben kisebb volt, mint a miénk, világszemléletük lényegesen messzebbre nyúlt. Mint mondottuk: nincs visszaút. A mi világunkban műholdak vannak és teleszkópok, és a tudásnak vannak tornyai, nem a hitnek. De nem szabadna az üresség jelenlegi formájában megmaradnunk, felpörgetett iramban, minden cél nélkül átrobognunk meghosszabbodott földi életünk legszebb évein, és egy napon a semmi elé állítanunk hervadó testünket. A változásokat mi idéztük elő, legtöbbünk tudomásul is veszi ezeket — legalábbis időlegesen. De vajon miért nem tesszük meg a második lépést

is, s próbálunk meg ismét a nehéz dolgokra is kiterjedő világnézetre szert tenni?

Történészként az a dolgom, hogy megmutassam, mit okoztunk a mi híres változtatásainkkal, s hogy hol állunk most. De nem vagyok pszichológus, sem filozófus vagy szociológus, amiként teológus sem, s éppen ezért nem vagyok hivatott arra, hogy megmutassam, miképpen lehetne elérni ezt a célt. Mégsem kételkedem abban, hogy ezt a feladatot fel kell vállalnunk. Nehéz világnézet nélkül élni, és még nehezebb így meghalni. De mindaddig, amíg nem rendelkezünk vele, küszködni fogunk egyikkel is, másikkal is. Világnézetre pedig szükségünk van, mégpedig annál sürgetőbben, minél hosszabbra nyúlik életünk egyfelől, minél hamarabb érjük el nyugdíjas korunkat másfelől, minél kevesebb gondot okoz a mindennapokról való gondoskodás, s minél hamarabb hagyják el gyermekeink a szülői házat.

E könyvecske akkor teljesítené szándékait, ha mi valamennyien — a fent említett szakemberek és a laikusok egyaránt — kedvet kapnánk arra, hogy gondolkodjunk mindarról, ami benne áll.

1. Johannes Hooss kicsiny életvilága

Történetünk háromszáz évvel ezelőtt kezdődik, egy kis faluban az észak-hesseni Schwalm-vidéken. A falucska neve Leimbach, és mindössze hat gazdaságból állt. Ha valaki elindult a Majna melletti Frankfurtból Kassel felé a Wetteraun keresztül, Alsfelden át, és már a háta mögött hagyta az útnak mintegy kétharmadát, az országúttól jobbra először a négy alsó porta tűnt fel, aztán balra a két fölső. Minden portát egyszerűen csak számmal jelöltek, vagy — ahogyan vidéken a leginkább szokásban volt — akkori, illetve valamelyik korábbi tulajdonosa nevét viselte. A 1. és 2. számú felső portát Grebe-portának és Hans-Curt-portának is hívták; az 3., 4., 5. és 6. számú alsó porta pedig a számok sorrendjében a Baste, a Välte, a George-Hinrich és a Konrad nevet viselte. A faluban mindhiába kutatott volna a látogató templom után. Leimbach két, keletre fekvő szomszédos faluval, Loshausennel és Zellával együtt alkotta a Zella egyházközséget, ott keresztelték, eskették és temették is el a leimbachiakat.

A hat leimbachi gazdaság mindegyike módosnak volt mondható. Több épület is tartozott hozzájuk. Ezek rendszerint négyszög alakban helyezkedtek el egy belső udvar körül: az utca felőli főépületben lakott a gazdaság feje és családja. Ezért a fiatalok házának is nevezték ezt a részt. Szemben helyezkedett el az öregek háza (az ún. *Ellerhaus*), mely legtöbbször szabadon állt, és saját berendezése volt. Ide vonult vissza az idős gazda, amikor ereje hanyatlásával a gazdaság irányítását a következő nemzedék kezébe akarta adni. A két szegélyt egyik oldalról az istállók, a másikról pedig a csűr zárta be.

A falu portáinak egyike sem gazdálkodott 30 hektárnál kisebb földön. A legnagyobb a Välte-porta volt a maga 43 hektárjával, a legkisebb pedig a Hans-Curt nevű, amelynek 34 hektár volt a területe. Valamennyi gazdaságban tartottak szolgákat és szolgálókat, akik a gazdálkodásban segítettek, s mindegyik istállóban legalább négy ló állt. Az első biztos adatot az adónyilvántartásokból a 1746. évből ismerjük. Ebben az időben 55 személy élt a faluban, köztük kilenc szolga és tizenkét szolgáló. A község gazdáinak tulajdonában összesen 38 ló, 28 marha és 360 birka volt. Lényegében ez lehetett az állapot már a megelőző két évszázadban is, mert a XVI. század közepe óta egyetlenegyszer sem került sor valamelyik gazdaság megosztására Leimbachban. Ezen a téren máig sincsen változás.[1]

Egészen bizonyos, hogy a Leimbachtól délre és északra fekvő két falu, Gungelshausen és Ransbach öt, illetve hat portája még mindig igen tekintélyes gazdaságok voltak a maguk egyenként több mint 20 hektárjával. De ezzel aztán végeztünk is széles e környéken azon helységek *összes* birtokosának felsorolásával, ahol ilyen tekintélyesek voltak a gazdaságok, és ehhez mérten bizonyos fokú jólét elérését ígérték. Loshausenben például csupán egyetlen akadt a 42 porta közül, mely hasonló kiterjedésű volt, és ez is csak azért, mert Loshausen azon falvak egyike volt, ahol két nagybirtokosnak is volt nemesi tulajdonú telke. A környék más gazdáinak, több mint a felének, be kellett érnie az öt hektár alatti gazdasággal. Ez a földterület pedig alig tudta biztosítani egy-egy család megélhetését.

Tehát a vidéken nem minden paraszt mondhatta magát ugyanúgy egésztelkes állapotú gazdának, mint a leimbachiak, gungelshauseniek vagy a Ransbachban élők. Sokuk, ezzel ellenkezőleg, a „gyalogos és egyéb . . .” megjelölésen belül leginkább a „gyalogosok és napszámosok” kategóriába tartozott, azok közé, akik aratás- és cséplésidőben a nemesi birtokokon vagy nagyparaszti gazdaságokban béresként pótolták ki a megélhetésükhöz szükségest, vagy pedig főfoglalkozásban falusi iparosként tevékenykedtek. Mindenesetre rendszeresen kellett mellékjövedelemről gondoskodniuk maguknak is, asszonyaiknak és gyermekeiknek is, hogy mint — a korabeli statisztikák olyannyira fakó és nélkülözésüket eltussoló megjelenítése szerint — kisparaszti helyzetű, ún. házas vagy

legalacsonyabb kategóriájú házatlan zsellérek fenn tudjanak maradni.

A Välte-portán ekkor, háromszáz évvel ezelőtt, Valentin Hooss volt a gazda. Róla nevezik ezt a gazdaságot mind a mai napig Välte-portának.[1a] Bár nem ő volt az első gazda, aki ezt a családi nevet viselte, emlékét talán azért őrizték olyannyira, mert Valentin Hoossnak igen nehéz időkben kellett átvennie a gazdaságot, és ő minden gond és baj ellenére sem hagyta, hogy csorba essék a porta tekintélyén. Valentin 1626-ban, tehát a harmincéves háború időszakának közepe táján jött a világra, mely háború 1618 és 1648 között a Schwalm falvait is többszörösen próbára tette. 1635-ben elvesztette apját, egy évre rá meghalt 12 éves, Johannes nevű fivére, másfél éves húga, Guda és édesanyja is az akkor dúló pestisjárványban. A portán három kiskorú árva: egy 10, egy 5 és egy 4 éves fiúcska maradt hátra. A kettővel odábbi faluban, Ascherodében élő nagybátyjuk, valamint a Hans-Curt-porta gazdája együtt vállalták a gondnokságot, és intézték tíz éven át a gazdaság ügyeit. 1646-ban, az akkor 20 éves Välte aztán maga vette kezébe a dolgokat. Mégis, az 1648-ban beköszöntött béke után még több mint tíz év igyekezetébe tellett, hogy megfelelő állapotú házzal és gazdasággal a házasulásra gondolhasson, s 1659-ben elvette a 23 éves Elisabeth Kaufmannt, akivel saját családot alapított.

Ők a szülei a mi Johannes Hoossunknak, akivel kezdeni szeretnénk a történetet. Annak ellenére, hogy mindeme előzmények nyomán Johannes egy viszonylag jómódú parasztportán látta meg a világot, mégpedig 1670-ben mint Välte és Elisabeth negyedik gyermeke, mégis újból és újból hallhatta saját otthonában is, hogy micsoda vészek fenyegetik még ezt a szerény jómódot is, milyen nagy csapás a pestis, az éhínség és a háború, amiképpen a harmincéves háború második felében mindkét szülője saját bőrén is, a létező legközelebbről többszörösen megtapasztalta.

1677-ben töltötte be Johannes Hooss hetedik életévét. Tízéves bátyjával, Hans Classal együtt már segíthetett apjának és a szolgáknak a földeken, talán úgy, hogy egyszer a lovakat vezette kötőféken, sőt talán egy darabon a fogatot is hajtotta. Vagy a vetés előkészítésénél súlyként ülhetett a boronán, és ő is érezhette, milyen

az, amikor valaki a testével fizikai nyomást fejt ki. Nyáron és ősszel, az aratás és a betakarítások idején, amikor mindenkit, aki él és mozog mozgósítani kellett a termés biztonságba helyezésére, könnyen lehet, hogy időnként két nővére, Anna Catharina és a fiatalabb Anna is együtt dolgoztak velük a földeken. Egyébként azonban szívesebben tartózkodott az akkor 16, illetve 12 éves leány a háznál, anyjuk és a szolgálók mellett, és inkább a kisebb állatokkal foglalkoztak.

Ellenben a hétéves Johannes korántsem csupán a szülői ház körül vagy a saját földjükön kószált. Mindkét szomszédos portán volt egy-egy csaknem azonos korú fiúgyerek, akik szintúgy a Johannes névre hallgattak. A Konrad-porta Johannese csak egy héttel volt fiatalabb őnála, a George-Hinrich-porta gyereke viszont csaknem egy esztendővel. A mi Johannesünk bizonyára gyakori vendég volt náluk, bár voltaképpen játszhatott bármelyik leimbachi gyerekkel is, például felkantározhatták a falovacskákat, mert a faluban szinte minden porta igen hasonlóan festett, és *mindegyiken* voltak lovak, ahogy ez egy hasonló egésztelkes gazdánál dukált.

„Így dukál" — ezzel a fogalommal Johannes kisgyerek korától fogva együtt nőtt fel. A XIX. század első feléig, azaz az 1832. és 1848. évi ún. megváltási törvényekig (hesseni tartomány) ugyanis még maguk a leimbachi nagygazdák sem rendelkezhettek tetszésük és belátásuk szerint gazdaságukkal és földjükkel. Bár már régen örökölhető volt a birtok, amelyen gazdálkodtak, ez mégis a legkülönfélébb terhekkel járó földterületek tarka egyvelegén történt. Hogy gazdaságaikat felosztották-e gyermekeik között, vagy egyetlen örökösnek adták tovább, hogy volt-e lovuk és hány: mindez a legkevésbé sem csupán saját belátásuktól és döntésüktől függött.

A leimbachi határtérségnek kereken a fele urasági tulajdonú telkekből állt, amelyeket ugyan az örökösödést illetően a hat paraszti birtoknak adományoztak, de tényleges uruk mégis Ziegenhain grófja volt. A gróf székhelye az Ascherode mögötti, mintegy órányi járásra levő, hasonló nevű megerősített városban volt, illetve — miután a grófság 1450-ben Hessennek jutott — a gróf egyszersmind Kassel őrgrófjaként (perszonálunióban) Kasselban élt. A telkek használatáért a leimbachi parasztok pontosan rögzített szolgáltatásokkal, fuvarral és fogatolással tartoztak. Ezért megha-

tározott számú lovat, bizonyos időtartamra, mindenkor készenlétben kellett tartaniuk a ziegenhaini urasági udvar céljaira. Más telkek esetében aztán allodiális birtok időhöz kötött vagy örökölhetően használatban levő bérletéről volt szó, melyeknek tulajdonosai a még messzebb fekvő Kirchheimben vagy Ballnhausenban laktak, és a leimbachiaktól szintén a legkülönfélébb szolgáltatások teljesítését követelték meg. Ehhez a tulajdonlási helyzethez társult még néhány saját kezű irtásterület, valamint valamennyi saját jogú örökbirtok s végül néhány olyan különálló földcsík, amelyek tulajdonképpen a szomszédos Ransbachhoz tartoztak, vagy megfordítva: ott, illetve Zella vagy Ziegenhain határában terültek el.

A lovat tartó leimbachi gazdák közül azonban mégsem jutott volna eszébe egyiknek sem, hogy ezeket a földeket ökrökkel vagy — ments isten! — tehenekkel műveljék meg. Ilyet éppen azok a loshauseni kisparasztok tettek, akik uraiknak nem fogatos, hanem kézirobottal tartoztak. Ők egyáltalán nem tudtak volna lovat tartani. Így aztán a leimbachiak meglehetősen lenézően bántak velük. A gyerekek pedig, amikor együtt játszottak — mintegy önmaguktól —, hasonló fensőbbséggel tekintettek a loshauseni zsellérgyerekekre. Ugyan honnan is tudhatták volna ők, miképpen kell a lovakat felkantározni, mikor egyáltalán nem volt otthon lovuk. Velük egyáltalán nem *lehetett* játszani.

Egyébiránt a leimbachi gazdák elsősorban gabonatermeléssel foglalkoztak, nem tehéntartással. Az igen kedvező éghajlatú Schwalm-völgyben, melynek közepén a falu elterült, a termékeny lösszös talaj pompás volt a rozsnak és az árpának. A 236 hektár nagyságú teljes termőföld háromnegyed részét (1750-ben) szántóföldnek használták, s csak egynegyedét legelőnek. Ennek megfelelően kevés, összesen 28 darab állatot tartottak! A szomszédos Loshausenban mindez másként alakult. A 392 hektáros összterületnek több mint a felét rétnek vagy legelőnek használták. Ennek megfelelően ott 114 jószág legelt, és ehhez jött még további 20 ökör, amiből Leimbachban, ezzel szemben, egy sem volt.

Johannesnek sok gondot okozott, hogy igen kicsiny volt Leimbachban a korban hozzá illő társaság. A Konrad- és a George-Hinrich-portabeli Johanneseken kívül alig akadt hasonló korú gyerek a környéken. Utcájukban, az ő oldalukon, az utolsó szom-

szédnál: a Baste-udvarban a kis Elisabeth éppen egyéves volt. És a túlsó oldalon, a Ritter családban a Grebe-portán akkoriban csak két csecsemőkorú gyermek volt. Végül, a Hans-Curt-portán még nőtlenül élt a 22 éves Curt Riebling özvegy édesanyjával, a 63 éves Elsabethtel.

Mindennek ellenére a kis Johannes gyakran ment át az utca túloldalára, s éppen őhozzájuk, mert ott olyan embereket talált, amilyenekre egyébként nem lelt az egész faluban: embereket, akik egészen sokáig, a messzi múltig tudtak visszaemlékezni, és idejük is volt arra, hogy erről hosszan és újra meg újra meséljenek. Catharina nagymama a Grebe-portán még három évvel idősebb is volt, mint a mellette lakó özvegy. Az előbbi minden bizonnyal igen elszánt asszony volt. Férje halála után, 1662-ben kereken 12 évig egyedül gazdálkodott a Grebe-portán. Fia csak 1673-ben vette át a gazdaságot, miután 24 évesen megnősült. Ez a porta volt az egyetlen, ahol három generáció élt együtt, a többiben csupán a szülők és a gyermekek alkották a háznépet. Nagynénék és nagybátyjak 1677-ben még egyáltalán nem akadtak odahaza. Különben pedig mindenütt a ma, nálunk szokásos egymagú család élt.

Teljességgel új dimenzió lehetett az, ami az utca túlfelén a kis Johannes előtt megnyílt, s ami őt — meglehet, még öntudatlanul — annyira megragadta. Ahogy kicsiny életvilága az országút átlépésével kitágult a térben a Felső-sor felkeresésével, ugyanúgy mélységet is kapott az időben. Így lassanként mind ismerősebbé vált számára a falu kézzelfogható környezete és közvetlen múltja, mindkettőben meg tudta vetni a lábát. Áthághatóvá váltak a választóvonalak, megnyílt előtte az utca másik oldala, illetve a megelőző, nagyszülői nemzedék élményvilága. Látóhatára mindkét irányban kivilágosodott.

A *2. ábra* arra szolgál, hogy támpontot nyújtson számunkra Johannes Hooss kicsiny, mégis annyira összetett világának megértéséhez. Az ábra jobb alsó sarkában láthatjuk Leimbach falu központját a 3., 4., 5. számú alsó portákkal az utca jobb oldalán, valamint kicsit feljebb, a bal oldalon, a két felső portát. Ugyanez az elrendezés ismétlődik meg három körben. Ezek jelzik a felnövő Johannes falun belüli horizontjának fokozatos tágulását: a szülői háztól, a Välte-porta szűk falaitól a Baste-, Konrad- és George-

Hinrich-portákig, aztán onnét tovább, az utca túlsó oldalán a Hans-Curt- és Grebe-portáig.

E „gyorsított felvétel" egyenként tükrözi mind a hat porta valamennyi családjánál bekövetkezett változásokat 1670 és 1689 között, azaz Johannes születési évétől házasságkötésének idejéig. Ezekből a család-tükrökből könnyűszerrel követhető, hogy Johannes számára melyik portán ki jött számításba játszótársként, bizalmasként, barátként, ki volt az, aki túl fiatal vagy túl öreg volt hozzá; de azt is láthatjuk, hol élt még valamelyik nagyszülő, hogyan gyarapodtak a családok, és aztán miképpen zsugorodtak ismét össze.

Johannes a Grebe- és a Hans-Curt-portán új történeti távlatok birtokába is jutott, miközben az elbeszéléseket, mindenekelőtt a Nagy Háborúról szóló történeteket hallgatta. Az ott élő két öregasszony jól emlékezett még erre, mégpedig — saját szüleitől eltérően — a harcok teljes idejére, miután mindketten még a háború kitörése előtt jöttek a világra: Elsabeth 1614-ben Gungelshausenban, Catharina pedig 1611-ben, az Alsfeldtől északra fekvő Mönch-Leuselban. Mindezek a községek nem voltak messzebb egymástól egy tucatnyi kilométernél, és valamennyi egy és ugyanazon katonai felvonulási és átvonulási szakaszon feküdt, időnként a közvetlen harcvonalon a két város, Alsfeld és Ziegenhain között. Catharina és Elsabeth így a zavaros háborús időket újból és újból közvetlen közelből élték át, valóban a bőrükön érezték, előbb mint kislányok, aztán mint növendéklányok, végül mint feleségek, parasztasszonyok és anyák. Az átélt sokkoló élmények mélyen belejük ivódtak, s emlékeik csak halálukkal hunytak ki. Még azelőtt azonban oly sokat meséltek róluk, hogy a háború eseményei végül is beleplántálódtak valamennyi leimbachi közös emlékezetébe. Meglehet, hogy sok mindent kicifráztak az idők folyamán, más események pedig feledésbe merülhettek, s voltak olyanok is, amelyeket idővel eltúloztak. Mindazonáltal az összeredmény az lett, hogy a „háború" kifejezés még két-három nemzedékkel később is minden leimbachinak egyet jelentett az aggodalommal és félelemmel, a rettegéssel és nélkülözéssel, az éhezéssel, a leégett falvakkal, az elpusztított földekkel és megerőszakolt asszonyokkal, a meneküléssel Ziegenhainba, hogy ott találjanak átmeneti menedéket,

2. porta (Hans-Curt-porta)

nemzedék/ családi helyzet		kor 1670	évtized 1670-1679	évtized 1680-1689
nagyapa	✻1607	63	xxxxxxx	
nagyanya	✻1614	56	oooooooooo	oooooooooo
apa	✻1655	15	xxxxxxxHx	xxxxxxxxxx
anya	✻1661	9	Ho	oooooooooo
nagybáty	✻1643	27	xx	
nagynéni	✻1652	18	ooH	
gyerekek:				
Elisabeth (2. feleség!)	✻1681	-11		oooooooo
Catharina	✻1685	-15		ooooo

1. porta (Grebe-porta)

nemzedék/ családi helyzet		kor 1670	évtized 1670-1679	évtized 1680-1689
nagyanya	✻1611	59	oooooooooo	oooooooooo
apa	✻1649	21	xxxHxxxxxx	xxxxxxxxxx
anya	✻1652	18	Hoooooo	oooooooooo
nagynéni	✻1652	18	oooooH	
gyerekek:				
Johannes	✻1674	-4	xx	
Maria Leiss	✻1676	-6	oooo	oooooooooo
Elisabeth	✻1677	-7	ooo	oooooooooo
Catharina	✻1679	-9	o	oooooooooo
Johann Henrich	✻1683	-13		xxxxxxx
Caspar	✻1685	-15		xxxxx
Johannes	✻1687	-17		xxx
Henrich	✻1689	-19		x

5. porta (Georg-Hinrich-porta)

nemzedék/ családi helyzet		kor 1670	évtized 1670-1679	évtized 1680-1689
apa	✻1628	42	xxxxxxxxxx	xxxxxxxxxx
anya	✻1629	41	oooooooooo	oooooooooo
gyerekek:				
Johannes	✻1653	17	xxxxxxxxxx	xxHxxxxxxx
(felesége:)	✻1664	6		Hoooooo
(gyermektelenek)				
Hans Class	✻1655	15	xxxxxxxxH	
Johannes	✻1658	12	xxxxxxxxxx	xxxxxH
Hans Henrich	✻1666	4	xxxxxxxxxx	xxxxxxxxx
Johannes	✻1671	-1	xxxxxxxxx	xxxxxxxxxx

3. porta (Baste-porta)

nemzedék/ családi helyzet		kor 1670	évtized 1670-1679	évtized 1980-1689
apa	✻1648	22	xxxHxxxxxx	xxxxxxxxxx
anya	✻1657	13	Hoooooo	oooooooooo
gyerekek:				
Johannes	✻1674	-4	xx	
Elisabeth	✻1676	-6	oooo	oooooooooo
Catharina	✻1678	-8	oo	oooooooooo
Anna Margar.	✻1681	-11		oooooooooo
Gelasia	✻1685	-15		ooooo
Catharina El.	✻1688	-18		o

6. porta (Konrad-porta)

nemzedék/ családi helyzet		kor 1670	évtized 1670-1679	évtized 1680-1689
apa	✻1641	29	xxxxxxxxxx	xxxxxxxxxx
anya	✻1649	21	oooooooooo	oooooooooo
gyerekek:				
Catharina	✻1667	3	oooooooooo	
Johannes	✻1670	0	xxxxxxxxxx	xxxxxxxxxx
Helwig	✻1673	-3	xxxxxxx	xxxxxxxxxx
Elisabeth	✻1675	-5	ooooo	oooooooooo
Anna	✻1678	-8	oo	oooooooooo
Anna Catharina	✻1682	-12		oooooooo
Johann Jost	✻1687	-17		xxx

4. porta (Välte-porta)

nemzedék/ családi helyzet		kor 1670	évtized 1670-1679	évtized 1680-1689	
apa	✻1626	44	xxxxxxxxHx	xxxxxxx	+1686, 60 évesen
anya	✻1636	34	oooooooo		+1677, 41 évesen
mostohaanya	✻1650	20	Ho	oooooooooo	Wasenbergből
testvérek:					
Anna Catharina	✻1661	9	oooooooooo	oH	Ransbachba
Anna	✻1665	5	oooooooooo	oooooooH	Ascheroédéba
Hans Class	✻1667	3	xxxxxxxxxx	x	konfirmálva 1680; +?
EGO-Johannes	✻1670	0	xxxxxxxxxx	xxxxxxxxxH	örökös
Johann Jacob	✻1673	-3	x		+7 hetesen
Johann Jost	✻1674	-4	x		+11 naposan
Johann Henrich	✻1675	-5	x		+8 hetesen
Martha Elisabeth	✻1676	-6	o		+10 naposan
mostohatestvérek:					
Johann Valentin	✻1679	-9	x	xxxxxxxxxx	
Hans Henrich	✻1680	-10		xxxxxxxxxx	
Johannes	✻1681	-11		xxxxxxxxx	
Johann Adam	✻1683	-13		xxxxxx	+5 évesen
Catharina	✻1685	-15		ooooo	

Jelmagyarázat:

✻ = született
† = meghalt
kor 1670 = ennyivel idősebb vagy fiatalabb EGO-Johannesnél
x (x) = férfi, az alóhúzott portagazda
o (o) = nő, az alóhúzott portagazda
H = házasságkötés
xHx; oHo = házasságkötés után Leimbachban maradt
xH; oH = házasságkötés után elköltözött
Hx; Ho = házasságkötéssel került Leimbachba

s mint javaikat, életüket fenyegető csapást őrizték meg emlékezetükben.

Ha elhagyjuk is a történetekből a díszítéseket: éppen eléggé pusztító volt a háború a schwalmi síkság falvai számára. Az itt élő emberek 1622/1623 téli hónapjaitól fogva, mikor Tilly generális csapatai letáboroztak Hessenben, jóformán megszakítás nélkül, egészen a háború végéig szenvedtek a zűrzavartól. Számukra ha nem is 30, de legkevesebb 25 éves volt ez a háború. A gyerekek, a fiatalok, a fiatal felnőttek végül is erről szereztek tudomást, ha csak hallomásból is. A stratégiai szempontból fontos útvonalakon és az utánpótlási szakaszokon, az attól jobbra és balra fekvő falvakban

2. ábra. Johannes Hooss világa gyermek- és ifjúkorában, 1670—1689 között. Johannes Hooss 1670. augusztus 17-én jött a világra a Välte-portán (= 4. sz. porta) Välte és Elisabeth Hooss negyedik gyermekeként. Ő örökölte a gazdaságot, és 1689. október 10-én házasodott meg.

Legszűkebb kör: Családtagok a Välte-portán (= 4. sz. porta), Johannes szülői háza.

Középső kör: A szülői házban élő családtagok, valamint az utca ugyanazon oldalán található szomszédok (= 3., 5. és 6. sz. porta: Baste-porta, George-Hinrich-porta és Konrad-porta).

Legkülső kör: A szülői házban élő családtagok, az utca ugyanazon oldalán lakók, valamint az országút túloldalán található porták (= 1., 2. sz. porta: Grebe-porta és Hans-Curt-porta).

Az 1. és 2. sz. porta voltak a felső porták; a 3., 4., 5. és 6. sz. alattiak pedig az alsó porták.

Források: Gottfried Ruetz (Bearb.): *Hessisches Geschlechterbuch,* Bd. 18, 19, 21 (= 1., 2. és 3. schwalmi kötetek, egyszersmind *Deutsches Geschlechterbuch,* Bd. 157, 159 és 176). Limburg an der Lahn, C. A. Starke Verlag, 1971, 1972 és 1977, továbbá a Friedrich-Meinecke-Institut (Freie Universität Berlin) adatbankja és nemzetségtábla-gyűjteménye. Gottfried Ruetz lelkésznek hálás köszönettel tartozom számos, személyesen adott információért, különösen a Hooss család, Hooss stb. kéziratos nyomtatású levelezése egy teljes példányának időszakos átengedéséért Giebel lelkész (Treysa) hagyatékából (No 1—14., 1—5. évf. Bonn, 1937. november—1941. karácsony; több nem jelent meg közülük).

ellenséges csapatok váltották a sajátokat, azaz a hesseni-kasselieket, s többször vívtak véres ütközetet az ostromlott ziegenhaini erődítésért. Lehet, hogy a tartomány urának csapatai időnként kíméletesebben bántak saját földijeikkel, a rekvirálás és a beszállásolás azonban mégiscsak egyforma terhet rótt rájuk. Mindegy volt, hogy ellenség vagy barát: elvitték a lovakat, az ökröket és más igavonó állatokat a tüzérség számára vagy egyéb szállítási célokra, kihúzták a juhokat és teheneket az istállókból, hogy leöljék őket, fosztogatták a gabonakészleteket, elvitték azt is, ami voltaképpen a következő évi vetéshez kellett. Ilyen körülmények között az emberek már régen felhagytak a földek rendes megművelésével, aminek terméskiesés volt a következménye — s beköszöntött az éhínség.

A legszörnyűbb esztendők az 1630-as évek végén és az 1640-es évek elején voltak. Egy, a ziegenhaini hatósághoz tartozó 13 schwalmi helységre kiterjedő 1643. évi felmérés kilenc faluról azt állapította meg, hogy a lakóépületeknek mintegy a felét égették fel, rombolták szét s hagyták el lakói. 1636/1637-ben egyedül csak Loshausenban a 36 lakóépületből 26 vált a tűz martalékává. Gungelshausenban pedig a hét épületből mindössze három állt.

1640. november 15-én, amikor az ellenséges erők ismét Ziegenhain alatt csaptak össze, csaknem valamennyi védtelen Schwalm-völgyi falu fáklyaként izzott fel, úgy, ahogyan ezt Matthäus Merian megörökítette (lásd *3. ábra*). Több mint 300 esztendő múltán saját szemünkkel győződhetünk meg róla, hogyan vált porrá és hamuvá Loshausen, Ransbach, Zella, Salmshausen, Steina, Treysa, Niedergrenzebach. Leimbach egy pár nappal előbb, 1640. november 11-én jutott hasonló sorsra. A csatában, mely „riebelsdorfi ütközet" (lásd a képen fent balra) néven vonult be a történelembe, állítólag az ellenséges-császári oldalon kereken 3000 lovas és 1800 gyalogos állt szemben báró Johann Ludolf von Bredow altábornagy vezénylete alatt az összesen mintegy 2400 főt kitevő, Reinhold von Rosen huszárezredes vezérelte hesseni-francia-weimari lovassággal és gyalogsággal. A csata a császáriak vereségével végződött. Még ha óvatosan kell is bánnunk a ránk maradt számadatokkal, s az ellenség által elvesztett 1400 lóról, valamint 600 halottról szóló híradás túlzó is, s ennek csak a fele vagy a negyede igaz, akkor is

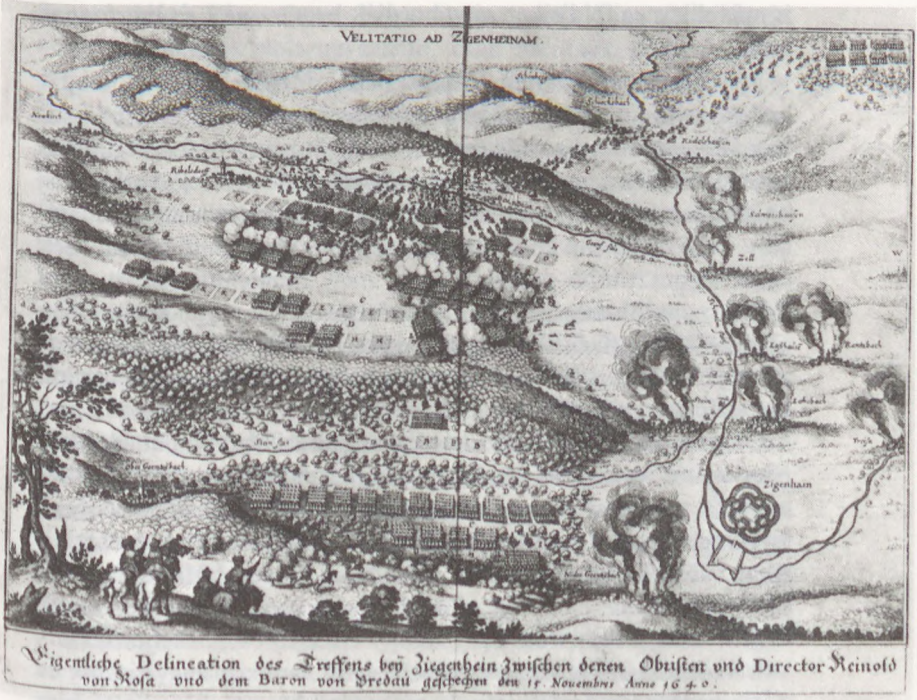

3. ábra. A báró Johann Ludolf von Bredow altábornagy vezette császári és a Reinhold von Rosen huszárezredes vezénylete alatt álló hessen-weimari-francia csapatok felvonulása a ziegenhaini erődnél vívott csatához (lásd a kép jobb alsó sarkában) 1640. november 15-én, amely a „riebelsdorfi ütközet" néven (lásd hátul balra) vonult be a történelembe. A schwalmi lapály felgyújtott falvai lángolnak.
Forrás: Matthaeus Merian: *Theatrum Europaeum,* IV. rész. Frankfurt am Main, 1643. Lásd ehhez Hans Freiherr von Rosen: *Das Treffen von Riebelsdorf.* In: *Der Reiteroberst Reinhold von Rosen.* Schwälmer Jahrbuch, 1971, 106—109., valamint Eduard Braun: *Das Gefecht bei Riebelsdorf im Jahre 1640 und Valentin Muhly.* Schwälmer Jahrbuch, 1984, 95—104.

törvényszerű volt, hogy a veszteséget gyorsan kellett pótolni. Ha akadt valahol a környéken ló, igavonó vagy levágni való barom, azon nyomban el is vették. Ezután leshették a parasztok, hogyan

is művelik meg földjeiket vagy hordják be a termést, és mit fognak enni.

A Schwalmon élőknek voltaképpen már korábbban is látniok kellett, mire jutottak, tisztán a számszerűségeket tekintve. A hadban álló csapatok ugyanis nemcsak a gyújtogatás, a fosztogatás és a rablás képében hozták rájuk a szenvedést, de velük jött a halál is, ha nem is mindig közvetlenül gyilkolás vagy agyonveretés formájában. 1635/1636-ban dúlt Németország újabb kori történelmének egyik legpusztítóbb pestisjárványa, mely mindenütt terjedt, ahol csak a csapatok megfordultak. Ezzel teljessé vált a minden időkben „öldöklő angyalként" rettegett pestis, éhínség és háború hármas egysége. Ekkor, ebben a járványban haltak meg a mi Johannesünk nagyszülei is, valamint még két gyermek a Välte-portáról.

Önkéntelenül felvetődik a kérdés: az akkori bizonytalan időkben nem volt-e az emberi kapcsolatoknak sokkal nagyobb — azaz *alap*vető — szerepük, mint manapság, amikor is az intézményesített szociális gondoskodás talaján állva, túlságosan is csak valamilyen, többé-kevésbé felületes társadalmi kapcsolattartás keretei között mozgunk. Nem úgy működött-e a kapcsolatrendszer annak idején, mint valami védőháló, ahogy ezt a 10 évesen teljesen elárvult Valentin és két öccse esetében láttuk, amikor nagybátyjuk és a szomszéd mindenféle tényleges egyéni haszon híján sok évre magukra vállalták a gondnokságot. Avagy: nem *éppen* ennek a mindenütt jelenvaló bizonytalanságnak a hatására, a halál mindennapos látványa elől bújtak-e egymáshoz közelebb az emberek, és álltak ki inkább egymásért? A háttér elveszett a szemünk elől, és — amilyen gyanakvóak vagyunk — nem ítéljük-e önzésnek vagy, végső esetben, az akkor, állítólag általánosan gyakorolt keresztényi emberbaráti szeretet kifejezésének, ami alapjában véve egészen természetes, ahol emberek állandóan egymásra vannak utalva. Az egoizmust — s hogy csupán magunkra gondoljunk és magunkról gondoskodjunk — csak mi és ma engedhetjük meg magunknak, kiépített szociális hálóval a hátunk mögött. Valamilyen intézmény majdcsak gondoskodni fog a beteg szomszédról, ha egyszer baj éri.

Az ok, amiért olyannyira fontosnak tartom annak megismerését, hogy milyenek is voltak az emberek, elődeink néhány nemzedékkel ezelőtt, mi rejtőzött magatartásuk mögött, kikkel együtt nőttek fel

és tartották a kapcsolatot, hogyan nézett ki kicsiny életvilágúk, amely mindennek volt nevezhető, csak szentnek nem, de ahol mégis, szemmel láthatóan rendíthetetlenül meg akarták állni a helyüket — nos, az ok éppen ebben, őseink e magatartásmódja és beállítódása feletti rácsodálkozásban gyökerezik. Szeretném ezért, ha az olvasó követne még egy darabon ezen a javasolt úton — a mi Johannesünk életútján, és tanúja volna, ahogy kicsiny életvilága lassanként a maga valóságában kibontakozik előttünk.

Ugorjunk egyet, s Johannest kétszer olyan idősen, tehát 1684-ben, azaz 14. életévében, más emberek társaságában találjuk — akár saját házuk táján is —, mint akkor, hétéves korában. Ez nemcsak ezért van így, mert időközben a többiek is megváltoztak mind testileg, mind lelkileg, hanem mindenekelőtt azért, mert az emberélet legegyszerűbb tényei — születés, házasságkötés és halál — nem torpantak meg a Välte-porta kapui előtt sem. Csupán Valentin, az apja és másodszülött nővére, Anna voltak ugyanúgy ott — legalábbis a nevekből ítélve. Ők időközben 58, illetve 19 évesek lettek.

Johannes még 1677-ben félárvaságra jutott, miután édesanyja meghalt. Bár nem ez volt az első haláleset a szülői házban, de talán először élte meg ezt igazán tudatosan és húsbavágó módon. Már ennek előtte, 1673-ben, 1674-ben, 1675-ben és 1676-ban vitt el embereket a halál a Välte-portáról. De ez Johannes harmadik, negyedik, ötödik, hatodik életévére esett, és mindig testvérekről volt szó, akik nálánál is fiatalabbak voltak. Alighogy a világra jöttek, nyomban el is hagyták: egyikük héthetes korában, a másik 11 naposan, a harmadik nyolchetesen, a negyedik pedig 10 nap után. Johannes igazából meg sem szokhatta őket. Édesanyja halála azonban mást kellett jelentsen az akkor hétéves fiúnak, mert övele fiatal élete egyik legfontosabb személyes vonatkoztatási pontja tűnt el, de az is lehet, hogy személyes kapcsolatrendszerének a közepe. Hiába foltozta meg apja a szétszakadt hálót tizenöt hónapos özvegység után, 1678 nyarán, amikor is elvette a nyugatról szomszédos faluból, Wasenbergből a 28 éves Elisabeth Stumpfot. Ezzel, kívülről nézve, újra ép lett a háló; Johannes számára azonban feltehetően óriási volt a különbség az új, idegen mostoha és saját

édesanyja között, aki mellett felnövekedett és akivel bizalmas kapcsolatban volt.

Van még valami, ami különös lehetett a kisgyerek számára: olyasvalami, amin egész életében újra meg újra rágódhatott. Bár 1681-ben idősebb nénje is eltávozott a házból, miután elházasodott Ransbachba, de gyakran jött haza látogatóba. Édesanyja azonban nem jött, hiába volt Johannes emlékeiben oly eleven. Hol is volt ő tulajdonképpen? Létezhetett egy másik világ is, amelyet azonban sem Ransbachból, sem Wasenbergből, sem semelyik másik helyről nem láthatott? Miként is érthette volna ezt?

Arról sincsen tudomásunk, mi történt mindeközben Hans Classzal, az idősebb fivérrel. Utoljára 14 évesen, 1680-ban találkozunk vele konfirmációja alkalmából. Ezután elveszítjük a szemünk elől. Nyilvánvaló, hogy egyesek számára már akkor sem ért véget a világ Ransbachban vagy Wasenbergben. Így aztán az egész Schwalm-vidék és a további templomkörzetek egyházkönyvei sem volnának elégségesek, ha valamennyiük halotti bejegyzésére rá szeretnénk bukkanni. Vajon egyike volt azoknak, akik elhagyták a számukra túl szűk világot, s egyszerűen kiléptek belőle? Vajon a korszak, amelyben Hans Class élt, nem az volt-e, amikor másutt nemcsak a legközelebbi erdő vagy hegyvonulat mögötti világot, hanem egészen új földrészeket fedeztek fel és fognak még felfedezni? Akkor — hogy valami csattanós ellenpéldát szegezzünk szembe Merian előbb bemutatott, a Schwalmot ábrázoló vázlatával —, amikor a korabeli holland „mindennapi" festészet repertoárjához már régóta hozzátartozott a sík vidék témája; az alföldi tájak, amelyek oly szélesen terülnek el és olyannyira telve vannak fénnyel, levegővel és térrel, hogy a végén eltűnnek a messzeségben. Nézzük meg, ha csak egyszer is, a kortárs Koninck (1619—1688) képeit vagy a még korábbi Hercules Seghers (1589/90—1633/38) alkotásait! Itt egészen más módon kalandozik pillantásunk — és kalandoztak bizonyára már akkortájt az emberek gondolatai — a távolba, mint a Schwalm-vidéken, ahol mindjárt megakadnak a legközelebbi dombon (lássuk még egyszer az előbbi, 3. ábrát, Merian vázlatát).

Persze eközben nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a fontos tényt, hogy a Schwalm-vidék egyben az egyik átvonulási területnek is része volt, aminek egyaránt volt jó és rossz oldala. Háborús

időkben félelem és rettegés, szükség és nélkülözés, ragály és éhínség jött az országúton. Más időkben ezen érkeztek a menyasszonyok az ifjú gazdák házához, de a jó hírek és a szinte hihetetlen dolgokról szóló csodás elbeszélések is. Ezen az úton terjedtek messzi földre az ijesztő híresztelések a gonosz törökökről vagy a borzasztó pestisről is, amely valahol mindig újra felütötte a fejét, avagy egy közelgő marhavészről, amelynek nyomán eltűntek az állatok a mezőkről és az istállókból, s amely nem kímélte a juhokat és a lovakat sem. Mindig akadt a képzeletnek szárnyat adó újdonság. Vajon ezek egyikének esett Hans Class is áldozatul? Vagy csak egész egyszerűen kihasználta azt a lehetőséget, mely akkoriban minden fiatal hesseni előtt nyitva állt, még békeidőben is: hogy enged egy toborzás csábításának, s ily módon ismeri meg a nagyvilágot. (Hessen-Kassel 1677-től kötött hadisegély- *[szubszidiális]* szerződéseket[b] különféle idegen országokkal, először Dániával, aztán Velencével, Angliával, Hollandiával, s ezek alapján „adták bérbe" nekik az önkéntesekből toborzott katonai egységeket. Bár közel sem a német tartományurak voltak az egyetlenek, akik ily módon próbáltak javítani elégtelen gazdasági helyzetükön, de mindenesetre ők igencsak mértéktelenül és céltudatosan űzték e tevékenységet. Olyannyira így volt ez, hogy rajtuk is ragadt a „katonakereskedés" szégyenfoltja, s a fogalom hozzájuk kapcsolva vonult be a történelembe.) Könnyen lehet, hogy Hans Class számára ez végül többet nyomott a latban, mint az a remény, hogy egyszer majd az övé lesz a Välte-porta. Mindenképpen ő volt a legidősebb a számba jöhető örökösök között, de a leimbachi szokások szerint ez önmagában még nem kezeskedett azért, de nem is tette valószínűtlenné, hogy valóban ő veszi át az osztatlan gazdaságot. Máskülönben egy paraszt számára a világ — akármilyen kicsiny kis földtulajdonrészt mondhatott is a magáénak örökségképpen — élethossziglan a saját, különbejáratú világát jelentette.

A Välte-porta a halálesetek, elházasulások és kiköltözések ellenére is újra benépesült lassanként. A Johannes apja és a mostoha közötti nagy, kereken negyedszázados korkülönbséggel 1678-ban kötött házasság nyilván nem járt együtt a termékenység megcsappanásával. Kezdetben csaknem minden évben született egy gyermek. Johannesnek már 1684-ben négy fiú féltestvére volt: az ötéves

Johann Valentin, a négyéves Hans Heinrich, a hároméves Johannes és az egyéves Johann Adam. Már útban volt ekkor egy további húgocska is, aki valószínűleg 1685. február 9-én született, és a Catharina nevet kapta.

A Välte-porta most már legidősebb fiúgyermeke, azaz a mi 14 éves Johannesünk számára bizonyára nem ez a sok csecsemő és kisgyerek volt az igazi beszélgetőpartner, talán nem volt az mostohája sem. És nővérének, a még otthon élő 19 éves Annának is feltehetően más dolgok jártak a fejében, mint serdülő öccse.

Ahogy lazultak az apai házhoz fűződő kötelékek, úgy váltak mind erőteljesebbé a szomszédos portákon vele együtt felnövekvőkkel tartott kapcsolatok, persze ami a férfinépet illeti. Johannesen kívül ott volt még a két másik, ugyanerre a névre hallgató fiú a George-Hinrich- és a Konrad-portán, akik közben úgyszintén 14, illetve 13 évesek lettek, valamint az ő fivéreik, Hans Henrich az előbbi helyről és Helwig az utóbbiról. Ők 18. és 11. évükben jártak. Elképzelhető, hogy a Johannes által e személyközi rendszer keretei között ekkor szőtt, ápolt és féltékenyen őrzött emberi kapcsolatok teljes 85 évig tartó evilági életében a legerősebbek és legmélyebb nyomot hagyók közé számítandók. E világosan körülhatárolt körben mozgó fiúcsoport tagjaként nőtt bele fokozatosan a felnőttek világába. Kezdetben mint önálló személyiség még bizonytalan volt és éretlen, de erősebbnek érezte magát a közösségben, vagy legalábbis így viselkedett. Ezek a gyerekek kis felnőttek módjára vigyáztak az igazi felnőttek között honos játékszabályok betartására, sőt, gyakorta inkább, mint amazok. Ők voltak ugyanis azok, akik — a felnőttek hallgatólagos egyetértésével — a vétkes háza előtt csapott zenebonával, rögtönzött macskazenével érvényesítve a büntetési szokásokat, könyörtelenül leleplezték az illendőtől eltérő felnőtteket, s szükség esetén kézzelfogható módon az emlékezetükbe idézték, hogy mi illik és mi járja Leimbachban. Az ily módon szövődött kapcsolatok kitartottak egy életen át, olyan szövetségek alakultak ki, amelyek teherbíróak voltak akkor is, amikor kitört egy háború vagy valakinek leégett a feje fölül a háza, avagy valamilyen kór egy csapásra elpusztította egyikük teljes lóállományát. Amikor nehézre fordultak a dolgok, vagy ellenkezőleg, amikor jókedvre volt ok, sőt még házasságkötés után is — mint férjek és saját gyermekekkel

rendelkező apák is — inkább kötődtek ehhez a régi, meghatározó jelentőségű csoporthoz, mint a maguk alapította család kötelékébe tartozó új emberekhez.

Tehát az egyes ember nem az állítólagos nagycsaládba — amely Leimbachban egyáltalán nem is létezett, és más helyütt is sokkal ritkábban, mint ahogy azt egy időben általában feltételezték —, hanem az ilyen típusú közösségekbe szövődött, szívódott fel egy életre. Ezért kell figyelnie a mindennapokkal törődő történésznek arra, miképpen jöttek létre e közösségek, kik tartoztak hozzájuk, hogyan változtak, milyen helyzetekben és módon bizonyították életképességüket.

Amikor e saját magunk szabta követelményeknek igyekszünk megfelelni, azonnal komoly nehézségekbe ütközünk, mert az „ilyen típusú közösségek" még soha sem voltak egyszer s mindenkorra adottak, szilárdak. Ezért aztán nehezen is ragadhatók meg. Az emberek közötti kapcsolatok kialakultak, majd meglazultak vagy megszilárdultak, kibővültek, elmélyültek, kiegészültek, megszakadtak vagy abbamaradtak. Amikor végre felismerhetővé válik valamely személyközi kapcsolati háló, kiderül, hogy csomópontjait valójában saját, semmilyen másikkal fel nem cserélhető életüket élő egyedek alkotják, akik előbb gyerekek, majd felnőtt, érett emberek, megházasodnak, gyerekük születik vagy sem, oda- vagy elköltöznek, elárvulnak, megözvegyülnek, öregek és törődöttek lesznek vagy még életük virágában meghalnak.

Még mielőtt egy, ott helyben gyorsan áttekinthetetlenné váló kutatási területre merészkednénk, hadd lássuk — a megfontolásokat elősegítendő —, hogy melyek azok a körülmények, melyek az emberek közötti kapcsolatfelvételt megkönnyíthetik vagy éppen megnehezíthetik, hol tekinthetők viszonylag természetesnek, és mikor kell előbb bizonyos távolságot vagy akár ellenállást leküzdeni. A *4. ábrát* tanulmányozva bárki egy sor ilyesfajta elméleti megfontolásra juthat. Az ábrán a „távolságtartás" hat különböző típusát tüntettük fel minden, ott számításba jövő akadállyal. A „fizikai távolság" minden bizonnyal fontos szerepet játszott valamely kapcsolat kialakításában. Nem mindegy, hogy két ember naponta ugyanannak a háznak a bejáratát használja, és egy fedél alatt lakik, vagy legalább ugyanazon a portán, ha más épületben is;

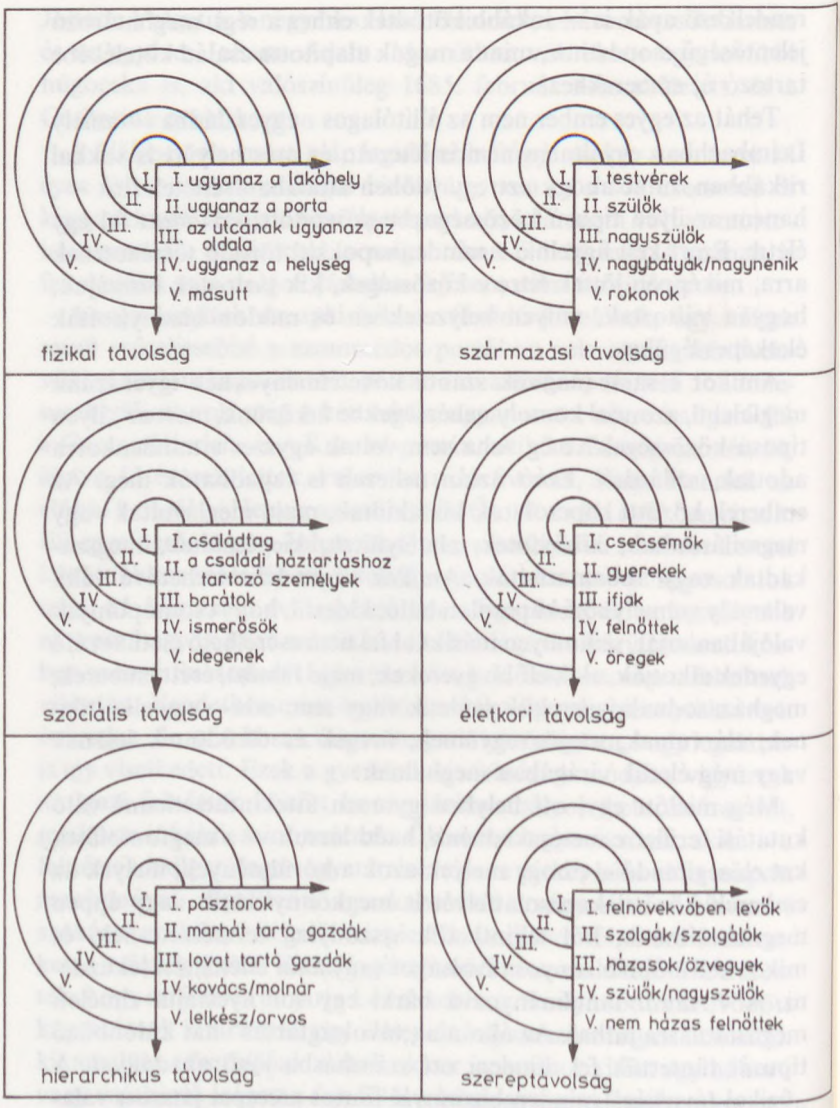

4. ábra. Valamely személyes kapcsolatrendszer kiépítésekor számba jöhető, különböző típusú távolságtartó magatartások és társadalmi küszöbök. A személyes kapcsolatrendszerek vizsgálata *(Social Network Analysis)*

hogy otthonuk az utcának ugyanazon az oldalán van-e, vagy az elválasztja őket; hogy ugyanegy helyen vagy különböző falvakban élnek. Hasonló ehhez a „származási távolság", mert a szülő és a gyerek kapcsolatának valószínűsége sokkal nagyobb, mint a kapcsolat valamelyik távoli rokonnal. A „szociális távolságot" tekintve természetesebb módon szövődnek kapcsolatok a család vagy a háztartás tagjai között és a barátokkal, mint azokkal, akik csupán ismerősök vagy éppen idegenek. Az „életkori távolság" azt mutatja, hogy a hasonló korúak inkább összetartanak, mint a fiatalok és az öregek. A „hierarchikus távolság" — csakúgy, mint a „szereptávolság" — esetében a belső küszöbök még inkább meghatározóak. Egy pásztor és egy lovas gazda régebben éppúgy kitértek egymás elől az úton, mint a gyerekemberek és a pártában maradt öreg nénikék.

Ám még ott is, ahol „kapcsolatot" feltételezünk, az önmagában még keveset árul el annak intenzitásáról, érzelmi töltetéről, teherbíró képességéről. A 4. ábrával kapcsolatos megfontolások csupán az egészséges emberi értelem következtetései, amelyek nem szolgálnak másra, csupán a tájékozódásra, amikor az egyes személyektől az embercsoportokig és a teljes kapcsolati háló kialakulásáig vezető utat rajzoljuk fel. Néhány ilyen előzetes megfontolás alapján hangsúlyoztam fentebb az előbbi megállapításokat megerősítendő, hogy mindhárom Johannes közel azonos korú volt, és mindahányan kamaszkorukat élték, hogy otthonuk az utcának ugyanazon az oldalán volt, s ezenfelül valamennyiük esetében lovat tartó parasztok fiairól volt szó. Tehát igen alacsony volt az a küszöbérték, amelyet át kellett hidalniuk ahhoz, hogy egymásra találjanak. Nagy eséllyel alakulhatott ki és erősödhetett meg közöttük teherbíró kapcsolatrendszer.

---

döntő jelentőségű a történeti szociális antropológiában. Elsősorban Andrej Plakan professzornak (Iowa State University of Science and Technology, Ames) mondok köszönetet azokért az útmutatásaiért és új felismerésekre ébresztő észrevételeiért, amelyeket egy, a National Science Foundation által támogatott hároméves kutatási program alkalmával osztott meg velem. Ugyanígy köszönettel tartozom az angliai Cambridge Group for the History of Population and Social Structure (Cambridge) munkatársainak.

Mindeközben fontosnak tartom, hogy ne csak a lehetséges személyes kapcsolatrendszer létrejöttével számoljak, hanem ugyanilyen mértékben annak behatároltságával is. Bár könnyűszerrel megtehetjük, hogy egy bizonyos individuum mint *Ego* álljon vizsgálódásunk középpontjában, és viszonylag gond nélkül leírhatjuk a tőle azon emberek köréhez sugárszerűen kiinduló kötéseket, akikkel ő nagy valószínűséggel kapcsolatokat ápolt. Így ezt a bizonyos *Egót* mint gyereket feltehetően szoros szálak fűzték a családi körben testvéreihez és szüleihez. A kamaszkorral aztán kitágult életvilága. Az *Ego* kifelé keresett kapcsolatokat, például a hozzá hasonló korú szomszéd fiúkkal, ugyanúgy, ahogy ezt már a hétéves Johannes esetében is rekonstruáltuk.

De senki sincs, illetve nem volt egyedül a világon, ezek a szomszéd fiúk sem. Lehet, hogy ők már régen egymásra találtak, még mielőtt Johannes csatlakozott volna hozzájuk. És mindkettőjüknek voltak testvérei és szülei, s így az életkor és nem, a házasulatlan, házas vagy özvegy állapot, az érdekviszonyok és a tekintély alapján ápolták egymással kapcsolataikat — ahogyan például az idő tájt a Konrad-porta tízéves Catharinája a 12 éves Annával a Välteházból, vagy a 11 éves Hans-Henrich és a 10 éves Hans Class a George-Hinrich-, illetve úgyszintén a Välte-portáról tehette. A világnak azonban még ott sem volt vége, eltartott egészen a három alsó porta határáig. Csaknem bizonyos, hogy a hat leimbachi gazda, függetlenül koruktól, ismételten szabályozta egymás között a gazdálkodási vagy jogi kérdéseket, vagy lépett fel közösen az olyan kívülálló harmadikkal szemben, mint a ziegenhaini uradalom ispánja a fuvarozási és fogatolási szolgáltatások dolgában. Tehát nem csupán a középpontba állított *Ego* néven jelölt személytől, hanem a kapcsolati hálóba tartozó valamennyi szereplőtől indultak ki ilyen sugáralakban rendeződő kapcsolódások. A barát barátjának is megvoltak a maga barátai, akik aztán ismét másokkal szőttek baráti szálakat. És egyáltalán nem volt szükségszerű, hogy mindezen személyek valamennyien ismerjék egymást; nem minden, az egyes személyektől kiinduló sugár volt egyformán érdekes mindannyiuk számára.

A leimbachi személyek körét tekintve arra is gondolnunk kell, hogy az itt élő hat család távolról sem volt elegendő a saját házassá-

gi piac kialakulásához. Ezért aztán a gazdák arra kényszerültek, hogy kívülről hozzák asszonyaikat. Catharina nagymama, mint már láttuk, Mönch-Leuselből házasodott be, özvegy Elsabeth asszony pedig Gungelshausenből. Az Alsfeldtől északnyugatra fekvő Arnshainból jött a fiatal Ritter felesége a Grebe-házhoz, a George-Hinrich-porta gazdája, Nikolaus Süßmann Zellából hozott asszonyt, a Baste- és a Konrad-porta két gazdasszonya pedig Ransbachból érkezett. A Baste-porta gazdája maga is máshonnan származott annak idején a faluba: Ascherodében nőtt fel, és telkéhez vásárlással jutott hozzá.

Igaz, a fent említett községek egyike sincs messzebb Leimbachtól, a mi világunk közepétől, mint egy tucat kilométerre. Akármelyikük eléréséhez elegendő volt gyalogosan két-három óra. Ha valaki reggel elindult, estére, a fejésre bizonyosan haza is ért, még a rövid téli napokon is, amikor a paraszti munkarend egyébként is megengedte az ilyen távoli látogatásokat.

Még döntőbbnek látszik, hogy Mönch-Leusel és Arnshain községek már nem a schwalmi lapályon terültek el, és nem tartoztak a ziegenhaini uradalmi központhoz sem, még csak nem is a hasonnevű régi grófság két másik körzetében feküdtek, azaz Neukirchenben, illetve Schönsteinben. Másik földterület és urasági fennhatóság részét alkották. E két falu már nem volt Leimbachból látható, mert — eltérően a többi olyan helytől, amely a házasságkötés szempontjából számba jött — nem a nyílt, csaknem sík s így áttekinthető schwalmi lapályon terültek el, hanem valamivel túl a Schwalm és a hegygerinc találkozásán, az Arnshaini hegység mögött. Ha a leimbachiak felkeresésükre útra keltek, messze elláttak e magaslatokról a vidékre. A látóhatár kivilágosodott: megszokott kicsiny világuk vége áttetszővé vált, és a határok eltűntek. És amikor Mönch-Leuselba vagy Arnshainba értek, az ottaniak ismét más falvakról és más emberekről meséltek. De ezt egy kicsit másféle nyelven cselekedték, nem azt mondták, hogy „szemhéj", hanem azt, hogy „szemtakaró", és a föld újmódi gyümölcsét is kicsit másképp nevezték náluk, mint a zeigenhaini vidéken.[1c] Általában minden más volt egy kicsit, mint otthon.[2]

A Leimbachba házasodott asszonyok személyes kapcsolatrendszerében számottevőbbek voltak a változások, és nagyobb eséllyel

szűntek meg régi kapcsolataik, mint a férfiak esetében, akik általában saját szülőhelyükön foglalták el gazdaságukat. Ugyanakkor ez a helyzet adott számukra valamennyi lehetőséget arra, hogy nyitva maradjon a kicsiny leimbachi világ kapuja, és a fenyegető begyöpösödés és megcsontosodás ellen, időről időre némi friss szellő jusson be hozzájuk.

Mönch-Leuselnak és Arnshainnak abban az időben mind politikailag, mind felekezeti szempontból más volt a hovatartozása. A Schwalm-vidéktől közvetlenül délre ugyanis uralmi szempontból olyan áldatlan korlát magasodott, melynek nyomán a hesseni uralkodóházban nemzedékeken át tartó, hitkérdésekben gyökerező, feneketlen testvérháború alakult ki. A mi schwalmi oldalunkon terült el a kálvinista-református Hessen-Kasseli Őrgrófság, a másikon pedig az evangélikus-lutheránus Hessen-Darmstadt. A pártviszály a harmincéves háború idején érte el tetőfokát, akkor, amikor a két részterület egymás ellenségévé vált, s a leghevesebben harcolt

5. ábra. Johannes Hooss világa első házasságának idején, 1689—1699/1700 között. Johannes 1670. augusztus 17-én született a Välte-portán (= 4. sz.), és itt, a szülői házban nőtt fel. Apja halála után, 1686-ban vette át örökösként a gazdaságot. 1689. október 10-én kötött házasságot Catharina Fennerrel, aki a szomszédos Ransbachból származott. E házasság 1699. december 1-jén ért véget feleségének negyedik gyermekük születésekor bekövetkezett halálával. A megözvegyült Johannes 1700. július 22-én nősült meg ismét, Elisabeth Riebelinget, a Hans-Curt-porta (= 2. sz.) idősebb lányát vette feleségül.

Legszűkebb kör: A Välte-porta (= 4. sz.), Johannes Hooss háza, ahol együtt él mostohaanyjával, mostohatestvéreivel és első házasságából származó gyermekeivel.

Középső kör: A Välte-porta és a három további ház az útnak ugyanazon az oldalán (= 3., 5., 6. sz.: Baste-, George-Hinrich- és Konrad-porta).

Legkülső kör: A Välte-porta, a 3., 5., 6. sz. porta az útnak ugyanazon oldalán, valamint a országút túloldalán fekvő két porta (= 1. és 2. sz.: Grebe- és Hans-Curt-porta). Johannes második asszonya, Elisabeth Riebeling a Felső-sor 2. sz. alatt, a Hans-Curt-portán nőtt fel.

Források: mint a 2. ábránál.

1. porta (Grebe-porta)

nemzedék/ családi helyzet		kor 1689	1689	évtized 1690-1699	1700	
nagyanya	×1611	78	o	oooooooooo	o	
apa	×1649	40	x	xxxxxxxxxx	x	
anya	×1652	37	o	oooooooooo	o	
gyerekek:						
Maria Leiss	×1676	13	o	oooo H		Neukirchenbe
Elisabeth	×1677	12	o	oooooo H		Niedergrenzebachba
Catharina	×1679	10	o	oooooooooo	o	
Johann Henrich	×1683	6	x	xxxxxxxxxx	x	
Caspar	×1685	4	x	xxxxxxxxxx	x	
Johannes	×1687	2	x	xxxxxxxxxx	x	
Henrich	×1689	0	x	xxxxxxxxxx	x	
Niclas Henrich	×1691	-2		xxxxxxxxx	x	
Margretha	×1693	-4		ooooooo	o	
Catharina	×1695	-6		oooo	o	
Hans Curt	×1697	-8		xx	x	

2. porta (Hans-Curt-porta)

nemzedék/ családi helyzet		kor 1689	1689	évtized 1690-1699	1700	
nagyanya	×1614	75	o	ooo		
apa	×1655	34	x	xxxxxxxxx	x	
anya	×1661	28	o	oooooooooo	o	
gyerekek:						
Elisabeth	×1681	8	o	oooooooooo	H	EGO-Johannes második felesége
Catharina	×1685	4	o	oooooooooo	o	(1706-os házasságától) a porta örököse

5. porta (Georg-Hinrich-porta)

nemzedék/ családi helyzet		kor 1689	1689	évtized 1690-1699	1700	
apa	×1628	61	x	xxxxxxxxxx	x	
anya	×1629	60	o	oooooooooo	o	
gyerekek:						
Johannes	×1653	36	x	xxxxxxxxxx	x	
(felesége:)	×1664	25	o	oooooooooo	o	
(gyermektelenek)						
Hans Henrich	×1666	23	x	xx H		Wasenbergbe
Johannes	×1671	18	x	xxxxxxxxxx	H	a 3. porta örökösével

3. porta (Boste-porta)

nemzedék/ családi helyzet		kor 1689	1689	évtized 1690-1699	1700	
apa	×1648	41	x	xxxxxxxxxx		
anya	×1657	32	o	ooooooo		
gyerekek:						
Elisabeth	×1676	13	o	oooooooooo	H	
Catharina	×1678	11	o	oooooooooo	o	
Anna Margaritha	×1681	8	o	oooooooooo	o	
Gelasia	×1685	4	o	oooooooooo	o	
Martha Elisabeth	×1690	-1		oooooooooo	o	
Johannes	×1695	-6		xxxxx	x	

6. porta (Konrad-porta)

nemzedék/ családi helyzet		kor 1689	1689	évtized 1690-1699	1700	
apa	×1641	48	x	xxxxx		
anya	×1649	40	o	ooooooooo	o	
gyerekek:						
Johannes	×1670	19	x	xxxxxx H		Wasenbergbe
Helwig	×1673	16	x	xxxxxxx Hxx	x	
(felesége:)	×1679	10		Hoo	o	Ransbachból
az ő gyermekeik:						
Catharina	×1698	-10		oo	o	
Elisabeth	×1675	14	o	oooo H		Wasenbergbe
Anna	×1678	11	o	oooooo H		Ransbachbo
Anna Catharina	×1682	7	o	oooooooooo	H	Zellába
Johann Jost	×1687	2	x	xxxxxxxxx	x	

4. porta (Välte-porta)

nemzedék/ családi helyzet		kor 1689	1689	évtized 1690-1699	1700	
mostohaanya	×1650	39	o	oooooooooo	o	†1723
mostohatestvérek:						
Johann Valentin	×1679	10	x	xxxxxxxxxx	x	H 1707 Obergrenzebachba
Hans Henrich	×1680	9	x	xxxxx		kantírmálva 1694, †?
Johannes	×1681	8	x	xxxxxxxxxx	x	H 1708 uo.
Catharina	×1685	4	o	oooooooooo	o	H 1706 Wasenbergbe
EGO-Johannes	×1670	19	H	xxxxxxxxxx	H	H 1700 felesége a 2. portáról
(első felesége:)	×1672	17	H	oooooooooo		Ransbachból, †gyermekágyban
gyerekek:						
Anna Catharina	×1691	-2		oo		†4 hónaposan
Anna	×1693	-4		o		†4 hetesen
Anna Catharina	×1696	-7		oooo	o	H 1716 Zellába
halva született	×1699	-10		o		

Jelmagyarázat:
× = született
† = meghalt
kor 1689 = az illető életkora akkor, amikor EGO-Johannes 19 éves volt
x (x) = férfi, az alánúzott portagazda
o (o) = nő, az alánúzott portagazda
H = házasságkötés
xHx; oHo = házasságkötés után Leimbachban maradt
xH; oH = házasságkötés után elköltözött
Hx; Ho = házasságkötéssel került Leimbachba

a másik ellen. A Schwalm-vidék — mint stratégiailag fontos határvidék — most is a frontvonalon helyezkedett el. S mindennek ellenére — mint láttuk — a házasulandók újból és újból átkeltek ezen a természetellenes módon kiásott szakadékon. Mit törődtek ott helyben az alattvalók a fensőbbség viszálykodásával Kasselban és Darmstadtban, és mi dolguk volt nekik mindenféle reformátorok szőrszálhasogatásával?

Az ismét kétszer annyi idős, azaz 28 éves Johannes (1698) világáról készítettem el az *5. ábrát* (a 2. ábrához hasonló formában) a hat leimbachi család további fejlődését szemléltetendő, mégpedig az 1689—1699/1700 közötti időszakra. Ezek tudniillik Johannes első házasságának évei.

A közbeeső időben Johannes világa egyfelől még inkább kiszélesedett, másfelől érdeklődése és ezzel együtt nézőpontja ismét összezsugorodott. Kitágult egy oldalról, mert a Konrad-porta Johannese, akivel kora gyermekkorától együtt nőtt fel, 1696-ban Wasenbergbe házasodott. A két ifjú között nem szakadt meg a kapcsolat, és ha csak korlátozott mértékben is, de a kölcsönös látogatásokkal mégis sikerült fenntartaniuk azt. S 1689-ben a mi Johannesünk is talált magának feleséget a szomszédos, de szintúgy kívül eső Ransbachból. Más oldalról viszont már 1686-ban elsősorban a Vélteportán belüli látóhatárra kellett összpontosítania: hatvanéves apja halála után ekkor szállt rá a gazdaság. Ekkor kereken 16 éves volt! Mint említettük, rá három évre alapított családot, még két évvel később, 1691-ben lett első ízben apa, majd 1693-ban másodszor, 1696-ban pedig harmadízben. Három lányka született egymás után, közülük a legidősebb, Anna Catharina már születésének évében meghalt, és a második, Anna csupán négy hetet élt. Csupán a harmadik gyermek, ismét egy Anna Catharina élte túl az első esztendőt, s 1698-ban második életévében járt. A negyedik szüléssel 1699. december 1-jén ismét egy lány következett, de a gyermek halva született, s a nehéz szülés egyúttal az anya életét is követelte. E napon, december 1-jén halt meg: „vajúdásban".

Johannesnek minden oka megvolt rá, hogy az apai örökség jövőjével kapcsolatos gondjaival foglalkozzék, és a Vélte-ház érdekeire összpontosítsa figyelmét. Ugyanis a hároméves, félárva kislá-

nyon kívül a portán csak a mostoha-rokonság élt, mindegyik vagy még mindig, vagy éppen akkor, vagy legalábbis majdnem házasulandó korban, és készen arra, hogy — ha úgy alakulnak a dolgok — átvegye a gazdaságot: a 49 éves mostohaanya, özvegy Elisabeth asszony, a 20 éves mostohaöcs, Johann Valentin, a 18 éves Johannes és a 14 éves húg, Catharina. Mindezen mostoha-rokonságot nézve talán egyáltalán nem látszik olyan különösnek vagy akár kevéssé helyénvalónak, hogy a megözvegyült Johannes egy kurta, félesztendőnyi „gyászidő" után, már 1700. július 22-én új házasságot kötött. A körülményeket tekintve, amelyek az efféle magatartást a legtöbbször vezérelni szokták, ez a nagy sietség nem lett volna olyannyira parancsoló. A kis Anna Catharina a maga három évével rég túl volt a legnehezebb időszakon, és más, feltétlenül pótmama után kiáltó csecsemő vagy kicsiny gyerek nem volt. Ezenkívül pedig legkevesebb két további női hozzátartozó élt még a portán, akik megfelelően gondoskodhattak volna egyetlenegy hároméves gyerekről. Ehhez sem a 14 éves Catharina éveinek száma nem volt túl kevés, sem a mostohaanya 50 éve túl sok. De éppen ez az: itt most egy *mostoha*anyáról és egy *mostoha*testvérről volt szó.

Meglepőbb ezzel szemben, legalábbis első pillantásra, mindaz, amit a két, 1700-ban, Leimbachban kötött házasság kapcsán tapasztalunk. Mind a négy résztvevő helybeli volt; ezúttal senki sem érkezett ide kívülről. A dolgok hátterébe mást, mint valamiféle tudatos házassági stratégiát, nem is feltételezhetünk. Ekkor vitte ugyanis a megözvegyült Johannes a Felső-sor 2. sz. legidősebb lánygyermekét, a 19 éves Elisabeth Riebelinget saját házába. Amott, azaz a Hans-Curt-portán egy másik leányon, a 15 éves Catharinán kívül nem is volt senki más, aki örökösként átvehette volna a gazdaságot. Kétségtelenül jó választás volt! S hogy nagy volt-e a szerelem? — ez itt nem kérdés, vagy legalábbis csak a mi kérdésünk lehet, és nem olyasfajta emberé, mint amilyen Johannes volt. Az bizonyos, hogy egoista módon járt el, nem abban az értelembem, hogy nagy szerelemre lobbant volna, hanem önzőn, mint az az *Ego*, aki egy genealógiai lánc részének tudta magát, de ez a lánc a *sajátja* volt, és nem a saját házában lakó mostoha-rokonságé.

Amikor legidősebb gyermekkori barátja, az addig még nőtlen Johannes a George-Hinrich-portáról már 1700. január 31-én feleségül vette a Baste-porta örökösnőjét, azon nyomban át is költözött oda, s ettől fogva ő állt tulajdonosként a gazdaság élén. Itt valami hasonló történt, mint amikor mi manapság szerelmi házasságainkba, meghitt családi fészkünk ápolásába oly sok fáradságot ölünk, vagy megfordítva, belőlük hasznot húzunk. A két Johannesből így jómódú szomszéd lett, és feltehető, hogy emberileg még közelebb kerültek egymáshoz.

A szálakat szőhetnénk még sokáig, s követhetnénk Johannesünket még egyszer hét és megint hét esztendeig, alkothatnánk új meg új fogalmat személyes környezetéről és világáról, egészen 1755. december 30-án bekövetkezett haláláig. A sors csapásai — melyekről érdemes elgondolkodni és beleélni magunkat — nem kímélték őt sem, noha hosszú élete még békeidőben ért véget, éppen a hétéves háború kitörése előtt, mely ismét csak igen súlyosan érintette Hessent az 1756 és 1763 közötti időszakban. Bármennyire körültekintően tervezte is el jövőjét 1700-ban — minden a tervezettől eltérően történt. Bár semmi olyan nem jött közbe, hogy mostohaanyjára (aki 1723-ban, 73 éves korában meghalt) vagy mostohatestvérei valamelyikére szállhasson a gazdaság. Az utóbbiak egymás után hagyták el a portát 1706 és 1708 között, miután elházasodtak Wasenbergbe, illetve a Ziegenhain mögötti faluba, Obergrenzebachba. De: Johannesnek sem sikerült a gazdaságot saját fiúgyermekre hagynia.

Abból a tizenkét gyermekből, melyek második feleségével, Elisabeth asszonnyal kötött házasságából születtek, csupán öt leány érte meg a házasulandó kort. Bár a hatodik, hetedik, nyolcadik és kilencedik újszülött fiú volt, s mindegyik a reményekre jogosító Johannes vagy a Johann Valentin nevet kapta a keresztségben, egyikük sem élt tovább nyolc évnél ezen a világon. Amikor 1720-ban és 1723-ban ismét lányok következtek, Johannes csüggedni látszott. Időközben második felesége 44 éves lett, és igencsak csekély reménye maradt további — fiú — utódra. Így aztán 1724. november 29-én ráhagyta a Välte-portát második feleségétől született legidősebb, még házasság előtt álló lányára (az első feleségétől

született Anna Catharina 1716-ban, férjhezmenetelekor Zellába költözött), az akkor 21 éves Catharinára és vele egyidős leendő házastársára, aki a család gungelshauseni ágából származó távoli rokon volt — és Johannes Hooss névre hallgatott! A vő az épületekért, valamennyi szántóért, művelhető földért és legelőért, a hat lóért, tíz marháért, négy disznóért, nyolcvan birkáért, öt libáért és huszonöt tyúkért az ugyanezen a napon, 1724. november 29-én kelt birtokátruházási szerződés értelmében egyezer hesseni ezüsttallért tartozott készpénzben fizetni.[3]

Ennek utána az 54 éves Johannes visszavonult feleségével a portának az öregek számára fenntartott részébe, és a szemben fekvő öregházban rendezkedett be. Hogy ott ne unatkozzék, a birtokátadáskor kikötötte, a galambdúc és a méhkaptár az ő gondozásában és tulajdonában marad. Ugyanígy, míg csak élt, egy lónak mindig rendelkezésére kellett állania, hogy „kilovagolhasson a határon túlra". S vajon eszébe jutott-e, hogy felkeresse az 1696-ban Wasenbergbe költözött gyerekkori barátjának és névrokonának, Johannesnek a birtokát? Ez feltételezhető, de engedtessenek meg további gondolatok is, ezen 54 éves korban történt, önkéntes „nyugdíjkorhatár-megállapítás" nyomán, az élet korszakolásának célszerűségéről és értelméről, összhangban a testi és szellemi erőnléttel. Abban az időszakban, amelyet mi manapság „a legjobb éveknek" tartunk, e két dolog semmi esetre sem esik egybe, még akkor sem, ha ilyenkor gyakran testünknek fizikai értelemben legműködőképesebb időszakából indulunk ki, és azután csöndben azt feltételezzük, hogy ugyanakkor szellemileg is „legjobb formánkat" futjuk. Alapjában véve mindenki tud valamit arról, hogy a fizikai és mentális állapot nem minden életszakaszban alakul párhuzamosan. Miért is ne tenne valaki úgy, mint ahogy Johannes Hooss is tette, hogy amikor saját ereje lankadni kezd, a fiatalabb, erősebb utódok kezébe helyezi a gazdaság tevőleges gondjait, s inkább annak szenteli az idejét, hogy „kilovagoljon a határon". Ez nála nem holmi sportszerű tevékenység volt, hanem arra szolgált, hogy felkeressen más, a fizikai megterhelés alól úgyszintén mentesült idősebb embereket, hogy a már sokat tapasztalt, érett, bölccsé vált kortársak nyugodt körülmények között megtanácskozzák függőben lévő, fontos ügyeiket.

Térjünk vissza azonban még egy pillanatra a Välte-porta öregházában élő Johanneshez és Elisabethhez. Fölöttébb valószínű, hogy ők ketten — mint az öregkori kikötmény részesültjei — korántsem érezték magukat rosszul, holmi kidobásra ítélt öreg bútordarabnak. Ez abból is kitűnik, hogy 1726. április 17-én megszületett tizenkettedik gyermekük — és ismét egy Johannes! Ki volna az, aki ne látna mögé a pap ama szűkszavú kiegészítésének, amelyet a keresztelőkönyvben a szokásos személyi adatokhoz fűzött: „... miután azért hagyták a birtokot másfél évvel ezelőtt ez utóbbi házasságból született második lányuknak, mert előbbi fiaik mind meghaltak, nagy volt az örömük". És aztán: nem kell sokat lapoznunk a jegyzékben, hogy megtudjuk a történet folytatását: még azon a nyáron, 1726. július 28-án sírba tették az ötödik fiút, az ötödik Johannest is. És a templomi anyakönyvbe nem kerül több bejegyzés, semmi olyan, ami Johannesre vagy Elisabethre vonatkozna, s arról szólna, hogy újabb gyerek született volna. Ez mindörökre befejeződött.

Ezen a ponton megszakítom az elbeszélést, bármennyire is a szívemhez nőtt végül Johannes Hooss sorsa, és bármilyen szoros kapcsolatban van is egymással a történelem és a történetek elmesélése. De hát elvégre nem az vagy nem csak az a feladatom, hogy egyetlen embernek, nevezett Johannes Hoossnak írjam meg az élettörténetét, aki egész életét (1670—1755) a schwalmi Leimbachban, a Välte-tanyán élte le. A cél — hiszen az első fejezet címe is ez — sokkal inkább Johannes Hooss *életvilágának* bemutatása volt. Megírhattam volna akár a Gungelshausenből származó Elsabeth Riebling, született Glintzer történetét is, akivel özvegy Elsabeth asszony néven ismerkedtünk meg a Hans-Curt-portán, de megismerkedhettünk volna az arnshaini dombok túloldaláról érkező s a Grebe-házban élő Catharina nagymamával is, avagy lehetett volna tárgyunk a svábföldi Gabelbach lakójának, Matthäus Burkhartnak a világa is ugyanúgy, ahogy Gerdt Petersé a keleti fríz Heselből. Jómagam hasonló módszerekkel készültem fel az ő és még sokuk élettörténetéből. Mindezek az emberek hozzávetőlegesen azonos időszakban születtek bele saját kicsiny világukba, éltek benne pár évtizeden át, s kísérelték meg megállni a helyüket, ha

sikerült, vagy egyebütt próbálkoztak, ahol inkább volt reményük arra, hogy megbirkózzanak a körülményekkel. Egészen természetes, hogy más feltételek közepette alakíthatta saját életvilágát a gabelbachi Barthel-porta legidősebb élő fia, Matthäus Burkhart (1663—1729), mint az ugyanebben a faluban felnőtt Christoph Geißler (1663—1714). Az előbbi apja ugyanis az 1663. évi adónyilvántartás szerint az egész község legnagyobb birtokának volt tulajdonosa, ami után 3 forint 28 krajcár adót fizetett, míg az utóbbi a katonateleknek nevezett földje után csupán 30 krajcár 4 fillért.[3a] A Barthel-portán élő gazdának ebben az időben — ez áll a forrásokban — csaknem 25 hold[3b] földje volt, hat lova, hét tehene, ugyanennyi borja és két disznaja; ezzel szemben a katonatelek tulajdonosa a másfél hold földön kívül egyetlen tehenet, két borjat és egy disznót mondhatott a magáénak. Lóról ez esetben nem esik szó, amiként más igavonó baromról sem.[4]

Bár ez a Gabelbach nevű falu ugyanolyan kicsiny volt, mint Leimbach, ugyancsak hat portával, de mellette még 17 katonatelekkel és további hét „kunyhóval", sokban különbözhettek egymástól azok a kis világok, amelyek a hasonló korú fiúkat, Matthäust, illetve Christophot körülvették. Vajon játszhatott-e valaha is együtt a jómódú lovas gazda és egy ágrólszakadt tehenes gazda fia? Vagy tartozhattak-e a falusi legények ugyanazon csoportjához, alkothatták-e ugyanazon kapcsolati háló csomópontjait úgyannyira, hogy 1687-ben, illetve 1691-ben kötött házasságuk után a bajban egymás segítségére lehettek volna? A 4. ábrából leszűrt korábbi megfontolások ezt erősen kétségessé teszik. A falu „lakossága" ugyanis nem ugyanaz, mint a falu „közössége". És Heselben találkozunk az ugyanebben az évben született Gerdt Petersszel (1670—1739) is, akit a helyi egyházkönyv csak mint „napszámost" említ. Nem tartozott így sem a házzal bírók réteghez, de azokhoz sem, akik valamiféle földet bírtak. Házzal bírónak[4a] nevezték Heselben a régi, tekintélyes parasztporták gazdáit, míg földdel bírónak[4b] azokat, akik kisebb telken éltek, s nemritkán a gazdagabbak földjein munkavállalóként szolgáltak. Gerdt még egy fokkal lejjebb helyezkedett el ezen a lépcsőn. 34 éves kort kellett megélnie, míg megélhetése annyira biztosítottnak látszott, hogy végül mégis talált magának asszonyt, és 1704-ben ilyképpen meg is házasodhatott.

Egyvalami vált számomra mind világosabbá e sorsokkal és életvilágokkal való foglalkozás és utánagondolás közepette, szeretném ezt — a további fejtegetésekre való tekintettel — nyomatékkal hangsúlyozni. Mindazoknak, akik azt gondolják, hogy az „esélyegyenlőség az élet során" üres szó csupán, ajánlanám megfontolásra a tényt, hogy ellenben e kifejezést őseinket illetően egyáltalán nem vehetjük a szánkra, még a néhány generációval ezelőtti időkre vonatkozóan sem. A következő fejezetben két példával szeretném ezt az állítást közelebbről megvilágítani. Az egyszerűbbel kezdem, az akkor olyannyira eltérő várható életkor témájával — Johannes Hooss 85 évet élt, több gyermeke viszont nem érte meg az egyéves kort! —, ezután a bonyolultabbal, a sok kis életvilág problémájával. Egyenlő esélyekre itt szinte semmiféle nyom nem utal.

Mindkettővel kapcsolatban már itt engedtessék meg a megállapítás: a bemutatott esetek, a követett életpályák, az ábrázolt portáik, a felsorakoztatott falvak, a megvizsgált területek soha nem tekinthetők reprezentatívnak, és nem is lehetnek azok. Amikor minden egyes ember más életutat járt be, nem létezett átlagos, azaz reprezentatív életlefolyás. Abban az időben, amikor mindenki más életkort ért meg, semmi jelentéssel nem bír, inkább homályt okoz egy tisztán számítással kimutatott „átlagéletkor". Hát nem lenne teljesen értelmetlen, ha a Hooss apa és gyermekei „átlagéletkorát" 15 évben adnám meg, és ezt a tetejében még reprezentatívnak is állítanám be a XVII. századra vonatkozóan?

Meg kell tanulnunk, hogy a kérdéseket ne eleve rosszul tegyük fel, tehát ne kutassunk reprezentativitás után ott, ahol mindig csupán azt vizsgálhatjuk, hogyan is volt a sok száz lehetséges eset egyikében. A kérdésekre kapott válaszok elégségesek lesznek, legfeljebb valahová máshová jutnak el, mint amit eredetileg vártunk. Ebben rejlik éppen a kutatás, az utánagondolás és a valaha volt időkbe való belehelyezkedés varázsa. Természetesen messzemenő következményekkel járt, hogy azokban az időkben az egyformaság nagymértékben hiányzott az emberi életnek csaknem minden vonatkozásában, amint ezt a következő fejezet mutatni fogja. Mindenkinek megvolt a maga saját életútja, egyénileg igen eltérő élethosszal; bár ez sokkal színesebbé tette a képet a múltban, mint amilyen az ma, amikor meglehetősen hasonló körülmények között

eléggé hasonló kort érünk el. De megbízhatóan tervezni ezekben az időkben, olyan nyilvánvaló kiszámíthatatlanságok és eltérések közepette csak nehezen lehetett. Őseinknek bizony nagyobb fantáziára volt szükségük, hogy mindennek ellenére bizonyos mértékű biztonságot érjenek el saját életükben, közvetlen környezetük, saját világuk számára, s tervezni tudjanak a jövőre — ahogy ezt tették is, méghozzá bámulatos eredménnyel! Erről szólnak majd a következő fejezetek.

2. Megannyi kis világ

Gyakran mondjuk manapság — mintha saját egyéniségünk védelmére volna szükségünk erre —, hogy olyan mint „köznapi" vagy „átlagember" nem is létezik. S mégis, mindannyian sokkal inkább „átlagosak" vagyunk, mint amilyenek őseink valaha is voltak — akár tetszik ez nekünk, akár nem.

Az, aki egy bizonyos évben világra jön, tagjává lesz valamely „évjáratnak", „születési kohorsznak". A mindenkori kivételektől eltekintve, egy évjárat minden tagja többé-kevésbé hasonló életlefolyásnak néz elébe, legalábbis az időbeli tagolódást illetően. Valamennyien ugyanabban az évben megyünk először iskolába, kezdjük meg magasabb tanulmányainkat, az egyetemet, egyidejűleg kezdünk el dolgozni, hozzávetőlegesen ugyanabban az életkorban kötünk házasságot egy hasonló korú partnerrel, akivel általában egy vagy két gyerekünk van, s körülbelül hasonló életkorban jutunk a „nem nemzőképes kapcsolat" szakaszába, ugyanakkor küldenek bennünket nyugdíjba, és végül: eléggé hasonló életkorban halunk meg — a férfiak kicsit hamarább, a nők valamivel később. Ha növekszik a várható élettartam, az valahányunkra vonatkozik; ha csökken az aktív, munkában töltendő időtartam, ez is mindannyiunkra áll. Előreláthatóbb, kiszámíthatóbb és összehasonlíthatóbb lett életlefolyásunk, ezzel együtt persze színtelenebb, másokéval inkább felcserélhető és egyformább, s mind — a megtévesztésig hasonló — „átlagos életút".

Ebből a mai állapotból, ahol az élet egyéni és átlagos fordulói csaknem megfelelnek egymásnak, azt a téves következtetést vonjuk le, hogy a sajátunkéhoz hasonló módon kell közelítenünk a törté-

neti időhöz, és kérdéseinket egyszerűen meghosszabbítjuk visszafelé, például így: Mi az „átlagos házasulási" kor ebben vagy abban az időpontban? Hány évet éltek *az emberek* akkoriban emezen vagy amazon a helyen? Az itt következő példa azt kívánja megvilágítani, hogy ilyen kérdéseket semmiképpen sem fogalmazhatunk meg, amikor a történelmet faggatjuk. Ha mégis megtesszük, „hamis" lesz a „kérdés", amelyet felteszünk. Csak abban az esetben nyílik ki a szemünk azokra a — nem fölcserélhető, egyszeri, egyedi, nem reprezentatív — dolgokra, amelyek annak idején e kicsiny világokat kitették, ha készek vagyunk elfogadni: éppenhogy nem az átlagértékek, hanem sokkal inkább az átlagtól való nagy eltérések voltak annak idején a *szabályosak*.

Egy parasztfaluban, a Gießen melletti Heuchelheimben, kereken ötven kilométerre délnyugatra a mi Schwalm-vidékünktől, szintúgy Hessenben, 1691 és 1900 között összességében 1104 alkalommal kötöttek első ízben házasságot. Tehát mind a menyasszony, mind a vőlegény először állt az oltár előtt. Ha mármost „modern" módon vizsgáljuk az érintett menyasszonyok „átlagéletkorát", azt tapasztaljuk, hogy ez az érték a vizsgált első 10 esztendőben, 1691—1700 között 24,1 év volt, míg az utolsó periódusban, 1891—1900 között 24,3; a férfiaknál kezdetben 25,8, végül pedig 25,4 év volt. Nem változott tehát semmi ebben a 200 évig tartó hosszú időszakban? Dehogyisnem, sőt, igen lényeges dolgok! Csak éppen a legfontosabb történéseket illetően elhomályosítja látásunkat a rossz kérdésünk felkavarta por, amelyet az azonosnak mutatkozó „átlagérték" hint a szemünkbe.

Nézzük meg közelebbről a *6. ábra* bal és jobb szélét, s mindjárt sokkal lényegesebb dolgok derülnek ki, mint az azonos szintet mutató átlagértékek. Sőt, a tények valósággal kiszúrják a szemünket. Ezalatt a kétszáz esztendő alatt Heuchelheimben döntő változások mentek végbe, mégpedig kézzelfogható és egyértelmű módon, amelyeknek felfedezése minden történész számára öröm és elégtétel: a kutatás mindennapi fáradalmai közepette valóban ösztönző aha-élményben lehet része.

Az ábra bal szélén pontokkal jelöltük mind az 1104, először házasságot kötött heuchelheimi asszony életkorát. Kövessük a grafikon vonalát alulról fölfelé, azaz időben a mához közeledve.

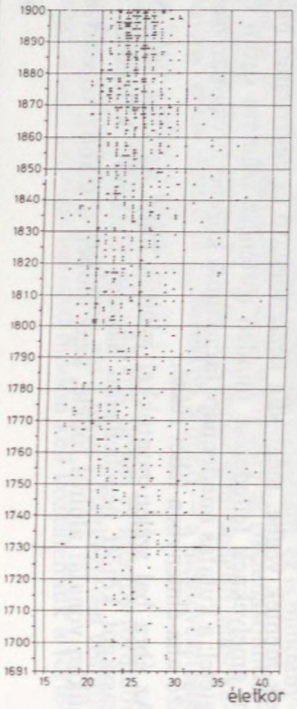
1900
1890
1880
1870
1860
1850
1840
1830
1820
1810
1800
1790
1780
1770
1760
1750
1740
1730
1720
1710
1700
1691
15
20
25
30
35
40
életkor

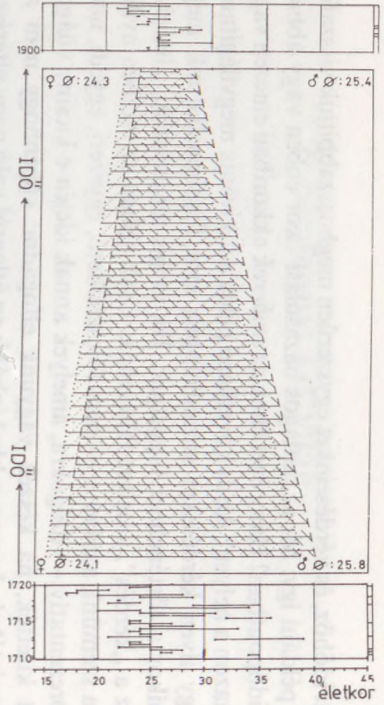
1900
♀ Ø: 24.3
♂ Ø: 25.4
IDŐ
IDŐ
♀ Ø: 24.1
♂ Ø: 25.8
1720
1715
1710
15
20
25
30
35
40
45
életkor

Megállapíthatjuk, hogy az első évtizedekben igen nagy a pontok, azaz a házassági életkorok között a szórás. Minél előbbre haladunk az időben, annál erőteljesebben közelítenek egymáshoz az értékek. Végül a XIX. század végére egy, a középérték körül rendeződő, gyújtópontszerű sűrűsödés tanúi lehetünk. Egyre inkább kezd egybeesni az individuális és az „átlagos" házasodási kor. Az okok is könnyen beláthatók. Ahogy megritkult — mindenekelőtt a XIX. század folyamán — a felnőtt korúak halálozása életük középső szakaszában, tehát minél nagyobb volt annak az esélye, hogy valaki aktív életszakaszát teljes hosszában végigélheti, annál gyakrabban helyeződött a birtokátadás egy bizonyos életkorra — legtöbbször arra az időre, amikor „eljött az illendő ideje" annak, hogy valaki visszavonuljon az idősek számára fenntartott öregházba —,

6. ábra. A házasodási életkorok alakulása a XVII. század végétől a XIX. század végéig. Balra és jobbra: az első alkalommal házasságot kötők életkorának alakulása egy felső-hesseni parasztfaluban, Heuchelheim bei Gießenben, 1691—1900.

Baloldalt: Az egyes pontok az összesen 1104, először házasodó asszony életkorát jelzik.

Jobboldalt: (a piramis alatt és felett): Az életkori különbség az első ízben házasságot kötött pároknál az 1710—1720-as évtizedben, illetve 1900-ban. Azokat a házasságokat, amelyekben a nő idősebb volt, mint a férfi, vonalkázással jelöltük, és a szélen, egészen jobbra, külön kiemeltük egy vonallal.

A „piramis" sematikusan mutatja be, milyen drasztikus módon csúszott el e két évszázad folyamán a házasodási életkor az „átlagéletkor" felé.

Forrás: Historische Demographie als Sozialgeschichte. Gießen und Umgebung vom 17. zum 19. Jahrhundert, Teil 1. Darmstadt—Marburg, 1975, 315—323. (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte. Hrsg. Hessische Historische Kommission Darmstadt, Historische Kommission für Hessen, Bd. 31)

Középen: Wilhelm Leibl (1844—1900): Öregedő paraszt és fiatal lány (alcím: Egy nem összeillő pár), 1876/1877. Städelsches Kunstinstitut, Frankfurt am Main. — Wilhelm Leibl másik, ugyanilyen témájú festménye („A parasztszobában") a müncheni Neue Pinakothekban található, s 1890-ban készült.

így aztán kezdett mind nagyobb hasonlatosságot mutatni a utód korosztályoknál a házasságkötés időpontja.

Minthogy ez a folyamat az először házasodó férfiakra is érvényes volt, további következményekkel járt. Ahogy azt az ábra jobb oldalán, a piramis talapzata alatti részről leolvashatjuk, a vizsgált időszak kezdetén még sok házasságot kötöttek a partnerek közötti jelentős életkorkülönbséggel, amikor hol a menyasszony, hol a vőlegény volt fiatalabb. „Nem összeillő párokból" — ahogy ezt Wilhelm Leibl német festő (1844—1900) többször is ábrázolta bajor falusi környezetben (lásd az ábra középső részét) — nem egy akadt akkoriban. Manapság az ilyen párkapcsolatok a kivételesek. Annak idején senkinek sem jutott eszébe ezt szóbeszéd tárgyává tenni, mert nem talált benne semmi különöset.

Ha még egy kicsit tovább beszéltetjük a teljes ábrát, könnyen rábukkanhatunk további jelenségekre is, amelyeket őseink valószínűleg teljesen természetesnek tartottak. E jelenségeket időközben szintúgy elveszítettük a szemünk elől, s csak csodálkozunk, amikor újra felfedezzük őket. Ilyen például a partnerek közötti testi vonzódás, mely annak idején egyáltalában nem játszott olyan komoly, akár a párválasztást befolyásoló szerepet, mint amilyet annak mi, manapság — a norma szerinti életlefolyás és a házasodási kor standardizálódása következtében — tulajdonítunk. Mi sokkal gyakrabban űzzük kapcsolatainkat hasonló életkorúakkal — pontosabban szólva: fiatal testű partnerekkel —, mint ahogy az eleink házasságában volt szokásos. Ennek megfelelően ennek a kiszámított kapcsolatnak ma, a mi „intim házasságainkban" több évre kihatóan van stabilizáló ereje, mint korábban, s joggal játszhat már a partnerválasztásnál nagyobb szerepet a „szexuális vonzerő". Akkoriban más értékekre épült egy házasság stabilitása. S ezen túlmenően, ezek az értékek az akkor más módon képződő személyes kapcsolatrendszerek következtében mind a férfiak, mind a nők esetében sokkal inkább kifelé, a velük egyívásúak felé irányultak, sokkal kisebb jelentősége volt a partnerorientáltságnak, s a kapcsolatot nem terhelte a mai mérték szerinti és típusú kizárólagosság. Amennyiben manapság hosszabb vagy rövidebb házasélet után kiderül, hogy a felek mégsem illenek össze a várt mértékben, akkor vagy az amúgy is gyakori válások száma gyarapodik még eggyel,

vagy egészen az egymást kölcsönösen felemésztő, gyűlölve szerető állapotig terjed a házastársak csaknem elviselhetetlen pszichés terhelése. Korábban, a nyitottabb házasságok idején, kevésbé volt várható, hogy egy kapcsolat így alakul majd.

Mindennek következtében nem tartanám kevésbé hamisnak azt a kérdésfeltevést, mint amilyen a „szerelmi házasságok eleinknél". Ugyanis az „érzelmi élet és intimitás forradalma" — ahogy a partnerkapcsolatokban bekövetkezett változásokat alkalmasint kissé túlozva nevezik még — egy másik „forradalmat" feltételezett, melynek eredménye a hasonló fizikumok és hasonló életlefolyások megjelenése volt e kapcsolatokban.

Jelen fejezet első példája, amelyet azt szemléltetendő hoztam fel, hogy milyen mértékben mutatnak számottevő egyéni különbségeket ezek a kicsiny világok — már csak annak okán is, mert abban az időben kevésbé voltak összemérhetők a biológiai életlefolyások —, egyben azt is megmutatta, mi minden volt még, amiért számomra oly fontossá vált a Leimbachban élő Johannes Hooss és Elsabeth Riebling Gungelshausenból vagy a gabelbachi Michael Scherer és a heseli Antje Focken és még sokan mások azok közül a „kisemberek" közül, akikhez vizsgálódásaim során közelférkőztem. Az ő saját, másokkal fel nem cserélhető életvilágaik bizonyára segítségemre voltak abban, hogy kérdéseimet ne „rosszul", hanem életkörülményeikhez „illően" tegyem fel mindjárt az elejétől fogva. Egyáltalában nem állítom, hogy ezeket a történeteket minden részletükben megismertem, ez még Johannes Hooss esetében sem igaz, pedig róla meglehetősen részletes képet festettem. Ehhez közel sem elégségesek a források. Mert be kell érnem azzal, ami ránkmaradt, és ez többnyire nem valami sok. Fennmaradt a nevük (tehát máris „hamis" *névtelen* elődökről beszélni), néhány száraz adat születésükről, házasságukról és halálukról, talán még valami arról, amit birtokoltak, az általuk betöltött tisztségekről — és különféle bírósági feljegyzések. Úgy látszik ugyanis, hogy mindannyiuknak volt valamilyen okuk a viszálykodásra, eshetett ez a szomszéddal, illetve a többi örökössel vagy más, vélt vagy valós igénnyel fellépő követelővel szemben, ami a maga idejében, a bonyolult rokonsági viszonyok közepette nem is volt csoda. Ez a sok akkori kicsiny életvilág közel sem volt olyan romlatlan. Persze ezért még egyálta-

lán nem kell azt gondolni, hogy őseink gonoszak vagy romlottak lettek volna. Abban az időben, amikor ők éltek, az emberek sokkal inkább *cselekedeteikben* és viselkedésükben nyilvánultak meg, és nem elsősorban gondolkodásmódjukban. A „mai civilizált világ" ebben a vonatkozásban csupán a sorrendet fordítja meg: a reflektálás, a meggondolás — az évekig tartó kötelező iskolába járás eredményeképpen — legtöbbünknél előtte jár a cselekvésnek. Akkor régen még kevésbé zabolázták meg a pillanat szülte cselekedetek egészen naiv formáit, a féktelenség szóban és cselekedetben a mainál sokkal magától értetődőbb volt.

A megmaradt töredékekből lehetett aztán némi fantáziával berendezni azt az épületet, amely az ő világukat jelentette vagy jelenthette volna. A már egybegyűlt egyedi adatokhoz járult még mindaz, amit a külső körülményekből tudhattunk meg: kezdve a rokonsági, szomszédsági és egyéb közösségi viszonyokkal, a földhasználat jogi és gazdasági feltételein, a különböző terheken és kötelezettségeken, a hol tág szemhatárú, hol éppen ellenkezőleg, erdőktől övezte tájon, az átkelőutak mentén uralkodó viszonyokon, valamint a fensőbbségi és vallási hovatartozás nyújtotta ismereteken át egészen a kollektív emlékezet őrizte elemekig.

Amikor pedig arra vállalkozunk, hogy e mozaikdarabkák sorát valamivel közelebbről vizsgáljuk meg, ismét csak Johannes Hooss alakjából és az őt körülvevő kis világból kell kiindulnunk, hogy feltehessük az ebből következő, de alapvető kérdést: mily módon is keletkeztek ezek a kicsiny világok, mi alkotta határukat, mely pontokon voltak átjárhatók, s hol képződött az a középpont, mely körül minden forgott. Marad egy probléma, hasonló ahhoz, amelyet a személyes kapcsolatrendszer lehatárolása jelentett, nevezetesen: hol van az az értelmes határ, ahol egy ilyen vizsgálatot be lehet végezni. Amikor azt mondjuk, hogy elindul egy út A-ból B-be, legtöbbször nem ér ott véget. Folytatódik egy további útszakasszal, és aztán jön a következő. A világ nem ér véget az erdő mögött vagy valamelyik hegy túloldalán. De hát az sem megoldás, ha a végén ezekre a kérdésekre az egész földkerekségen keressük a választ!

Nem mi volnánk az elsők, akik e dilemmát megoldandó olyasvalaminek a keresésére indulnánk, mint a „kulturális tér", annak

meglehetősen szilárdan körvonalazott határaival, ahol az embereket ezen belül az egyformaságig adottnak tekinthetjük. Ellenkezőleg, a kulturális tér kutatását, éppen e néven, már régóta és még mindig igen serényen űzik a legkülönbözőbb szaktudományok képviselőinek részvételével: a tájszólások kutatói csakúgy, mint a kulturális földrajz művelői vagy a genetikusok, a szokáskutatók, a jogtörténészek és a vallási kérdésekkel foglalkozó szakemberek — hogy csak néhányat említsünk a különösen tevékenyen munkálkodó szakterületek közül. Számunkra, akik a mindennapok kutatásával foglalkozó történészeknek nevezzük magunkat, főképp az okozza a nehézséget, hogy a kollégáink által vizsgált „kulturális terek" magától értetődően mindig csak az adott szaktudományos témákra vonatkoznak, tehát kizárólag a nyelvre vagy csak egy bizonyos viselet vagy meghatározott munkamód elterjedésére, bizonyos örökölhető betegségre, emennek vagy amannak a szentnek a tiszteletére. Mindennek következménye, hogy e „kulturális terek" aligha fedik le egymást. Csupán annyit kell tennünk, hogy egymás mellé kiterítünk néhányat az általában igen gondosan kidolgozott és mindenkor csak a kutatás kvintesszenciáját tartalmazó térképekből, és máris meggyőződhetünk róla, hogy milyen változatosságot mutatnak e különböző kulturális terek határai. Az egyik a német nyelvről mond valamit a (politikai) határon innen és túl. A másikon azt láthatjuk, hogyan húzódnak a határok, látszólag keresztül-kasul Németországban, olyan területek között, ahol az örökséget az utódok között egyenlő mértékben osztották fel, és ahol a legidősebbet vagy a legfiatalabbat részesítették előnyben. A genetikusok felfedezik, látszólag éppen ilyen véletlenszerűen, hogy valahol teljes közösségeket támad meg valamely örökölhető kór, mert tagjaik egy zárt körön belül házasodnak. Végül a vallási határok vagy megegyeznek, vagy sem valamilyen más kulturális térrel és így tovább.

A rejtélyek megoldása nem is olyan nehéz. Elegendő, ha valaki egyszer a saját maga példáján tesz próbát, s megállapítja helyét e térképek mindegyikén. Kiderül, hogy egyszer erre, másszor a másik oldalra kerül, s így mindig egy másik „kultúrába" sorolódik. Nem volt ez másképp őseink esetében sem. A katolikusok éppen nem voltak a priori egyidejűleg német nyelven beszélők. A hessenieknél

sem működött a priori a dologi örökösödés, a kálvinisták sem a priori városlakók és fordítva. Időnként az egyes kulturális terek határai tökéletesen fedték egymást, de lehet, hogy kölcsönösen feltételezték egymást akár nyelvileg, akár jogilag vagy a szokásokban. De mindez egyáltalában nem kényszerítő erejű. Ezért tartom ismét csak „hibás" kérdésnek a kulturális tér *mint olyan* keresését. Vannak gazdasági szempontok szerint rendeződő, vannak felekezetileg vagy nyelvileg meghatározott kulturális terek, de van még számos további lehetőség is.

Amikor most Johannes Hoosshoz visszatérünk, az nem jelent egyebet, mint hogy az ő kicsiny világát is egymással tökéletesen ellenkező meghatározottság, áteresztőképesség, kiterjedés jellemezte, más-más középpontok és peremhelyzetek által formált kulturális terek alkották. A kulturális tér határairól itt-ott esett már szó. Ilyképpen húzódtak, mint említettük, a politikai és az ezzel egybeeső felekezeti határok a kálvinista Hessen-Kassel és a lutheránus Hessen-Darmstadt között abban az időben a Schwalmtól közvetlenül délre. Ennek következménye volt, hogy a politikai örökségért folyó ellenségeskedés háborús időkben, mint például a harmincéves háborúban, frontterületté változtatta a vidéket. De legalább itt mégis „csak" egy politikai és felekezeti szempontból nézve megszilárdult határról volt szó. Az „alávetettek" szintjén ez nem sokat számított, s egyáltalán nem zavarta a „határon" lakókat abban,

7. ábra. A Schwalm-vidék a XVII. és XVIII. században
a) felszín
b) a szabadon álló és az erdős térségek eloszlása
c) városok, falvak, aprófalvak és tanyák
d) a földfelhasználás módja: mezők, szántók
e) földbirtoklási viszonyok: uradalmi telek, örökölhető telek, irtásföld, bérlet, nemesi birtokok hasznosított területe
f) üzemnagyságok
Forrás: Martin Born: *Wandlung und Beharrung ländlicher Siedlung und bäuerlicher Wirtschaft. Untersuchungen zur frühneuzeitlichen Kulturlandschaftsgenese im Schwalmgebiet.* (Marburger Geographische Schriften, Heft 14) Marburg, Selbstverlag des Geographischen Instituts der Universität, 1961, 9, 11, 94, 101, 119, 133. old. és 1, 2, 7, 8, 11, 16. térkép.

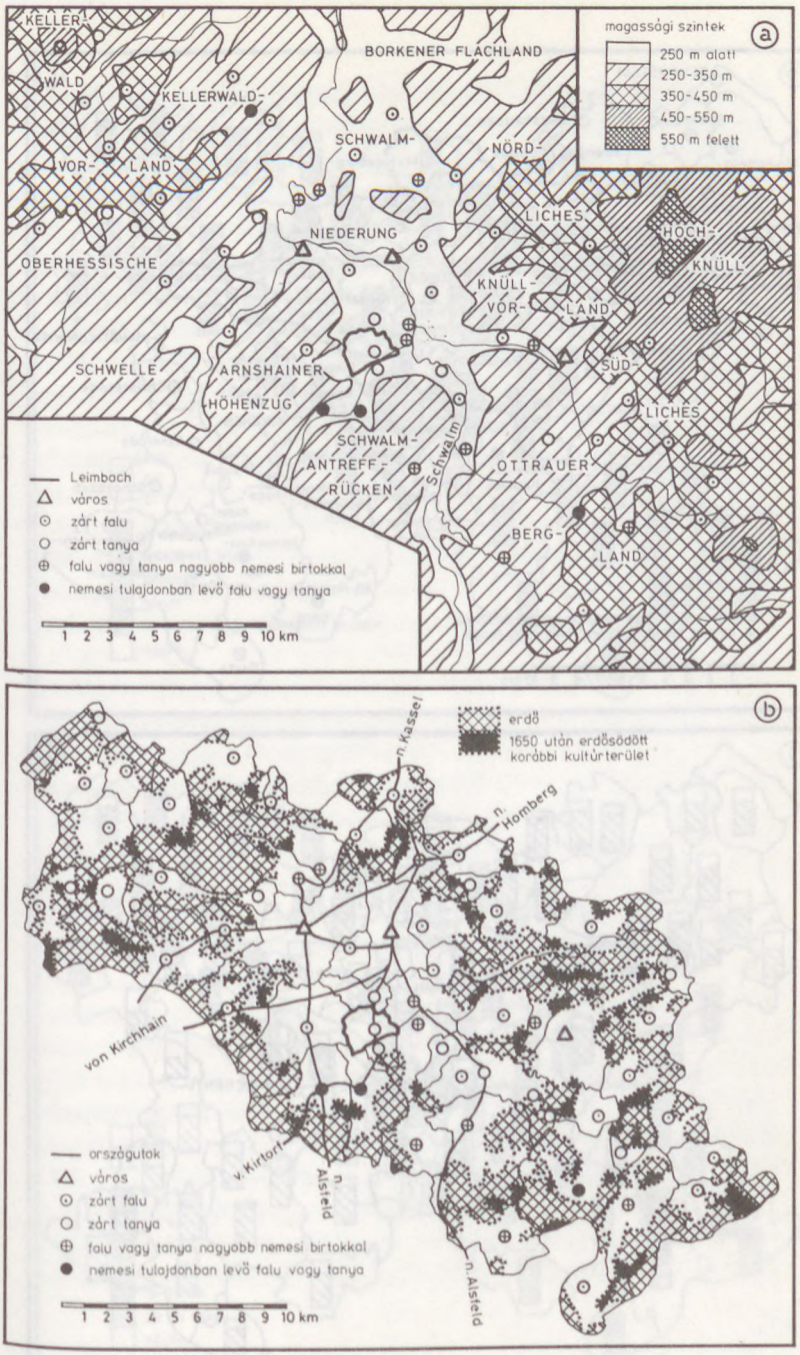
a
magassági szintek
250 m alatt
250-350 m
350-450 m
450-550 m
550 m felett
KELLER-
WALD
KELLERWALD-
VOR-
LAND
BORKENER FLACHLAND
SCHWALM-
NÖRD-
LICHES
NIEDERUNG
HOCH-
KNÜLL
OBERHESSISCHE
KNÜLL-
VOR-
LAND
SCHWELLE
ARNSHAINER
HÖHENZUG
SÜD-
LICHES
SCHWALM-
ANTREFF-
RÜCKEN
Schwalm
OTTRAUER
BERG-
LAND
Leimbach
város
zárt falu
zárt tanya
falu vagy tanya nagyobb nemesi birtokkal
nemesi tulajdonban levő falu vagy tanya
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 km
b
erdő
1650 után erdősödött korábbi kultúrterület
n. Kassel
n. Homberg
von Kirchhain
v. Kirtorf
n. Alsfeld
n. Alsfeld
országutak
város
zárt falu
zárt tanya
falu vagy tanya nagyobb nemesi birtokkal
nemesi tulajdonban levő falu vagy tanya
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 km

c
SCHÖNSTEIN
Schönau
Hundshausen
Moischeid
Strang
Elnrode
Michelsberg
Sebbete-
rode
Allendorf
Gilserberg
Ditters-
hausen
Rors-
hain
Leims-
feld
Winter-
scheid
Sachsen-
hausen
Rommers-
hausen
Itzen-
hain
Appen-
heim
Frankenhain
Schonborn
Ober-
grenze-
bach
Lischeid
ZIEGEN-
hain
Florshain
TRESYA
HAIN
Seigertshausen
Mengsberg
Niedergrenze-
bach
Ascherode
Steina
Hauptschwenda
Wiera
Ransbach
Loshausen
Riebels-
hausen
Rückers-
hausen
Leim-
bach
Zella
NEU-
Christerode
Wasen-
berg
Salms-
hausen
KIRCHEN
Gungelshausen
Asterode
Röllshausen
Willings-
hausen
Merz-
hausen
Nausis
Winche-
rode
Schorbach
Holz-
burg
Schrecks-
bach
Klein-
roppers-
hausen
Weißenborn
Immichen-
hain
Ottrau
Görzhain
Alt-Hatten-
berg
Berfa
város
zárt falu
zárt tanya
falu vagy tanya nagyobb nemesi birtokkal
nemesi tulajdonban levő falu vagy tanya
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 km

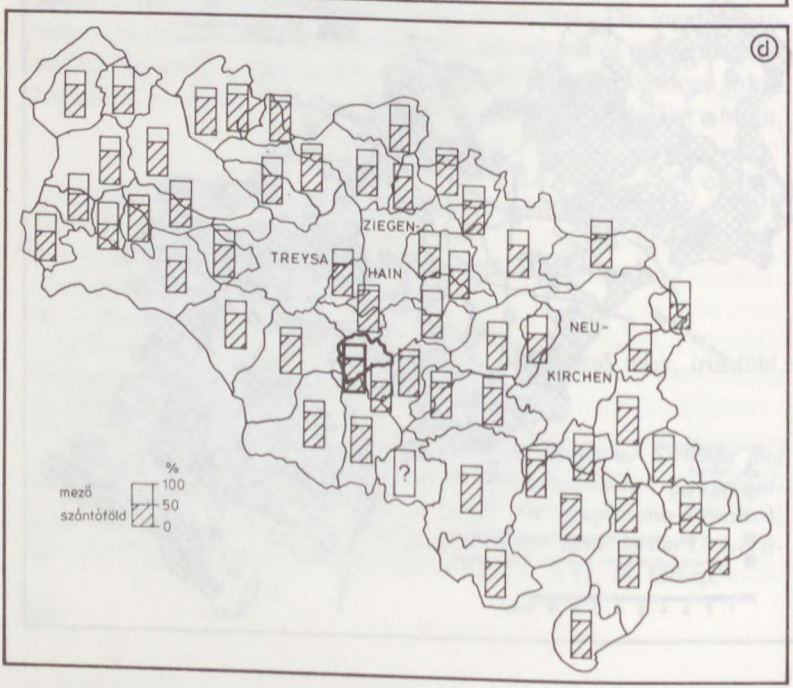
d
ZIEGEN-
hain
TREYSA
HAIN
NEU-
KIRCHEN
mező
szántóföld
%
100
50
0

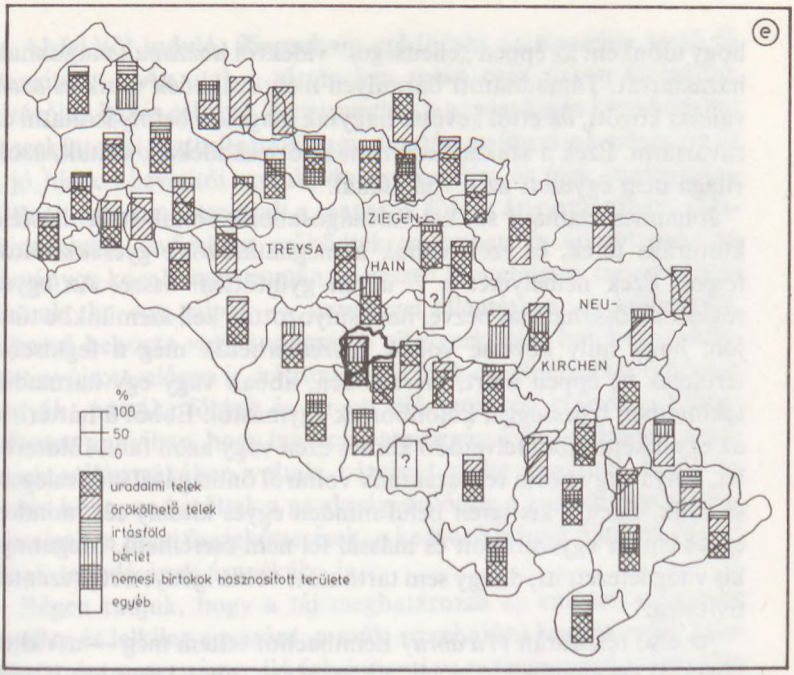
e
ZIEGEN-
TREYSA
HAIN
?
NEU-
KIRCHEN
?
%
100
50
0
uradalmi telek
örökölhető telek
irtásföld
bérlet
nemesi birtokok hasznosított területe
egyéb

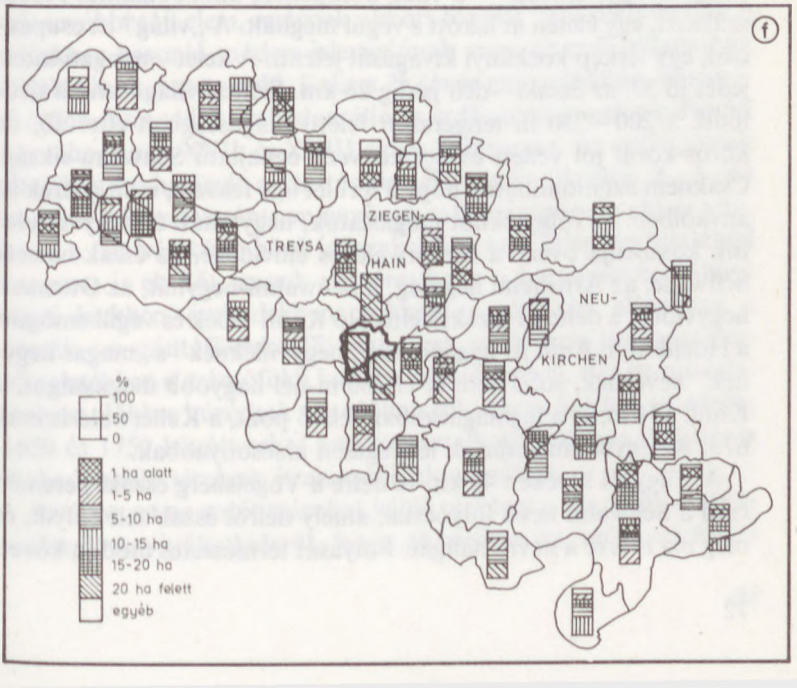
f
ZIEGEN-
TREYSA
HAIN
NEU-
KIRCHEN
%
100
50
0
1 ha alatt
1-5 ha
5-10 ha
10-15 ha
15-20 ha
20 ha felett
egyéb

hogy időnként az éppen „ellenséges" vidékről hozzanak maguknak házastársat. Támadhatott bármilyen mély szakadék uraik és *azok* vallása között, *ők* ettől kevéssé hagyták magukat befolyásoltatni és zavartatni. Ezek a szakadékok nem az ő szakadékaik voltak, azok világa nem egyezett az ő világukkal.

Johannes számára sokkal valóságosabbak voltak itt a másféle kulturális terek, és ezek voltak a meghatározóak gyerekkorától fogva. Ezek némelyikét a *7. ábrán* gyűjtöttem össze. Az egyes részábrák összhatását nézve, hangsúlyozottan kell szemünkbe tűnjön, hogy mily kevéssé voltak összemérhetők még a legkisebb területek is, éppen azért, mert ebben, abban vagy egy harmadik tekintetben teljességgel különböztek egymástól. Ebből a háttérből az egyébként újból felvetődő kérdés ezen vagy azon falu, földterület, tanya vagy porta reprezentatív voltáról önmagától is feleslegessé válik. Ezen a kis téren belül minden egyes kicsiny tér, minden egyes ember egyszeri volt és mással fel nem cserélhető. Megannyi kis világ létezett itt, de egy sem tarthatott volna igényt a reprezentativitásra.

Az első részábrán *(7a ábra)* Leimbachot tettem meg — a Vélteportával egyetemben — a világ közepének, ahol Johannes Hooss született, egy életen át lakott s végül meghalt. A „világ" itt csupán csak egy térkép kockányi kivágását jelenti. A kelet—nyugati kiterjedés jó 30, az északi—déli pedig 25 km. Ezáltal világosan kirajzolódik a 200—250 m tengerszint feletti magasságban elterülő, de körös-körül jól védett és így kedvező éghajlatú Schwalm-síkság. Csaknem azt mondhatni, hogy a terület úgy fekszik, mint gyerek az anyaölben. A völgyteknőt magaslatok, hegyhátak és hegyvonulatok koszorúja övezi: a Kellerwald és elővidéke, az észak-hesseni Schwelle, az Arnshaini hegység, a Schwalmi-hegyhát, az Ottraueri hegyvidék, a délre és északra elterülő Knüll-vidék és végül emögött a Hochknüll. Amit itt nagyzolóan „hegyvidéknek" s „magas hegynek" neveznek, soha nem ér el 700 m-nél nagyobb magasságot, a Knüll 634 m, és a legmagasabban fekvő pont, a Kellerwald is csak 675. Az egyéb magaslatok lényegesen alacsonyabbak.

A völgytől kereken 40 km-re délre a Vogelsberg északi peremén ered a Schwalm nevű folyócska, amely délről észak felé folyik, és még ma is erre a névre hallgat. Folyását természetes módon követi

az Alsfeldtől induló, Ziegenhain erődítésén át Kasselba tartó fő tranzitút. — Az utak a történelem során csak ritkán szolgáltak kizárólag békés célokat. Nem pusztán a gazdasági és kereskedelmi összeköttetést biztosították, vagy pusztán az utazások színhelye és a jó hírek közvetítői voltak, de egyben újra és újra stratégiailag kiemelt szerepet játszottak a csapatok föl- és átvonulásában, valamint kiváló vivőérként működtek az embert és állatot pusztító járványos kórok vagy csupán az ijesztő híreszteléseket terjedésében. Annak, ha egy tájnak — mindezzel ellentétben — különleges, félreeső helyzete vagy topográfiai elhelyezkedése hatékony védelmet nyújtott, előnye is, hátránya is volt az ott elhelyezkedő falvak, tanyák, porták, földek és az ott élő emberek számára. Előnyt jelentett annyiban, hogy így a csapatmozgások és a dühöngő járványok szélárnyékában voltak, hátrányt pedig annyiból, hogy így aztán könnyen kerültek a gazdasági fejlődés, a kezdeményező ösztönzések, a piaci összeköttetések, a kedvező irányú újítások és a jó hírek terjedésének árnyékába is.

Régen tudjuk, hogy a táj meghatározza az embert, mégpedig testileg és lelkileg egyaránt; a szűk szemhatárú hegyes vidék másként, mint a messzire nyíló folyó menti vagy tengerparti vidék. Van egy további táji elem, melynek akkori hatását nem tekinthetjük a miénkhez hasonló módon jelenvalónak vagy az első pillanatban átláthatónak, s ez az erdő. Ezért a *7b ábrán* megpróbáltam ábrázolni a Schwalm-vidék szabadon álló és erdős térségeinek eloszlását, úgy, ahogy ez a XVII. és XVIII. századból ismert. Az erdőhatárok általában ősi határok, a „tartós elemek" részét alkotják. A „Védd az erdőt!" jelszó korántsem napjaink találmánya, még akkor sem, ha ez a felhívás különböző időszakokban igen eltérő indíttatással hangzott is el. Sőt, annak ellenére, hogy a harmincéves háború utáni években, évtizedekben csökkent a népesség, elárvultak a porták, s a szántóföldeket fölverte a gaz, ez mégsem járt számottevő mértékben a szántóföldi kultúra erdősödésével. Bár itt-ott valamelyest előbbre húzódtak az erdőhatárok, vagy tűntek el tisztások, 1650 és 1750 között sehol sem tapasztalható lényeges változás a szabadon álló térségek és az erdők eloszlásában.

Amikor ezt az erdőhatárokat jelölő térképet a topográfiai ábrázolással vegyítjük, kiderül, hogy akkoriban az egész schwalmi

lapály egy teljességgel erdőtlen vidéken terült el, s alkotott egyetlen széles, akadály nélkül belátható völgyteknőt. E nyílt, erdőktől szegélyezett völgyben jól ismerték egymást az emberek. Tudhatták, hogy kinek hány lova volt, kinek volt csak tehene vagy csupáncsak kecskéje, amelyeket az útszélen volt kénytelen legeltetni. De azt is láthatták, ha valaki valami újjal próbálkozott, esetleg elsőként ültetett krumplit vagy vetett lucernát, s milyen siker vagy sikertelenség kísérte fáradozásait. Ez szóbeszéd tárgya volt, s a következő évben talán más is próbálkozott vele.

Minél inkább elválasztottak ezek az erdők valamely helyet az azon túl elterülő nagyvilágtól, annál idegenebbek voltak a schwalmiak számára azok az emberek, akik az erdőkön túl éltek. Manapság a kiterjedt árnyas erdők többnyire csak a pihenésre, sétára, kirándulásra szolgálnak, s félelem nélkül járunk-kelünk bennük. Elődeink szemében alapvetően más módon jelent meg mindez. Eltekintve az erdő egykor nagyobb gazdasági jelentőségétől (tüzelő- és építési anyagként szolgált, a szegényebbeknek a makkoltatással és az aljnövényzet lelegeltetésével kecsketartásra és sertéshizlalásra adott lehetőséget), annak idején sokkal inkább félni tanította meg az embereket. Ezzel kapcsolatban nem kell szükségképpen az azóta már kihalt vadon élő állatokra, farkasokra, az embert pusztító vadkanra gondolnunk. Hasonlóan ezekhez az állatokhoz, könnyen érthető okokból, a prédaleső útonállók sem elsősorban a jól belátható útszakaszokat részesítették előnyben, szívesebben végezték dolgukat a könnyen elérhető fedezéket nyújtó erdők hátteréből. Nem volt különösebben nehéz rajtaütni egy marhaszállítmányon, és az állatokat gyorsan jobbra és balra, a rejtekadó bozótosba terelni. Hol találhatott volna valaki a nyílt mezőn egy helyet, ahová elterelhette és ahol el is rejthette a prédát?

Akik nem vetik meg a mesék, mondák és legendák olvasását, emlékezni fognak arra, hogy annak idején az erdőkben nem csupán a gonosz emberek vagy a vadállatok által elkövetett rémtettek játszódtak előszerettel. A fák és bokrok is élték a maguk életét, s ha valaki találkozott velük, egyáltalán nem lehetett biztos benne, hogy jóindulattal vannak iránta. Hiába állítjuk még ma is, hogy élnek, amikor azt mondjuk, hogy ez a fa *él*, amaz meg *halott*, egy harmadik pedig tavasszal új *életre* ébred. De lelkük, a mi fogalma-

ink szerint, már régen nincs nekik. Ezt a dolgot időközben egyedül a magunk számára foglaltuk le. Így viszont környező világunk lett sokkal szegényebb. Mert természetesen nem tudnak már többé beszélni a fák, a bokrok, az állatok és a virágok, és éppígy már régen nem értenének meg minket, amiként még megértették Assisi Szent Ferencet, hiszen az ő prédikációit még a madarak is áhítatosan figyelték.

Aki ebbe a már letűnt, egykor élettel teli világba vissza akar térni egy időre, vegye csak elő példának okáért a Grimm-meséket, amelyek annak idején, 1812-ben és 1815-ben két kötetben jelentek meg. Számunkra még az is telitalálat, hogy Wilhelm és Jacob Grimm (1786—1859, 1785—1863) e mesék zömét a hesseni vidéken, mindenekelőtt Kasselban és környékén gyűjtötte.[5] Nem okoz gondot, hogy a kötetek néhány darabja egyáltalán nem hesseni, sőt, nem egy esetben nem is német, hanem jóval régebbi, francia és svájci eredetű. A német irodalmárok és folklórkutatók újabb kutatásai ugyanis kimutatták, hogy a legfontosabb források és Grimmék adatközlőinek körét két kasseli illetőségű család és egy, Niederzwehren elővárosából való szabó felesége alkotta. És ezek az emberek vagy szüleik, vagy házastársuk révén többé-kevésbé egyenesen francia és svájci nyelvterületről származtak. Ily módon a Wild családot a legszorosabb rokoni kapcsolatok fűzték berni, valamint bázeli nemzetségéhez, és a Hassenpflug családot a franciaországi Dauphiné hugenottáihoz, míg a niederzwehreni Dorothea Viehmann asszony leányneve Pierson volt, sőt, ő még francia ősei anyanyelvén nevelkedett fel.

Ezért nem csoda, hogy jó néhányat a számunkra oly kedves „Grimm"-mesékből szintúgy meglelünk egy nálánál több mint száz évvel korábbi francia mesegyűjteményben, Charles Perrault (1626—1703) „Mesék" című, 1697-ben napvilágot látott kötetében.[6] „Csipkerózsiká"-val ott mint *La Belle au bois dormant*-nal találkozunk, „Piroska" mint a *Le Petit Chaperon rouge* szerepel, a „Csizmás kandúr" nem más, mint a *La Maître Chat ou le Chat botté*, „Hamupipőke" megfelelője *Cendrillon ou la petite pantoufle de verre*, s „Hüvelyk Matyi" pedig a *Le Petit Poucet*. Hassenpflugék és a Piersonok gyerekkoruktól fogva jól ismerték ezeket a meséket. Új lakóhelyükön és ott, ahová beházasodtak, tovább adták ezeket

a történeteket, s nem pusztán saját gyerekeiknek, hanem mindazoknak, akik meg akarták hallgatni azokat. Akkoriban a hosszú téli estéken nem jelentett konkurenciát a rádió és a televízió, s ugyanígy nem léteztek még szórakoztatásukra olcsó képregények vagy képes újságok sem.

A francia eredet ellenére, véleményem szerint, mégiscsak megengedhető, hogy a Grimm-mesék tartalmát a magunk céljaira hasznosítsuk, mert — és itt, mint a tárgyban jártas személyt, a Grimm-kötethez írt előszavából (15. old.) a folklorista Ingeborg Weber-Kellermannt idézném a hesseni Marburgból —: „Hessenben a mesék később és kerülő úton honosodtak meg. Olyanok mesélték el újra meg újra, és költötték át azokat, akik Hessenben otthon voltak. Így aztán a hatalmas erdők, amelyekben Jánoska és Margitka (*Hänsel und Gretel,* magyarul ismertebben: »Jancsi és Juliska«) eltéved, és ahol Pirosbúbocska farkassal találkozik (*Rotkäppchen,* ismertebben: »Piroska és a farkas«), az ő elképzeléseikben feltétlenül hesseni erdőkre, az az üreges fa, ahol »Bátyácska és húgocska« (*Brüderchen und Schwesterchen*) menedéket talál, és az a fű, amelyet a lányka az őzikének visz — mind-mind ízről és szagról a hesseni tájra vall."

Kiegészítésképpen illusztrációkhoz is jutunk, ha a meséket a Weber-Kellermann által bevezetett kiadásból olvassuk. Ugyanis ez a kötet tartalmazza mindazokat a rajzokat, amelyeket a marburgi festő, Otto Ubbelohde (1867—1922) a XIX. század végén készített a Grimm-mesékhez. A kötet szerkesztője így ír ezekről (15—17. old.): „Ubbelohde tollrajzaival a mesékhez hesseni kulisszát épített fel. A méhkirálynőről (*Die Bienenkönigin*) szóló mesében felismerhető a marburgi tartományi grófi kastély belső udvara. Csipkerózsika (*Dornröschen*) a weilburgi kastélyban alussza százéves álmát. »Az aranylúd« (*Die Goldene Gans*) parasztjai schwalmiak, ugyanúgy, mint Okos Elza (*Die kluge Gretel*), aki a schwalmi lányok bő szoknyás viseletében jelenik meg, és a gyászoló anyát a makacs gyermek sírjánál (*Das eigensinnige Kind*) is az ott szokásos úrvacsora-főkötőben és cipőjén az ovális gyászkapcsokkal ábrázolta. Hófehérke és Rózsapiros (*Schneeweißchen und Rosenrot*) a schwalmi parasztlányok képében jelennek meg, és medvéjükön lovagolnak repkedő kötőjű fejfedőjükben. Okos Jancsi (*Der gescheite*

Hans) a schwalmi fiúk vidraprémes sapkáját viseli, Jánoska és Margitka pedig bolyongásukkor egy hesseni öregházra bukkannak."

Egy dolog, hogy a Grimm-mesék és az Ubbelohde-féle rajzok mint *illusztrációk* az erdőknek az adott korszakban pszichológiai szempontból is nagyobb szerepét emelik ki: a „nagy sötét erdőét" (pl. a „Békakirály és Vashenrik" *[Froschkönig]* című mesében); egészen más kérdés ezzel szemben a mesetartalmak megfejtésének szándéka és *forrásként* való kiaknázásuk társadalom- vagy agrártörténeti, sőt akár pszicho-históriai nézőpontból. Semmiféle ilyenkor ajánlatos óvatosság nem mond ellent annak, hogy megnézzük, milyen gyakran esik szó ezekben a mesékben olyan dolgokról, amelyek szakmájánál fogva ismerősek a mindennapok történetével foglalkozó történésznek. Így a szülők a „Mária gyermeke" *(Mariens-kind)* című mesében olyan nagyon szegények voltak, hogy — talán az egyik, akkortájt gyakori rossz termésű évben — „a mindennapi kenyerük sem volt meg". Amikor egy-egy mesében, ezzel szemben, egyszer bőségesen vagy akár fölöslegben is volt az ennivaló, nem sült vagy füstölt hússal laktak jól, hanem az akkori hús-szegény időknek megfelelően a „vajaskenyér és kalács" voltak a jólét kifejezői („A három erdei emberke" *[Die drei Männlein im Walde]*).

Mindenekelőtt azonban a mostahaszülők és az előző házasságból született gyermekek, illetve a mostohatestvérek közötti klasszikus konfliktusnak lehetünk újból és újból tanúi, minthogy ez egyáltalán nem volt ritkaság akkoriban a gyakoribb haláleseteket követően, a hátramaradott szülő újbóli házassága nyomán. Valószínűleg mindenkinek megfelelő számú konkrét eset lebegett a szeme előtt abban az időben saját legszűkebb környezetéből, amikor azt hallotta: „Bátyácska kézenfogta húgocskáját, és így szólt: »Mióta meghalt anyánk, nem volt egyórányi jó dolgunk; mostohánk üt-ver minket mindennap, s ha odamennénk hozzá, elrugdos bennünket. Étkünk száraz kenyérhéj, ha marad, s még a kutyusnak is jobb sora van az asztal alatt, neki mégiscsak jut olykor egy-egy jó falat. Isten irgalmazzon; ha ezt a mi édesanyánk tudná! Jer, menjünk együtt világgá«" („Bátyácska és húgocska").[6a]

Ki ne gondolna itt a kis Johannes Hoossra, aki hétévesen vesztet-

te el édesanyját, s kapta a nyakára röviddel ezután mostohaanyának a máshonnan jött, számára vadidegen Elisabeth Stumpfot és nem sokkal később, ráadásként még öt mostohatestvért is. Ők mindannyian igényt tarthattak majdan — saját anyjuk óvó tekintetétől bátorítva — a Välte-portára. Bár Johannes nem bujdosott el otthonról, mint a mesében, de, mint láttuk, bátyja, Hans Class mindörökre eltűnt konfirmációja után — talán éppen azért, mert félt a bizonytalan jövőtől.

De ne kalandozzunk túl messzire az előbb bemutatott hat térképvázlattól, bár az is igaz, hogy ezeket éppen azért készítettem, hogy segítségünkre legyenek az előbbihez hasonló gondolatok megszületésében. Bizonyos tekintetben egyébként hasonlóan járunk ezekkel a térképekkel, mint a mesékkel. Ha ugyanis kellő figyelemmel vizsgáljuk őket, egyszerre csak életre kelnek és megszólalnak: mesélni kezdenek.

A 7c—e jelzetű részábrák még egyszer érintik a sok kicsiny világ témakörét. A *7c ábra* az országszerte „Schwalm" néven nevezett terület további tagolódását mutatja: a legkisebb politikai-igazgatási egységek, a városok, falvak, tanyák szerint. E „Schwalm" néven nevezett vidék körvonalai lényegében egybeesnek a régi Ziegenhaini Őrgrófság határaival, mely három körzetet ölelt fel: Neukirchent, Schönsteint és Ziegenhaint. A legutóbbihoz — eltekintve Ziegenhain és Treysa városoktól, valamint az 1699/1701-ben alapított és Treysa alatt emelt hugenotta kolóniától, Frankenhaintól — a következő helységek tartoztak: Leimbach, Gungelshausen, Zella, Loshausen, Ransbach, Ascherode, Steina, Niedergrenzebach, Obergrenzebach, Seigertshausen, Schönborn, Rörshain, Leimsfeld, Michelsberg, Allendorf, Dittershausen, Rommershausen, Florshain, Mengsberg, Wiera és Wasenberg. A délről határos neukircheni körzethez a hasonló nevű városon kívül Riebelsdorf, Rückershausen, Salmshausen, Röllshausen, Asterode, Schrecksbach, Wincherode, Nausis, Kleinroppershausen, Görzhain, Ottrau, Alt-Hattendorf és Berfa sorolódtak. Schönsteinhez pedig, eltekintve a körzet névadó városától, Lischeid, Winterscheid, Appenhain, Itzenhain, Sachsenhausen, Gilserberg, Sebbeterode, Schönau és Moischeid. Ide vettünk még négy nemesi tulajdonú szórványfalut, mégpedig név szerint: Strang, Willingshausen, Merzhausen és

Immichenhain. A teljesség kedvéért végül felvettem még néhány községet az egykori jesbergi és oberaulai joghatóság, illetve a Hessen—darmstadti Grófság területéről. Ezek: Einrode, Hundshausen, Weissenborn, Schorbach, Christerode, Hauptschwenda és Holzburg.

Eme igen eltérő nagyságú városok, falvak és tanyák felsorolása fensőbbségi viszonyaikkal egyetemben, azaz annak feltüntetése, hogy melyek tartoztak a Hessen—kasseli Grófság kerületeihez vagy alkottak kisnemesi szórványtelepülést, illetve melyek a hessen—darmstadti vagy a jesbergi és oberaulai körzetekhez, igazán tarka képét mutatja ezeknek az igazgatási szempontból legkisebb világoknak, ami világossá teszi: itt politikai-fensőbbségi szempontból is eltérő „kulturális terekkel" van dolgunk. A Hessen—kasseli Grófság leimbachi alattvalói nem ugyanazok az alattvalók voltak, mint a kisnemesi tulajdonú szomszédos községben élők, és helyzetük sem volt azonos a Merzhausennel határos és a Hessen—darmstadti Grófsághoz tartozó holzburgiakéval. Ezért aztán léteztek ilyen „schwalmiak", olyan „schwalmiak", valamint amolyanok.

És nem pusztán csak erről van szó. Az, amit országszerte a „Schwalm" vidéken értünk — mint éppen elővezettük —, semmi esetre sem azonos azzal, ami etnográfiai szempontból a „schwalmi" szokássziget néven ismeretes. Ez a terület kisebb, és lényegében csak a ziegenhaini és neukircheni körzeteket öleli fel. S végül, az antropológusok és genetikusok tüzetes vizsgálódásai nyomán „schwalmi izoláció" néven bizonyos mértékig híressé vált terület nem más, mint egy belterjes házassági körzet, melynek következményeként alakultak ki hajlamok bizonyos betegségekre. Ez a terület még szűkebb, csupán Wasenberget, Ransbachot, Loshausent, Zellát, Leimbachot, Gungelshausent, Merzhausent és Willingshausent öleli fel.

A *7d—f ábrákhoz* alapmintaként átvettem a 7c ábra községfelosztását, és mindegyiken kiemeltem egy olyan fontos jellemzőt, amely kiváltképpen hozzájárult a községek között kialakult nagy különbségekhez. A 7d ábrán a földfelhasználás módját, a 7e ábrán a földbirtoklás különböző módozatait, míg a 7f ábrán az átlagos üzemnagyságot tüntettem fel. Valamennyi térkép az 1750 körüli időszakra vonatkozik, tehát arra az időre, amikor első ízben álltak

rendelkezésre minden területre megfelelő részletességű információk. Így a régió megoszlásáról szóló adatok 1755-ben elhunyt főszereplőnk, Johanes Hooss életének alkonyáról szólnak.

E három utolsó térkép között többszörös az összefüggés, és ezenfelül magától értetődik kapcsolódásuk a topográfiai (7a), a szabadon álló és erdős térségek megoszlását mutató (7b), valamint a községek szerinti tagolódást (7c) feltüntető ábrákhoz. Az első fejezetből emlékezhetünk arra, hogy a leimbachi porták egésztelkes gazdái, akik jelentős részt foglaltak el a Ziegenhaini Grófság uradalmi földjéből, fuvarozási és fogatolási szolgálattal tartoztak a ziegenhaini birtokközpontnak, melyet lovakkal láttak el. Így aztán csöppet sem csodálkozunk azon, hogy a legnagyobb portákkal rendelkező három községben — Leimbachon kívül még Gungelshausenban és Ransbachban, melyek mindegyikében átlagosan 20 hektár feletti volt a birtoknagyság (7f), s ennek legalább a felét az urasági telek tette ki (7e) — egyúttal nagy lóállományt mondhattak a magukénak. A lovakkal azonban a fuvar- és fogatolástól mentes időben nem a mezőt művelték — vagy hagyták ott legelészni a lovakat —, hanem a szántóföldeket. Ezért aztán Gungelshausenban 102 hektár volt a szántóföld az összesen 155 hektáros területből (66%-a a megművelt földnek), Leimbachban 182 hektár a 236-ból (77%), sőt, Ransbachban 270 az összesen 308-ból (88%). (Lásd 7d ábra.)

Hasonló módon kevéssé lepődünk meg a térképrészletek áttanulmányozása után azon, hogy a világ e három jómódú helytől jobbra és balra, azaz Merzhausenban, Willingshausenban és Loshausenban tökéletesen másmilyen, az összehasonlításban szegényesebb képet mutatott. A különbségek az üzemnagyságot bemutató térképen (7f) tűnnek a legkirívóbban a szemünkbe. A nagygazdaságok helyett itt a kis- vagy legkisebb porták, azaz 5 hektár alatti birtokok a túlnyomóak. Erre ismét csak a 7c és 7e térképeken lelhetjük meg a magyarázatot. Merzhausen és Willingshausen nemesi tulajdonban volt, és Loshausen azokhoz a falvakhoz tartozott, ahol két nagyobb nemesi birtok terült el. Ha a mindenkori összterületből levonjuk azokat a tekintélyes földdarabokat, amelyeken e községekben a nemesek saját gazdálkodást folytattak,

ennek megfelelően csak kevés megművelhető föld maradt a többi porta számára.

E háttér előtt az is világossá válik, hogy a leimbachi nagygazdák házasulandó fiai és lányai miért nem törték magukat, hogy házastársukat Merzhausenből, Willingshausenből vagy Loshausenből hozzák, bár szomszédos falvakról volt szó. Akkor már inkább jöttek számításba a gungelshauseni és ransbachi, wasenbergi vagy ascherodei ifjak vagy leányok. Ezek a községek — főképp a legutóbbi — ugyan jóval messzebb estek, ám ott az üzemnagyságokat bemutató térkép minden esetben olyan nagygazdaságok előfordulását mutatja, amelyek lakói szintúgy nem abban voltak érdekeltek, hogy a helyi kisgazdákkal lépjenek házassági kapcsolatokra, hanem abban, hogy a távolabb fekvő községekben élő nagygazdákkal. Nem szántóföldek és mezők kerültek együvé e házasságokkal, hanem szociálisan és gazdaságilag egyenrangú partnerek.[7]

Ily módon ugyan meghatározta a leimbachiak látóhatárát a nyílt schwalmi völgyteknő, a körbefutó magaslatok, az erdők koszorúja, de ugyanennyire a völgyvidék másféle lakói is. A topográfiailag bemutatott kulturális téren belül azonban közel sem volt egyöntetű a világ. Voltak nagy-, kis- és legkisebb gazdák, voltak olyanok, akik lóval szántottak, mások ökörrel, és voltak olyanok, akiknek nem volt mit felszántaniuk. A földek, amit saját kezelésben vagy napszámosként megműveltek, eltérő kötelezettségeket vontak maguk után. Még tovább lépve, kerültek közülük falusiak és városlakók, különböző uraságoknak az alattvalói; voltak köztük — nagy többségben — hessen—kasseli kálvinisták, emellett holzburgi lutheránusok, amely helység már a testvérviszályban álló Hessen—Darmstadthoz tartozott. Ezenkívül éltek a vidéken még hugenották is, Frankenhainban, akik csupán 1685-ben, a Nantes-i Ediktum felfüggesztése után, vallásüldözöttként vándoroltak a környékre, elsősorban a franciaországi Dauphiné-ból és Languedocból.

E tarka szövedéken belül kellett tájékozódnia az egyes embernek, s átverekednie magát az élet sűrűjén. Az eddig tárgyalt és a térképen rögzített jellegzetességek mindegyike — melyek csak meghatározott választékot jelentenek a további, még meggondolásra érdemesek közül — ismét csak az egyes ember kapcsolatrendszerének keretfeltételeül szolgáltak, melyeket ő aztán egy életen át — a

fent ábrázoltaknak megfelelően — továbbszőtt vagy kioldott, javított, kibővített, felülvizsgált. A már a Schwalm-völgyön belül is sokszorosan kereszteződő választóvonalak, az egymásra rétegződő kulturális terek különböző szélességű és erősségű mágneses mezői gondoskodtak arról, hogy semmiféle megvont határ, még a völgyön túlra terjedő se legyen tökéletesen áthatolhatatlan. Valamiféle vonzási pontok mindig is érvényesítették hatásukat a határokon túlról. Így lehetett akár házasodni is a hegyek mögül az arnshainiakkal vagy a mönch-leuselniekkel. Vagy: a Hooss-nemzetségbeli Johann Jost ily módon hozta második feleségét, Maria Catharina Michelt 1775-ben éppen a lutheránus Holzburgból! Látható, még a legkisebbre szabott világok sem voltak teljesen elzártak.

Egy további térképen, méghozzá egy olyanon, mely *nincs* megrajzolva, csupáncsak az elképzelésben létezik, szeretnék még valamit közelebbről megvizsgálni és ennek kapcsán néhány alapvető kérdést megfogalmazni. Ezt a térképet azért nem rajzoltam meg, mert a térképre vetítés a maga hamis bizonyosságával eleve becsapna bennünket. Témáját tekintve egy „felekezeti térképről" van szó. Mint említettem, sok fejtörést okoztak nekem a holzburgiakkal kötött s a kulturális térnek ellentmondóan felekezetileg vegyes házasságok. Valamiféle „vallási türelem" jeléről volna itt szó? Vagy a kezdődő „vallástalanság", azaz valamiféle „elkeresztényietlenedés" jeleként értékelhetjük ezt?

Bár a történészek csak a legutóbbi időben és végül is érthető módon meglehetősen habozva és nagy óvatossággal vágtak neki a mind tematikusan, mind a forrásokat tekintve egyaránt kényesnek számító problémakör vizsgálatának, a „vallásos mentalitások történetének", tehát éppen azt a kérdést feszegették: tulajdonképpen mit jelentett a vallás a leimbachiaknak és a holzburgiaknak, milyen jelentősége volt számukra annak a a reformáció előtt és után; mi az, amit hittek, és hogyan függtek össze vallási képzeteik az életnek ott és akkor legyőzendő gondjaival. Általánosságban mindeddig csupán arról van tudomásunk, mi volt erről vagy arról a részletről a hivatalos tanítás, mi az, amit az egyházi pályára készülőknek a felekezetekhez kötött egyetemeken meg kellett tanulniok. Már ez is valami más volt, mint amit ők aztán prédikációikban és a „hívők" oktatásakor továbbadtak, és még ettől is különbözött az, amit

végül mindebből a leimbachiak vagy holzburgiak a maguk számára kihámoztak.

Ebben az összefüggésben nem hagy nyugodni az a gondolat, nem hasonlott-e meg önmagával egy olyan ember, mint amilyen a mi Johannes Hoossunk nagybátyja. Emberünk, akit történetesen szintén Johannes Hoossnak hívtak, 1631-ben született a Välte-portán, és húsz éven át e világ és világszemlélet keretei között nőtt fel. 1651-ben iratkozott be a kasseli hercegi Collegium Adelphico-Mauritianumba, hogy ott teológiai tanulmányokat folytasson, majd ennek elvégzése után, 1658-ban elfoglalta első lelkészi állását a Wetzlar melletti Oberbielben. Kérdés persze, hogy — hétévi kemény szellemi és pszichológiai befolyásolás után ezen az 1618-ban alapított és szigorúan ortodoxnak mutatkozó reformált főiskolán és egy számára idegen világban — ott, az állomáshelyén, aztán valóban mindent a tudatlan parasztok merő babonaságának vagy büntetendő erkölcstelenségnek tartott-e, és üldözte-e az efféléit, úgy, ahogy Kasselban a lelkére kötötték, hogy az ilyesmiket babonaként és erkölcstelenségként kell megbélyegeznie és művelésüket megakadályoznia. Végül is az oberbieliek a szeme előtt voltak nap mint nap, és valószínűleg, éppen mert jó lelkész és lelkiatya volt, többet tudott a keze alatt élő emberek szükségleteiről bajban és vészben, mint a városi teológiaprofesszorok. Az oberbieliek és a Välte-portán élők világát és valóságát inkább érezte a magáénak, mint a kasseli tudósok világát a Collegium Mauritianumban.

Mit tudtak, miféle fogalmuk lehetett ezeknek az embereknek vagy világi kollégáiknak valamelyik hivatali szobában arról — hogy egy konkrét példára utaljak —, mit jelent a parasztifjak és -lányok, a szolgák és szolgálók, az idősebb nének és bátyák, a fiatal özvegyemberek és -asszonyok számára tíz évig, húsz évig vagy sok esetben egy életen át a nem házasok életét élni, és emellett szexuális vágyaikat állam és egyház kívánsága szerint elfojtani. A városiakkal ellentétben, a vidéken ezek a fiatalok, nőtlen férfiak és öreglányok, az özvegyek a lehető legszorosabb kapcsolatban háziállataikkal osztották meg életüket, lett légyen volt ez egy fedél alatt vagy a mellette levő istállóban, a mező zöldjében vagy akár az erdő bozótjában. A szodómiát, azaz az állatokkal való testi érintkezést a városi tisztségviselők és vidékre elérő karjuk bizony legtöbbször

még súlyosabban büntették, mint a házasságon kívüli kapcsolatot. Az emberek, ha rájuk bizonyították, ezért a vétekért életükkel fizettek egészen a legújabb időkig; az állatokat pedig megégették. Mégis, oly ritkán hallunk ilyen esetekről, hogy nyugodtan kiindulhatunk abból: ilyesfajta bűnt egyáltalán nem jelentettek fel. Nyilvánvaló, hogy azoknak a szemében, azaz a parasztokéban, de a falun nevelkedett papokéban is, akiknek fel kellett volna jelenteniük őket, éppenséggel nem számított ez akkora véteknek, amelynek feltétlenül *halálos büntetést* kell maga után vonnia. Teljességgel függetlenül ettől, tény, hogy ilyen esetben senkinek sem kellett valamiféle nem kívánt társadalmi következménnyel számolnia, amiképpen ez már nem mondható el egy házasságon kívül született gyermekről és az ő bizony nehézségekbe ütköző elhelyezéséről.

A fentiek ellenére mégis történtek feljelentések, vizsgálatok és ítélkezések, amelyeket az akkoriban keresztül-kasul paraszti Európa egyik országában 1749 óta könnyen és szisztematikusan nyomon lehet követni, a mindenkori körülményekkel és a háttérben meghúzódó okokkal egyetemben. Ebben az évben, a világ első statisztikai hivatalának megnyitása után Stockholmban a svéd lelkészeket nemcsak arra kötelezték, hogy rendszeres időközökben jelentsék az egyházközösségükben elhunytakat, hanem arra is, hogy előre elkészített formanyomtatványokon a halál okát is minden esetben részletesen adják meg. A kitöltött adatlapok sokaságát áttanulmányozva erősen elcsodálkoztam. Szodómia, legalábbis az adatközlő lelkészek szerint, szinte egy sem akadt köztük. Az ő világuk ebben a vonatkozásban megegyezett a parasztokéval, a parasztfiúkéval és -lányokéval, a szolgákéval és szolgálókéval, akkor is, ha egyébként felbőszültek is káromkodásukon és iszákosságukon, és ha emennek vagy amannak a járványos kórnak a kitörését Isten igazságos büntetésének tartották.

Ott, ahol mindennek ellenére megtört a szolidaritás, ha szétszakadt az a háló, amely összetartotta valamely egyházközösség tagjait, és feladtak, nyilvánossá tettek egy-egy szodómia-esetet, úgy tetszik, az leggyakrabban az ellenségeskedő családok, csoportok és egyedek egészen más természetű leszámolásának kísérőjelensége volt csupán, s aligha a megszegett erkölcs feletti megbotránkozásé. Ezenfelül, egy feljelentés és a nyomában a fensőbbség által a falu-

ban foganatosított és az egész közösségre kiterjesztett eljárás kétélű dolog volt, mert ezzel a feljelentő végül kiszolgáltatta valamelyest mind saját magát, mind a többi falubelit éppen annak a fensőbbségnek, aki-amely az alattvalói legbensőbb megánügyeiben való illetékességre is igényt tartott, így aztán mohón kihasználta minden egyes esetben, hogy valamely feljelentés ürügyén a szociális megfegyelmezést fizikai következményekkel nyomatékosítsa. — Ha valaki ebben ellentmond nekem — akkor inkább kicserélném az éppen használt „szolidaritás" szót a „betyárbecsület" kifejezéssel —, gondolja meg, hogy vajon nem fogadja-e el így túlságosan is gyorsan és feltétel nélkül a fensőbbség nézőpontját, és nem mutat-e, épp amazokhoz hasonlóan, csekély megértést falusi eleink ezrei iránt.

Az efféle „történetírás alulnézetből" ma még viszonylag kevés kutatási eredménnyel büszkélkedhet, ha gyarapodik is számuk a legutóbbi időben. Így aztán pillanatnyilag a kissé magára hagyott történész a néprajzos kollégákhoz fordul, akik hasonló forrásokkal foglalkoznak, mégpedig jóval régebben, bár időnként egészen másféle céllal és gyakran pusztán az adatfelvétel szándékával. Szeretném megadni a szót egynek azok közül, akik néprajzos szemszögből vetették fel a vallási képzetek történetének problémáját, név szerint az amszterdami Pieter J. Meertensnek, egy olyan nemzet képviselőjének, mely — ahogy mondják — a XVI. század vége óta a kálvinista-reformált felekezethez tartozik. 1972-ben Meertens a következőket írja a „Reformáció előtti maradványok a református Németalföldön" című tanulmányát bevezetendő: „Első pillantásra érdekes jelenség, hogy abban az országban, amely híre szerint a reformáció óta teljes mértékben protestáns országnak számít, oly sok csökevényes jelenség maradt fenn a reformációt megelőző időkből. Ez első pillantásra érdekesnek látszik, de érthető, ha meggondoljuk, hogy sokkal kisebb befolyásra lelt itt a reformáció, mint ahogy azt a XIX. századi, protestáns orientációjú történetírás vélte és állította. A németalföldi köznép a XVI. század vége táján vagy röviddel ezután egyáltalában nem tagadta meg katolikus vallását és vette fel Kálvin János hitét. Elsősorban a mélyföld lakói maradtak még hosszú ideig katolikusok. Az észak- és délholland szinódusok 1635-től fogva kinyilvánították, hogy mit sem érnek a hirdetmények és rendelkezések, ha nem találnak követőre." Mi-

után Meertens egyenként bizonyítja egy sor ilyesfajta „maradvány" fennmaradását olyan szentek ünnepeinek tisztelete formájában, mint Márton, Miklós, a Háromkirályok vagy más, évszakokhoz kötődő szokások, mint a farsang, a májusi, húsvéti és pünkösdi ünnepek, röviden és tömören a következőképpen zárja fejtegetését: „Hamis dolog Hollandiát protestáns országként jellemezni, mint ahogyan azt eddig oly gyakran tették."[8]

Bizonyos, hogy a történészek, mindenekelőtt azok, akik a kollektív viselkedésformákat kutatják, jó néhány dolgot másként tekintenének és fogalmaznának meg, mint néprajzos kollégáik. Így talán ritkábban folyamodnának olyan közhelyekhez, mint: „A nagy néptömegek a röviddel ezelőtti időkig általánosságban konzervatívak voltak — és még ma is azok, különösen ami a vallási kérdéseket illeti" (396. old.). Ehelyett tüzetesebben vizsgálnák a jelentés, a tartam, a felbomlás, a visszaszorítás, a megbélyegzés felől közelítve az állítólagos „konzervatív" gondolkodás jelenlétének mélyebb okait, és úgy találnák, hogy az efféle jelenségek meghatározott körülmények között, bizonyos területen és adott időben a mindennapok leküzdésének rendelkezésre álló, méltó formái.

Mindeközben a legcsekélyebb mértékben sem szándékozom úgy tenni, mintha jómagam jobban értenék ehhez, sőt, ellenkezőleg! És ha ez egyszer így volna is, mindez csak azért van, mert a néprajzosok időnként meglehetősen történetietlen látásmódjukkal — amit nem kell tőlük zokon venni — arra ösztönöztek, hogy ennek vagy annak a kérdésnek kicsit utánagondoljak, úgy, ahogy ez fentebb a „kulturális terek" problémájánál történt. Nekünk, társadalomtörténészeknek kifejezetten *megéri* odahallgatni a néprajzosokra, akiknek számos ötletük van, és a velük folytatott beszélgetések gyakorta igen termékenyek.

Természetesen nem volt véletlen, hogy a fentiekben egy *németalföldi* néprajzkutató kapott szót, és az sem meglepő, hogy az ő témája pedig éppen a hivatalos kálvini tanok XVI., XVII. századi, igazából máig tartó, csupán *látszólagos* győzelme volt. A Hessen—kasseli Őrgrófság s benne a Schwalm-vidék szintén kálvinista hitű volt az uralkodói akaratot tekintve, legalábbis azután, hogy Móric őrgróf kibocsátotta az ún. Megújítási Pontokat, és 1607-ben bevezette a „Hitvallást" és Katekizmust, valamint 1610-ben az Egyházi

Elöljáróság rendszerét.[8a] Ezenfelül 1618—1619-ben hivatalos hessen—kasseli delegáció vett részt a Dordrechti Szinóduson, s ezzel kinyilvánították a közösséget Európa reformált egyházaival és a szakítást a lutheranizmussal.

Ez állt Móric őrgrófra és hittudósaira! — De igaz volt-e a leimbachiakra, a Välte-porta lakóira is? Ők is „kálvinisták" voltak vajon? Többet jelentett-e ez számukra, mint a puszta keresztlevél vagy az úrvacsorához járulásnak adott formája, hogy többé már nem ostya, hanem — a hivatkozott szavaknak megfelelően — kenyér alakjában kapták meg az oltáriszentséget? Hányan vannak hát közülünk olyanok a világon, akikre igazak a keresztlevelében írottak — amennyiben egyáltalában még van nekünk ilyen? Mit hámozhattak ki a leimbachiak a prédikációkból, amelyekben már nem a Krisztus mibenlétéről vallott nézetek közötti finom különbségeket kellett megvilágítani, hanem a Biblia egyszerű szavait magyarázni. Mik voltak ők vajon a vasárnapi istentiszteletek rövidke idején túl, a hétköznapokon? Kicserélhetjük-e a *németalföldieket* a *schwalmiakkal*? Vajon ugyanolyan „konzervatívak" voltak, mint amazok, „különösen vallási kérdésekben"? Mondjuk-e ki, Meertens mondatát továbbragozva, hogy a Schwalmon élő népesség nagyobb része a XVII. század kezdetén és még később is egyáltalában nem tagadta meg régi vallását, és nem vette fel Kálvin János hitét?

Nem tudom, és nem is akarok úgy tenni, mintha tudnám. Végül is a történésznek nincs módja arra, hogy barátságosan megkopogtassa az ősök vállát, és vallási meggyőződésükről vagy kételyeikről faggassa őket, és leginkább ott nincs erre lehetőség, ahol ők maguk inkább hallgattak erről. S bizony, ők gyakorta burkolóztak hallgatásba. Pusztán csak az volt a célom, hogy olvasómat — néhány dolgot átgondolandó — egy ritkábban járt útra, kerékvágásba tereljem, hasonlóan ahhoz, ahogy velem esett meg, amikor Meertens dolgozatát olvastam. Adjuk meg hát még egyszer a szót a hollandusnak: „Akkor, amikor a kereszténység betört a germán világba, addig a mértékig idomult az ott uralkodó hagyományokhoz és szokásokhoz, ameddig csak nem álltak kifejezett ellentmondásban az új tanításokkal. Ezzel szemben a reformáció szántszándékkal elvetette ezt az alkalmazkodást. Semmiféle érzéke nem volt

a népünnepélyek iránt, ahol az adott közösségnek — különösen a fiatalságnak — módja volt az igénye szerinti öröm kinyilvánítására. A kálvinizmusból hiányzott a megértés az iránt, hogy nem lehet a tradicionális népi világból semmiféle értéket elvenni anélkül, hogy ne adnának helyette valami újat. E belátás elmulasztása szükségszerűen fölösleges és kilátástalan küzdelemhez vezetett, amelyben csak bizonyos értelemben lehetett győzni" (409—410. old.).

Engem nem érdekelnek sem a népünnepélyek, sem a közösségi örömmegnyilvánulások, csakis a leghétköznapibb dolgok. Szeretném viszont átvenni Meertenstől az „alkalmazkodás" címszót. Kiindulhatunk abból, hogy a leimbachiak és más schwalmiak, akik annak idején sem voltak mások, mint manapság, annyit vettek át a hivatalos kálvini tanokból, amennyire mindennapjaikban szükségük volt, azt, amit saját boldogulásukra mindennapi világképükbe bele tudtak építeni. Ha már a reformáció elmulasztotta az alkalmazkodást a fennálló hagyományokhoz és szokásokhoz, a nép — éppen ellenkezőleg — a reformációt igazította hagyományaihoz és szokásaihoz, saját mindennapi igényeihez.

Mindezt ismét Johannes Hooss világának példáján magyaráznám meg. Miután erről nem hagyott hátra semmiféle közvetlen forrást, ismét csak — mint oly gyakran — kerülő úton érhetjük el célunkat. Meghívom ezért az olvasót, nézzen meg velem három festményt. Mindhárom eredetije a londoni National Galleryban található, néhány teremnyi távolságra egymástól, így bárki — ha arra jár — egyetlen délelőtt vagy délután kényelmesen megnézheti azokat, egyiktől a másikig sétálva, és mindjárt, ott helyben teljes pompájukban összehasonlíthatja őket és elgondolkodhat felőlük.

Mindhárom kép (8., 9. és 10.) Németalföldön keletkezett a XVII. század közepe táján, tehát már a reformációs villongások *után*. Kettő közülük a kálvinista hitet felvett Észak-Németalföldön, a harmadik ezzel szemben a katolikusnak megmaradt déli vidéken, a mai Belgiumban. A képek mindegyike egy-egy családot ábrázol. A kérdés, amelyet megtekintésükkor felteszünk, igen egyszerű, és a következőképpen hangzik: Megállapítható-e róluk felekezeti különbség az ábrázolt családnagyság alapján? — Közbevetőleg meg kell jegyeznem, hogy az újabb történettudomány egy sor mérhető

eredménnyel szolgált, amelyek alapján megállapítható, hogy a kálvinista népesség körében lényegesen korábban jelent meg a családtervezés és születésszabályozás, mint a katolikusoknál, így a kőkeményen kálvinista Genfben már a XVII. században, mégpedig a népesség valamennyi rétegében. A történészek ezt arra vezetik vissza, hogy a kálvinizmus felelőssé tette a szülőket leszármazottaik számáért és jövőjéért. A kevesebb gyerek általánosságban jobban táplált, gondosabban nevelt és képzett, bőségesebb hozománnyal rendelkező és előnyösebben házasodott gyereket jelentett. A genfi keresztelési jegyzékekből még ma is könnyedén kiolvasható, hogy annak idején miképpen kétszereződött, háromszorozódott meg a korábbiakhoz képest a szülések között eltelt idő. Az asszonyok sokkal előbb babáztak le utoljára, mintsem termékeny életszakaszuk befejeződött volna. Már egyáltalán nem volt ritkaság a két- és háromgyermekes család. A reformáció előtt hat-nyolc gyermek volt az átlag, éppen úgy, mint másutt, Európa katolikus területein a XVIII., XIX. században, minthogy ezeken a vidékeken a gyermekek számát továbbra is a gondviselésre bízták. Bár ebben a tekintetben a katolikus szülők is felelősséggel viseltettek utódaik iránt, de ez elsősorban a gyors keresztelőre vonatkozott, mert csak így válhatott az újszülött a keresztény közösség tagjává, és lehetett jogos kilátása, amennyiben korán meghal, az örök üdvösségre.[9]

Egyik festmény esetében sem tudhatjuk, kiket ábrázolnak. Tehát nem nyújthattak számunkra kiindulópontot annak eldöntésében, hogy olyan családokról van-e szó, akik ebben a formában tényleg éltek valaha. A művészeknek mindig is szabadságukban állt, hogy képzeletük vezesse alkotásukat. Ettől csak érdekesebb lesz tartalmilag egy-egy kép. *Lehetne* szó valóságos családokról is; apákról és anyákról ilyen vagy olyan, sok vagy éppen kevés gyerekkel; meglehet, hogy megbízásos munkák ezek, a mi albumba szánt családi fényképeinkhez hasonlatosak. De ennek nem feltétlenül kell így lennie. Az is *lehet*, hogy a valóság elővételezéséről van itt szó. Ebben az esetben olyan családi alakulatokkal kell dolgoznunk, amelyeknek tulajdonképpen ideálként kellett élniük e festők — példának okáért éppen a felekezetileg meghatározott családtervezésről kialakult — művészi elképzeléseiben és elveiben. Az ebben az időszakban alkotó holland művészekről éppenséggel ismeretes,

hogy könnyen belátható morális tartalmat hordozó képeik közül állítólag sokat szenteltek a „mindennapi életnek", az ebben a környezetben élő „átlagembereknek" szánva őket. Az egyikfajta üzenet szólhatott így is: „Legyen gyermekeitek száma kicsiny, de viseljétek gondjukat!"

Az első kép *(8. ábra)* mindenesetre ezt a jelentést hordozza számunkra. Festője, Jan Steen (1625/26—1679) nem csupán a holland zsánerfestészet virágkorának egyik kiemelkedő alakja volt, hanem egyben azok közé az alkotók közé számított, akiknek képein ismételten erőteljesen átüt a morális-oktató alapállás. Steen Leidenben született, életét részben ebben a városban vagy környékén — Utrechtben, Haarlemben, Hágában, Warmondban — töltötte. Bár a cím, „Az asztali áldás" nem tőle magától származik, a kép vallásos jelentését félreérthetetlenül jelzi a leányka imára kulcsolt keze és — talán — a fiúcska levett kalapja. E biztosan nem a felsőbb réteghez tartozó családban csak két gyermek van. A lányka négy-, a fiú talán tizenegy éves lehet. Így tehát a kettejük közötti korkülönbség hét esztendő. Nem úgy látszik a képről, mintha az asszony éppen terhes volna. A közvetkező esetleges testvérke — amennyiben lesz ilyen — így legalább ötéves korkülönbséggel jönne a világra.

Ez így nem „magától értetődő". Abban az időben a szülések közötti időszakasz átlagos hossza — félreértés ne essék: családtervezés nélkül — mintegy két, két és fél év volt. Éppenséggel jogos volna az a közbevetés, hogy e család egyik vagy másik gyermeke meghalhatott már csecsemőkorában. Lehet, mégis valószínűtlen. Bár a képen látható étkezés nem túlságosan bőséges, nyoma sincs az alultápláltságnak, sem az éhezésnek. Ellenkezőleg, a család minden tagja jól tápláltnak tetszik. Éppenséggel könnyebb *volt* két gyermeket táplálni és jóllakatni, mint hatot vagy nyolcat, és hasonlóképpen kisebb gonddal járt a kevesebb gyermek ruháztatása, neveltetése, egyenkénti imára szoktatása és az ő saját játékaik kifaragása — amint látszik is a földön egy zsinóron húzható kishajó, melyet éppen elereszteti a kislány. Helyénvalónak érzem, hogy ebben az esetben egy teljes létszámban megjelenített „intim családról" beszéljünk a XVII. század közepéről, ahol a többé-kevésbé azonos korú szülők kölcsönösen vonzódnak egymáshoz, szeretik

8. ábra. Jan Steen (1625/26—1679): Az asztali áldás. Fatábla, 40,6 x 35 cm. London, National Gallery.
Kétgyermekes család, a képet 1660 után festették a kálvinista Hollandiában.

mindkét gyermeküket, s esetükben egy érzelmileg megfelelőképpen tervezett és céltudatosan létrehozott, modern szabású kiscsalád esete forog fenn.

Egészen másként van ez annál a felsőbb réteghez tartozó családnál, amelyet a flamand arckép- és életképfestő, Gonzales Coques (1614/18—1684) hozzávetőleg ugyanekkor rögzített *(9. ábra)*. Coques-ot egész életében a legszorosabb kapcsolat fűzte a katolikus Antwerpenhez, és mint kedvelt arcképfestő nagy tekintélynek örvendett a helybéli jómódú polgárok körében. Ezen a képen egyik szereplő sem néz rá a másikra, szeretettel teli figyelemmel pedig egyáltalán nem. Nem érződik ki sem az érzelmek hangsúlyozottsága, sem a gyengéd vonzalom, még a legkisebb testvérke iránt sem, akit egy guruló járókában egészen a kép bal szélére, előre toltak. Valaki nyilván így állította be. Hat gyermeket ábrázol a kép. Az öt fiatalabb, úgy látszik, mind viszonylag gyors, „természetes" korkülönbséggel jöhetett a világra. A legidősebb lány rózsát szakít, ami közeli házasságot szokott jelenteni, így hamarost el is hagyja a családot, azaz megkezdődik annak felbomlása. Ezért már nem kerül a képen a család alkotta félkörívbe, hanem attól kissé távolabb, a háttérben áll. Ebben az esetben nem egy intim kiscsaládot ábrázoló kép van előttünk, mint amilyen Jan Steen egy időben készült festménye, hanem a festő a házasságnak és családnak egy olyan, Istennek és hazának tetsző intézményét jeleníti meg, amelyben a gyermekek az Úr akarata szerint jönnek a világra — és ez kedves volt az államnak is, amely akkortájt mégiscsak a nagy népességet tartotta legfőbb gazdagságának.

Még zsúfoltabb a legnagyobb holland portréfestők egyikeként tisztelt Frans Halstól (1581/85—1666) származó kép az apával, anyával és nyolc gyermekükkel *(10. ábra)*. Ma is szívesen megyünk el Haarlemben az ő tiszteletére berendezett múzeumba, oda, ahol egy életen át alkotott. — Jól olvassuk: „hollandiai" és „Haarlem", tehát a kálvinista Észak-Németalföld. És éppen itt keletkezett ez a legnagyobb családot, legtöbb gyermeket ábrázoló festmény? A gyerekek teljesen nyilvánvalóan gyors egymásutánban, „természetes" időszakonként jöttek a világra, ami látható nyomokat hagyott az anyán, mind a testén, mind az arcán. Férjénél sokkalta idősebbnek látszik.

9. ábra. Gonzales Coques (1614/18—1684): Család a szabadban. Olajvászon, 64,2 x 85,5 cm. London, National Gallery.
Hatgyermekes család, a képet 1664 körül festették a katolikus Antwerpenben.

Nos hát, bár igaz, hogy Frans Hals egész életében Haarlemben festette képeit, de hasonlóan Coques-hoz, ő is a katolikus Antwerpenben született. Mindenesetre ezután viszonylag hamar költözött át szüleivel együtt Hollandiába. De ott is hű maradt, egész életére, katolikus hitéhez. Nem volt ugyan szüksége arra, hogy ezt állandóan és mindenkinek elmesélje, ám művei, ha kellett, félreérthetetlenül bizonyították alapállását.

Ebből a háttérből szeretnénk visszatérni most Johannes Hoosshoz. Hogy ő a bölcsőtől a koporsóig a kálvinista hessen-kasseli

10. ábra. Frans Hals (1581/85—1666): Család tájjal. Vászon, 148,5 x 251 cm. London, National Gallery.
Nyolcgyermekes család, a képet 1650 körül festették a kálvinista Hollandiában. Frans Hals a katolikus Antwerpenben született, és élete végéig katolikus maradt.

tartományi egyház kötelékébe tartozott, kétségtelenné teszik Zella egyházközség keresztelési és halotti jegyzékei. Avagy talán már itt módosítanunk kellene e kijelentést, és sokkal találóbban azt írni: kálvinista volt a bölcsőben és a koporsóban, és még kétszer, 1689-ben, illetve 1700-ban, az esküvői oltár előtt két házasságkötése alkalmával? Bár azt is tudjuk még Johannesről, hogy „presbiterként" állt ennek az egyháznak a szolgálatában, s mint „bíró" a világi urat is szolgálta. Ezek a tények mindazonáltal nem sokat árulnak el vallásosságáról vagy alattvalói érzületéről azon kívül, hogy sem egyik, sem másik intézménnyel nem állt hadilábon. Természetesen saját kicsiny világán belül a két méltóság megnövelte személyes tekintélyét, nyomatékosabbá tette szavát, hozzájárult

befolyásának növekedéséhez, s ezek talán fontosabbak voltak számára, mint maguk a hivatalok.

Ebben az összefüggésben meghökkentett az a tény, hogy Johannes — mint ahogy az első fejezetben már szó volt róla — összesen tizenhat gyermeket nemzett, négyet első házasságában és tizenkettőt a másodikban. Már akkor sem jutna senkinek sem az eszébe, hogy esetében a gyermekek számának valamiféle korlátozásáról beszéljen, ha csak a születések között eltelt időszakokat vizsgálná. Az intervallumok csak a legritkábban haladják meg a szokásos két, két és fél évet, sőt, ismételten alatta maradnak. Szabad-e vajon mindebből arra a végkövetkeztetésre jutni, hogy bár Johannes Hooss — Frans Halshoz hasonlóan — kálvinista államterületen élt, szívük mélyén mindketten egyformán katolikusok maradtak, vagy mindennek ellenére sok szempontból osztoztak az évszázados katolikus vallás alkotta alapvető képzetekben. Nem ütközünk-e akár mindkettejük esetében azokba a „reformáció előtti maradványokba", amelyekről Meertens beszélt említett tanulmányában?

Lehetséges volna, hogy egyszerűen formulázott kérdésünk itt egyáltalán nem érinti a lényeget? Már Frans Hals „katolikus" családfestményéről leolvasható, hogy a „sok gyerek" ténye egyáltalában nem jelent szükségképpen egyet a „gyermekek iránti közömbösséggel", akkor sem, ha — mint Coques-nál — éppen sokan vannak. A Frans Hals festette szülőknek ugyan négyszer több utódjuk volt, mint a Jan Steen-kép kiscsaládjának. És mégis: nem árad-e a képről a szívélyesség, a szerető ragaszkodás, az érzelmileg alapozott családi életben való részvétel és odatartozás benyomása? Senki sem áll itt félre, magába fordulva, kelletlenül vagy mogorván, csak játszva az egyháznak és hazának tetsző család szerepét. Mindenkinek van kapcsolata a másikhoz, a fiúknak, a lányoknak, az apának, az anyának, egyikük sem áll elhagyatottan, magányosan.

Ez akár még tizenhat gyermek esetén is lehetett így — vagy talán lehetett volna így. Mert Johannes Hooss tizenhat gyermeke közül csak kilenc élte túl a csecsemőkort. Három további gyerek két-, hat- és hétévesen halt meg. Csupán hat leány maradt meg: Anna Catharina (1696—1724) az első házasságból és Gela (1701—1760), Catharina (1703—1742), Anna Gela (1709—1784), Elisabeth (1720

—1742) és Martha Elisabeth (1723—1794) a másodikból. Egyikük sem üres kézzel hagyta el a szülői házat. A legidősebb lány 1716-ban ment férjhez Zellába egy porta örököséhez és későbbi gazdájához, bizonyos Andreas Riebeling falusi elöljáróhoz; a másodikat 1721-ben vette el egy Johannes Hahn nevű gazdafiú; a harmadik a jómódú Johannes Hooss-szal kelt egybe, szintúgy Gungelshausenből, aki ezzel a házassággal és a Välte-porta vásárlás útján való átvételével Johannes utódja lett a leimbachi birtokon; a negyedik lány házastársa Johannes Knauff lett, aki egy porta várományosa volt, ismét csak Zellában; az ötödik egy Johann Jost Fenner nevű parasztfiúhoz ment hozzá a niedergrenzebachi Grebe-portára; végül pedig a hatodikat 1743 októberében vette el a Välte-porta gazdája, Johannes Hooss, miután ő 1742 májusában elhunyt első feleségének, Catharinának halálával megözvegyült.

Nem mindig és nem feltétlenül esik egybe a család*tervezés* egyben születés*korlátozással*. Csupán a mi korunkban — amikor gyakorlatilag mindenki, aki a világra jön, megmarad és kiszámíthatóvá válik életének folyama — jelenti e két fogalom csaknem ugyanazt. Tizenhat gyermek egy olyan korszakban, amikor hat-nyolc volt az átlagos, ugyanúgy „természetellenes", mint a másik oldalon a kettő vagy három. Mind az első, mind a második esetben „átlagon felül" kellett igyekezniük a szülőknek. Emellett az ilyen sok gyermekért tett „erőfeszítések" ugyanabból a felelősségérzetből táplálkoztak, mint a kevés gyermekért érzettek. Csak azoknál, akiknek semmijük sem volt, és nem volt mit szétosztaniuk, talált telibe a „kálvinista" jelmondat: „A kevesebb gyermek jobban eleresztett, jobban ellátott gyermeknek felel meg." Ahol bár nem volt mit elosztani — miután a leimbachiak évszázadokon át szigorúan tartották magukat az osztatlan gazdaság örökítéséhez —, a család és a gazdaság tekintélye (mint a Välte-portán) a sok gyerek mindegyikét megfelelő társadalmi helyzet elérésével kecsegtette, s nem fenyegetett a család társadalmi hanyatlása. Sőt, éppen ellenkezőleg: a presztízsszempontok vezette házassági stratégia átgondolt követése csak még erősebbé és kiterjedtebbé tette körülöttük a családi kötelékek által erősített szociális hálót, s e szoros hálóért vállalt felelősség eredményezte az átlagon felül sok gyermeket vállaló család*tervezést*. Így aztán nem az a középponti kérdés, hogy igaz-e, hogy a

„kálvinista" családok kicsik, s kevés bennük a gyermek, avagy a „katolikus" családok nagyok, és nem is az, hogy vajon Johannes Hooss a szíve mélyén katolikus elvek követésében buzgólkodott-e. Sőt, az ő szempontjait tekintve ez „rossz kérdés" volna. Amennyiben abban az időben az utódok „jobb kiházasítása" és „jobb ellátása" elsősorban kálvinista erénynek és alapértéknek számított, és a szülők felelőssége volt, akkor Johannes Hooss tulajdonképpen „kálvinista" módon járt el. Mégis, saját alapvető értékrendjét a *maga* igényeinek kellett meghatároznia, és nem fordítva. A hivatalos tanokból annyit vett — ha vett egyáltalán — tudomásul, amennyire az ő *saját* mindennapjainak legyűréséhez szüksége volt, az ragadt rá belőlük, ami az *ő számára* hasznos volt, és azt be is olvasztotta a *maga* világába.

3. Az életvilágokra leselkedő veszélyek

Az első és a második fejezetben szemünk láttára tárult fel lépésről lépésre Johannes Hooss életvilága, együtt egy sor más kicsiny világgal. De hiába a védelmet nyújtó hegyvonulatok és a rengeteg oltalmazó erdő körben, a schwalmi lapály körül, ezek hírül sem voltak biztonságot adó világok. Ebben a fejezetben fordított utat járok, és azokat a durva fenyegetéseket veszem sorra, amelyek kívülről érték e hajdan volt kicsiny világokat. A veszélyek döntően három forrásból táplálkoztak, s pusztító betörésüket megelőzendő imádkozták őseink évszázadokon át: „A pestistől, az éhínségtől és a háborútól óvj meg minket, Urunk!"

Az emberi létezés e hármas átka a legkevésbé sem korlátozódott a Schwalm-vidékre, amiként a XVII. és XVIII. századra sem, tehát a mindeddig vizsgálódásunk középpontjában álló helyre és időszakra. Mikor az egyik vagy másik vész lecsapott, egész vidékeket sújtott, országokon és földrészeken söpört végig. Ez így volt már a Johannes Hooss előtti évszázadokban is, s így van ez mind a mai napig, még akkor is, ha a fenyegetések időközben megváltoztatták arcukat. Ezért ebben a fejezetben nagyobbakat kell lépkednünk időben és térben, mint ez idáig tettük. Nem azért, hogy minden pestisjárványt és háborúságot részleteiben nyomon kövessünk, vagy hogy arról adjunk kimerítő tudósítást, ki, mikor és hol szenvedett az éhínségtől. A pestis, az éhínség és a háború minden időben igen különbözőképpen sújtották az embereket, és találták meg mindenkor áldozatukat. Ha erre hagyatkoznánk, igen hamar elveszítenénk szemünk elől az itt egyedül fontos összefüggéseket.

Ebben a fejezetben mindenekelőtt azt szeretném bemutatni,

hogy éppen a XVII. és XVIII. században eleinknek több okuk volt amiatt fohászkodniuk az Úrhoz, hogy óvja meg őket a három fő csapástól, mint annak előtte vagy a későbbiekben. Ebben az időszakban a pestis, az éhínség és a háború okozta pusztítások csaknem egy időben tetőztek. Jószerivel azt is mondhatnánk, hogy ekkor egyfajta csúcsidőszakot értek el. Kétségtelen tény, hogy bizonyos területeket lényegesen erősebben sújtottak, mint másokat. Két megjegyzés kívánkozik ide, melyeket majd a negyedik fejezetben közelebbről is megvitatunk. Amennyiben helyes az a feltételezésem, mely szerint sohasem volt jellemző az emberi természetre, hogy csak úgy, tétlenül és minden ellenállás nélkül alávesse és kiszolgáltassa magát a külső veszélyeknek, és hagyja magát azoktól leggyőzni, akkor XVII. és XVIII. századi elődeink különösen komoly erőfeszítésekre kényszerültek, hogy felvegyék a küzdelmet az akkor goromba módon megsokasodott kiszámíthatatlan eseményekkel, és sokfelől fenyegetett életükben mindennek ellenére elérjenek bizonyos fokú biztonságot. És azokon a vidékeken, amelyek folyamatosan és erősen voltak kitéve eme csapásoknak, több életerővel, mindenképpen máshogyan kellett ezt tenniök, mint ott, ahol a veszély kisebb volt.

Vegyük tehát röviden, egyenként sorra ezeket a próbatételeket! „A *pestistől* óvj meg minket, Urunk!" — Az ehhez a témához készített *11. ábra* a francia orvos-történész, Jean-Noël Biraben 1975-ben és 1976-ban közzétett, a járvány történetével foglalkozó, kétkötetes alapvető munkájára támaszkodik. A könyv függelékében van egy céljainknak megfelelő összeállítás, amely évről évre halad, és minden olyan helységet feltüntet, amely a kutató által elérhető forrásokban és leírásokban ebben az összefüggésben előfordul. S ami számunkra egy csaknem véget nem érő felsorolás, őseinknek a könyörületet nem ismerő rettegés, félelem és rémület lajstroma volt.

Hogy áttekinthetőbbé váljék a vég nélküli csapások tükörképe, és növekedjék bizonyító ereje, időben elkülönítettem az 1346-tól 1350-ig tartó nagy, Ázsiából induló és egész Európán végigsöprő pestisjárványt (vö. az ábra bal szélén levő oszlopot), majd fél évezreden át követtem a Nagy Fekete Halál időszakával kezdődő folyamatot. 1350-től 1850-ig minden esetben 25 éves periódusokba

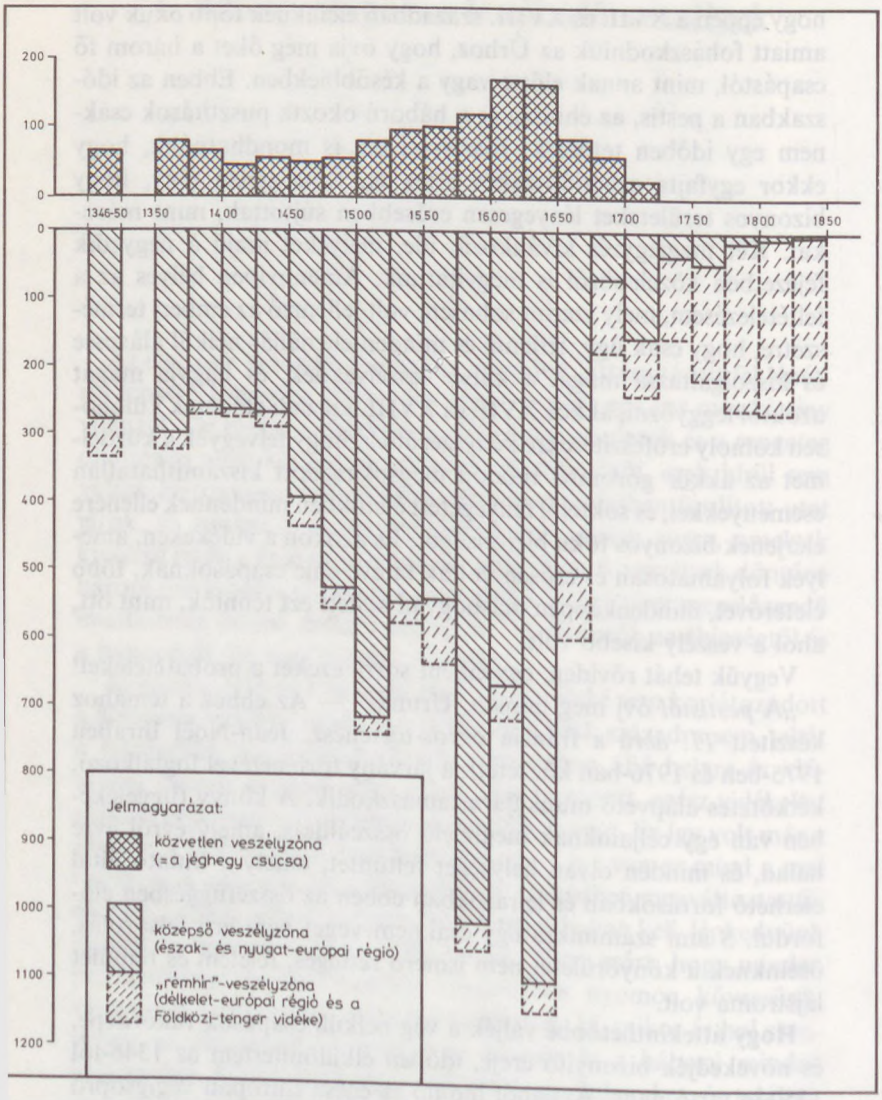

11. ábra. A pestistől való konkrét félelem és a latens, bizonytalan rettegés Közép-Európában 1346—1850 között. Az 1346—1350. évi nagy, fekete halálnak nevezett pestisjárvány idején, valamint az ezt követő periódusok-

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

osztottam a pestisre vonatkozó adatokat. Emellett rendre besoroltam, három zóna szerint, az egyes fertőzöttnek jelentett helységeket. Emögött az a megfontolás rejlik, hogy elődeinknek nem volt mindegy, hol helyezkedett el térben az a hely, ahol a járvány kitört. Képzeljünk el egy kört, amelynek középpontjában foglalnak helyet közép-európai lakhelyű őseink. Tehát amikor a kór (Biraben országok szerinti felosztásának megfelelően) Németországban, Svájcban, Ausztriában vagy Csehországban ütötte fel a fejét, ők voltak a leginkább és a legközvetlenebbül veszélyben. (A közvetlen veszélyzónában kitört pestisjárványokat minden esetben a 11. ábra felső részén ábrázoltam.) Ha ezen a területen egyszer már kitört a járvány, a legtöbbször későn jött minden óvintézkedés. Bár lehetett még imádkozni, oltalomért könyörögni, zarándoklatra indulni vagy esetleg Szent Rókushoz esedezni, hogy járjon közben a Mindenhatónál maga és az övéi megmeneküléséért. Máskülönben

---

ban bizonyíthatóan megtámadott területek három zóna szerint:
1. Közvetlen veszélyzóna — a járványtól való konkrét, a közvetlen közelben való, igencsak reális félelem: Németország, Svájc, Ausztria, Csehország (= felső ábrarész).
2. A pestisgóc középső veszélyzónája, mely a fenti területeket északról, nyugatról és délről koszorúzza: Lengyelország, Baltikum, Finnország, Svédország, Norvégia, Dánia, Izland, Anglia, Skócia, Írország, Hollandia, Belgium, Luxemburg, Franciaország, Spanyolország, Portugália, Itália. Itt folyamatos, bizonytalan rettegésként volt jelen a háttérből kísértő pestisveszély (= ferde csíkozású, alsó ábrarész).
3. Távolabbbi veszélyzónák, elsősorban Délkelet-Európában és a Földközi-tenger vidékén: Balkán, Törökország, Szíria, Libanon, egészen Marokkóig. Bizonytalan ijedelem, melyet a messziről jövő, lehetséges új járványhullámokról szóló híresztelések váltottak ki (= az alsó ábrarész szaggatott vonalakkal jelzett része).
Forrás: Jean-Noël Biraben: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens.* I. Paris, Mouton, 1975, 363—374.: a III. sz. Függelék ábrázolása, valamint a kapcsolódó magyarázatok, 118—129. — Az általam „közvetlen veszélyzónának" nevezett terület megfelel a Biraben-féle VI. sz. országcsoportnak, a „középső veszélyzóna" az I—X. csoportnak (beleértve a VI. számút is), a „távolabbi veszélyzóna" pedig a XI—XV. csoportnak.

azonban az emberek szüntelenül remegtek a félelemtől: vajon nem mutatkozik-e már saját testükön is a pestisdaganat, és telik be ezzel sorsuk, ér véget evilági életük, jön el végső órájuk?

A járvány e középponti elterjedési területét gyűrűként vették körül azok az országok — döntően a tengeri és más vízi utak mentén —, amelyek ismételten hídfőállásai és közvetítői voltak az új járványok terjedésének. E széles gyűrűnek — mely Lengyelországtól a Baltikumon és az északi országokon, azaz Finnországon, Svédországon, Norvégián, Dánián és Izlandon át, keresztül Anglián, Skócián és Írországon, Hollandiát, Belgiumot, Luxemburgot, Franciaországot érintve Spanyolországig, Portugáliáig és Itáliáig terjedt — a „középső veszélyzóna" elnevezést adtam. Amikor bárhol ezekben az országokban fellángolt a pestis, hamarost fennállt annak a veszélye, hogy rövidebb-hosszabb idő elteltével újból áthurcolják Közép-Európába. Nem kellett feltétlenül így történnie, de mindig megvolt rá az esély. Az országok e koszorújában feltalálható járványgócok (az egyes 25 éves periódusokban egészen az 1100-as értékig, mint ahogy az az ábra alsó részéből kiderül) mindenesetre hozzájárultak ahhoz, hogy a közép-európai országokban is ébren tartsák a pestistől való állandó rettegést.

E közvetítő övezet előtt helyezkedett el a még távolabb fekvő országok gyűrűje, ama területeké, ahonnan nemritkán a pestisjárvány új hullámai kiindultak, vagy amelyek legalábbis az Ázsiában ismételten kiújuló s onnan tovaterjedő ragálynak elsőként váltak szenvedő alanyaivá. Ide főképp a délkelet-európai területek számítottak, valamint a Földközi-tenger vidéke, azaz a Balkán, Törökország, Szíria, Libanon tengerparti vidéke egészen Marokkóig. Ebben az esetben Közép-Európát nem fenyegette közvetlen veszély. Alkalmasint ismét elcsitult a hullám, mielőtt még a középső veszélyzónát elérte volna. De legtöbbször nem kerülték el őseink figyelmét ezek az új, akármilyen távoli földön kiújult járványok. Bár nem lehetett semmi bizonyosat tudni felőlük, de kósza híreket hoztak-vittek a kalmárok, kereskedők, házalók, utazók, koldusok, katonák és vándorúton levő kézművesek, és az ilyesfajta hírhozás — természete szerint — az áldozatok és a járvánnyal sújtott vidékek számát jobbára inkább felnagyította, mintsem kisebbítette volna. Végül is a hírhozó bámulatot akart kelteni, és a csodálkozó

vagy a hírtől megrémült hallgatóságnak nem állt módjában, hogy a hír igazságának valamiképpen utánajárjon. Az ilyesfajta híreket csak ritkán cáfolták e jobban tájékozott emberek. A járvány kísértete életerősnek bizonyult, és mindegyre újabb táplálékhoz jutott. Nem annyira konkrét félelmet szült ezeken a vidékeken, mint inkább valamiféle, a háttérben működő bizonytalan rettegés formáját öltötte. Ennek megfelelően ezt a legkülső gyűrűt „rémhír"-veszélyzónának neveztem el.

Éppen ezért nem véletlenül vonom meg a pestis határát kétféleképpen: a konkrét félelem, illetve a latens, bizonytalan rettegés alapján, mégpedig aszerint, hogy a kór a gócban, a középső veszélyzónában vagy a peremen lángolt-e fel. *Félelmen* itt és a következőkben az egészen konkrét, kézzelfogható fenyegettetést értem, azaz a reális veszélyektől való *félelmet,* mint amilyen a pestis, ha valakinek a lakóhelyén, sőt, saját házában vagy családjában üti fel a fejét, vagy az éhínségtől való *félelmet* egy nagyon rossz termésű év nyomán, amikor már tél elején elfogy a kevéske kis termés; *félni* a fosztogató, a vidéket felperzselő és gyilkoló katonáktól kellett, akik a szomszéd faluban már véghezvitték rémtetteiket, és feltartóztathatatlanul közeledtek az ő falujuk felé; *félelmes* volt a városi vásárba menet átkelni a marhákkal az erdőn, ahol egy hírhedt rablóbanda garázdálkodott. — A *„rettegés"* szóval ezzel szemben a latens, bizonytalanul felismerhető veszélyek hírére keletkező szorongásos állapotot jelölöm, mint amilyen az attól a pestistől való *rettegés,* amelyik megint kitört az országhatár túloldalán, vagy pedig úgy hírlik, hogy valahol a pogányoknál újból fellángolt; *rettegést keltők* a törökök, akik számtalan próbálkozásuk során talán mégiscsak lerohanják egyszer Közép-Európát, és háború, iszonyatos mészárlás közepette elözönölhetik a vidéket; *rettegést* válthat ki egy napokig tartó esőzés és hűvös időjárás, hogy nem tud megérni a kalászos, s amúgy zölden, embernek s állatnak egyaránt szinte élvezhetetetlenül kell majd learatni.

Ha minderről gondolkodni kezdünk, csakhamar kiderül, hogy ezekben a kérdésekben alapvető változás történt azóta. Annak idején a konkrét félelem túlsúlyban volt a bizonytalan rettegéssel szemben. Időközben biztonságosabb lett környezetünk, kevesebb veszélyt rejtenek mindennapjaink. Már régen nem félünk attól,

hogy hirtelen, egyik napról a másikra meghalhatunk pestisben; az éhínséget az élelmiszer-áruházak roskadozó polcai és a közös piaci országok agrártúltermelésének fényében már régóta nem ismerjük; és ugyanígy nem fog ma vagy holnap a házunk előtt pusztítani valamilyen háborúzó horda. S mégis: minél inkább eltűntek az egykoron oly kézzelfoghatóan fenyegető veszedelmek, annál inkább adták és adják át még mindig a helyüket sokakban a — rendre növekvő mértékű — kevésbé érzékelhető, de attól csak félelmetesebb veszélyek feletti bizonytalan rettegésnek. Mindeközben lényegesen nehezebb kezdeni velük valamit, mint annak idején volt a félelmekkel együtt élni. — Erre a változásra az utolsó fejezetben még visszatérünk.

Amikor a 11. ábrán az 1350-től 1850-ig terjedő fél évezredet tanulmányozzuk, azonnal kitűnik, hogy az 1575-től 1650-ig terjedő időszakban volt a legmagasabb a pestises megbetegedések száma. A megállapítás egyaránt igaz a közép-európai gócra és a középső veszélyzóna határos országaira. A felső és az alsó ábrarész egyidejű vizsgálatakor világosan előtűnik (fent) a formája szerint jéghegy csúcsára hasonlító kép.

Bevezetőként mégsem csak azt kérdezzük, hogy mikor tört ki a leggyakrabban a pestis, hanem azt is, hogy a középponti vidéken hol dühöngött a legerősebben. Erre válaszolandó, valamennyi, a közép-európai térségben dúló pestisről szóló említést térképen ábrázoltam *(12a—c ábra)* az 1575-től 1650-ig tartó, háromszor 25 éves periódusban. Most sem a könnyen leolvasható helyi különbségek részletei az érdekesek. Természetes, hogy a közlekedési csomópontok, a nagy kikötők és kereskedelmi központok, mint Bréma, Danzig, Drezda, Lipcse, Nürnberg, Bázel, a Majna menti Frankfurt vagy Köln nagyobb veszélynek voltak kitéve, mint a félreeső

12a—c ábra. Közép-európai helységek, valamint azon évek, amelyekben bizonyíthatóan dúlt pestis a három 25 éves periódusban, 1576—1600, 1601—1625 és 1626—1650 között.
Forrás: Jean-Noël Biraben, i. m. IV. sz. Függelék alapján, 412—415 (= F jelű országcsoportok: „Németország — Európa középső része"), 424—426 (= H jelű országcsoportok: „Lengyelország — Kelet-Poroszország — Litvánia — Lettország — Észtország").

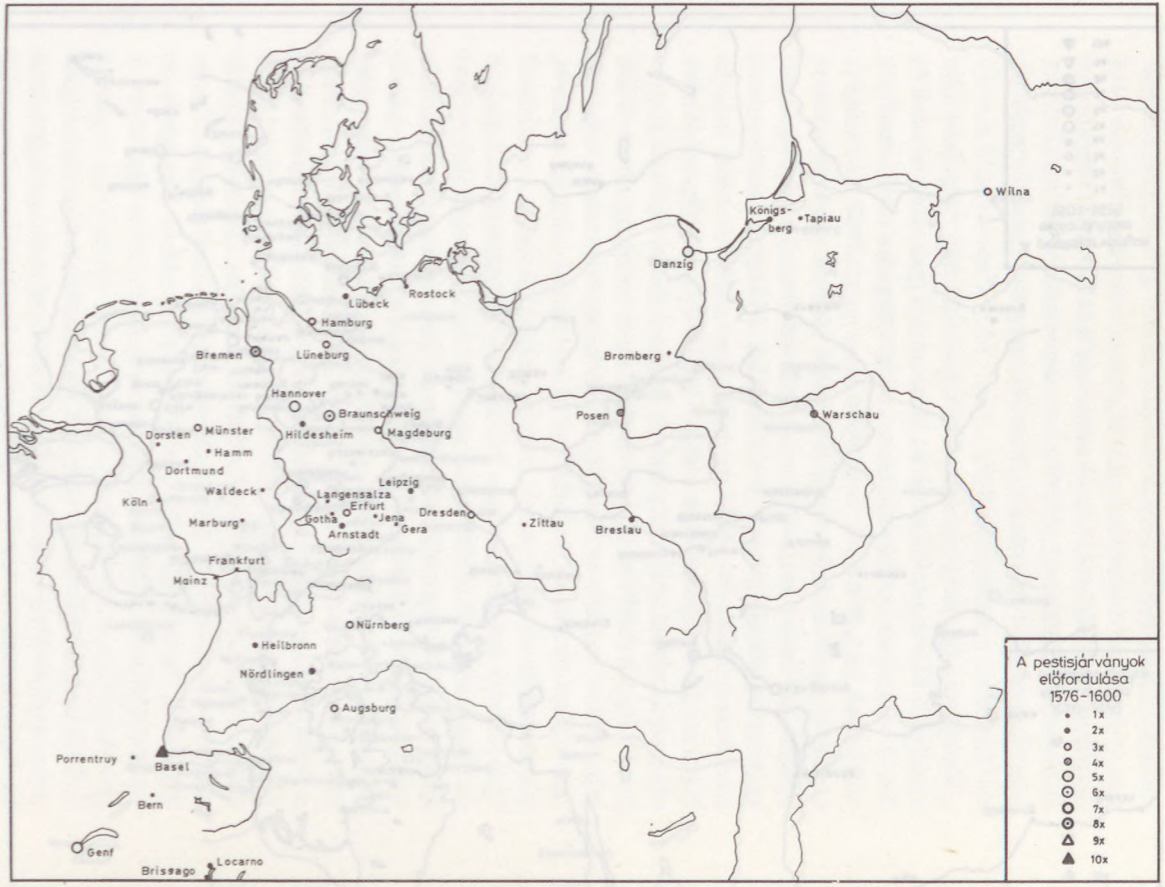
Wilna
Königs-
berg
Tapiau
Danzig
Rostock
Lübeck
Hamburg
Bremen
Lüneburg
Bromberg
Hannover
Braunschweig
Posen
Warschau
Dorsten
Münster
Hildesheim
Magdeburg
Hamm
Dortmund
Leipzig
Waldeck
Langensalza
Erfurt
Köln
Dresden
Zittau
Marburg
Gotha
Jena
Gera
Breslau
Arnstadt
Frankfurt
Mainz
Nürnberg
Heilbronn
Nördlingen
Augsburg
Porrentruy
Basel
Bern
Genf
Brissago
Locarno
A pestisjárványok
előfordulása
1576–1600
1x
2x
3x
4x
5x
6x
7x
8x
9x
10x

a)

Riga
Dünaburg
Polozk
Kleipeda
Wilna
Königsberg
Danzig
Grodno
Kolberg
Rostock
Lübeck
Hamburg
Bremen
Oldenburg
Lüneburg
Stettin
Stargard
Lomsha
Bromberg
Thorn
Pultusk
Nieszawa
Brzesz
Plozk
Warschau
Posen
Berlin
Frankfurt
Magdeburg
Hannover
Braun-
schweig
Osnabrück
Hildesheim
Halberstadt
Wesel
Düsseldorf
Viersen
Aachen
Köln
Königswinter
Bonn
Linz
Rotenburg
Marburg
Gießen
Koblenz
Daisbach
Frankfurt
Hanau
Mainz
Aschaffenbg.
Worms
Miltenberg
Würzburg
Schweinfurt
Coburg
Nürnberg
Amberg
Heilbronn
Stuttgart
Neckarau
Tübingen
Dillingen
Augsburg
München
Reuten
Freiburg
Rufach
Basel
Zürich
Bern
Lausanne
Genf
Sondershausen
Leipzig
Naumburg
Erfurt
Weimar
Jena
Gera
Dresden
Frankenstein
Zittau
Breslau
Prag
Krakau
Lemberg
Wien
Baden
A pestisjárványok előfordulása
1601-1625
1x
2x
3x
4x
5x
6x
7x
8x
9x
10x

b)

Wilna
Königsberg
Danzig
Lübeck
Güstrow
Hamburg
Oldenburg
Bremen
Lüneburg
Thorn
Ciechanow
Inowrocław
Rogoźno
Plozk
Zakrozym
Brzesz
Hannover
Braunschweig
Posen
Warschau
Hildesheim
Magdeburg
Wittenberg
Wuppertal
Nordhausen
Eilenburg
Sonders-hausen
Langensalza
Leipzig
Lublin
Köln
Bonn
Marburg
Erfurt
Dresden
Breslau
Andernach
Gießen
Arnstadt
Saalfeld
Daisbach
Frankfurt
Sond-heim
Hanau
Coburg
Kronach
Lohr
Prag
Lemberg
Saarbrücken
Neckerau
Nürnberg
Amberg
Vaihingen
Cannstadt
Stuttgart
Riedenburg
Regensburg
Calw
Esslingen
Tübingen
Ulm
Augsburg
Landshut
Freiburg
Grein
Wien
München
Schaffhausen
Konstanz
Traunstein
Baden
Basel
Salzburg
Frauenfeld
Zürich
Trogen
Oberammergau
Wackers-burg
Hall
Innsbruck
Graz
Versoix
Genf
Ehrenhausen
Cilly
A pestisjárványok előfordulása
1626–1650
1x
2x
3x
4x
5x
6x
7x
8x
9x
10x

c)

vidékek. Ennek megfelelően a fenti városokat gyakrabban találjuk meg a fertőzött települések között, mint másokat. Inkább arra kérném meg az olvasót, nézzük meg együtt ezeket a térképeket egy bizonyos kérdésfeltevés szándékával. Ebben az összefüggésben be is vezetek egy új fogalmat: a „helyi lakosság sérültségét (traumatizálódását)".

Tételezzük fel, hogy egy település lakosságát újra meg újra sújtja a pestis. A járvány minden egyes alkalommal gyerekek, fiatalok és életük virágában levő felnőttek sokaságát ragadja el. Házasságok szakadnak szét, özvegyek és árvák tucatjai maradnak hátra, egész családok pusztulnak ki, teljes útvonalak mentén néptelenednek el a korábban lakott helyiségek, veszélybe kerül a közösségi élet, sőt, magának a lakosságnak a fennmaradása. Másutt viszont — ezzel szemben — csak kivételképpen és nagy időközönként, csupán bizonyos járványhelyzetben sújtja a lakosságot a betegség, és csak oly kevés helybéli válik ádozatává, hogy az akkortájt sokkal gyakoribb egyéb halálesetek között nem is érdemel figyelmet. Nem pusztán arról van itt szó, hogy az egyik helyen lényegesen nagyobbnak kellett lennie a pestistől való félelemnek, mint a másikon, hanem arról is, hogy a két község lakosságában a „pestishez" fűződően törvényszerűen igen különböző elképzelések alakultak ki életük veszélyeiről és fenyegetettségéről. E különbségeknek megfelelően alakult magatartásuk mindennapjaik számos vonatkozásában, mindenekelőtt az emberélettel, a földi esendőséggel, a házassággal és a család állapotával, ezek tartósságával, a jövő tervezésével, saját és övéik halálával és életével kapcsolatban. Eltúlozva azt is mondhatnánk, hogy az egyik helyen lassanként valamiféle közömbösség fejlődött ki az ilyen és ehhez hasonló kérdések iránt. A másik helyen, ahol nem uralkodott el ilyesfajta fásultság, inkább megérte a beruházás az emberi élet minden viszonylatában, mégpedig mind érzelmileg, mind pedig anyagilag. Nem fenyegette és veszélyeztette az előbbihez foghatóan tartósan az evilági életet a járvány.

Ennek megfelelően egy település lakosságának traumatizálódását — értelmezésem szerint — két tényező befolyásolja: egyrészt a közösség egészének veszélyeztetettsége, egészen a puszta létig, másrészt a súlyos veszélyeztetettség ismétlődése viszonylag rövid idő-

szakonként. Csak így tudott végül a kollektív emlékezetben mélyreható és nem feledhető lenyomatot hagyni, mely fokozatosan ismét csak alapvető különbségeket eredményezett a közösségi viselkedésmódban, beállítódásban és magatartásban. Ezeket nem kellett mindig újra végiggondolni, az efféle alkalmazkodás valamennyi helybélinek húsává-vérévé vált. Ilyen esetben beszélnek a francia történész kollégák — mindeddig ők foglalkoztak a legbehatóbban a kollektív viselkedésmódok, mentalitások történetével — egyfajta „kollektív tudattalanról" *(non-conscient collectif)*.

Nem szükséges, hogy pusztán képzeletünkre hagyatkozva találjunk ki két, a járványtól különbözőképpen érintett települést, minthogy ilyenek nagy számban léteztek mindenütt a valóságban. Eddigi vizsgálódásaimból két falut tudok kiragadni ellentétpárként, az egyik a délnémet Gabelbach, a másik pedig Hesel az északnémet Frízföldről. E helységekről volt már szó érintőlegesen az első fejezetben, amikor Matthäus Burkhart, a gazdag gabelbachi parasztfiú, illetve a szegény, nincstelen és napszámból élő Gerdt Peters egymástól számottevően eltérő életfeltételeire utaltam. A következőkben még gyakrabban lesz szó e két faluról. Nemcsak azért, mert hosszú évek vizsgálódásai nyomán e községek számomra nem oly idegenek, mint mások, hanem azért is, mert mindinkább megmutatkozott, hogy e két faluközösség — a beállítódást és a magatartásmódot tekintve — sokféle szempontból igencsak eltér egymástól. Természetesen önmagunknak újra csak azt a kérdést tesszük fel, hogy végső soron mire lehet visszavezetni ezeket a különbségeket.

Nos, mind Gabelbachot, mind Heselt hiába keressük három pestistérképünkön. Ezek a kis porfészkek túlságosan jelentéktelenek voltak ahhoz, hogy lakóik mindennapjainak története iránt ez idáig bárki is érdeklődést mutatott volna. Éppily kevéssé esett latba annak idején az akták készítői számára, ha valamely kiterjedt pestisjárvány ezekben a falvakban is felütötte a fejét. Ezért úgy vélem, hogy mindkét esetben azt parancsolja a szükség, hogy a hozzájuk legközelebb fekvő városhoz nyúljak vissza információért, mégpedig azzal a feltételezéssel, hogy az esetenként fellépő járvány nem korlátozódott pusztán a szóban forgó város lakosságára, hanem kiterjedt a környező vidékre is. Gabelbach kereken 25 km-re fekszik nyugatra Augsburgtól, Hesel pedig 40 km-re észak-

nyugatra Oldenburgtól. E két város valóban felkerült térképeinkre, ha egészen különböző módon is. Augsburgot három ízben támadta meg a járvány az 1576—1600 közötti időszakban (1585, 1592, 1593), négyszer az 1601-től 1625-ig terjedő második periódusban (1607, 1608, 1624, 1625) s a harmadikban, 1626—1650 között, tíz alkalommal (1626, 1627, 1628, 1632, 1633, 1634, 1635, 1646, 1647, 1648). Oldenburgot ezzel szemben az első időszakban teljesen elkerülte a járvány, a másodikban két ízben (1611, 1623) a harmadikban pedig egyszer érintették a járvány utórezgései (1637).

A minden oldalról nyitott és minden irányból érkezőket fogadó Augsburg városának lakói körében e 75 év alatt így tizenhét alkalommal dühöngött a járvány, azaz átlagosan minden negyedik-ötödik esztendőben. S ha nyitófeltevésünk helyes, Gabelbachban sem lehetett másként. A főutaktól távol fekvő Oldenburg városka s valószínűleg így a még inkább félreeső Hesel lakói viszont csak három alkalommal találkoztak ugyanebben az időszakban a vészszel, tehát átlagosan 25 esztendőnként.

Gabelbach és Hesel nemcsak a pestis előfordulásában különböztek egymástól. Eltérések mutatkoztak közöttük a háborús események gyakoriságában is. E kettő tartós ismétlődését és erejét tekintve szintúgy traumatizáló hatást fejtett ki egy-egy vidék lakosságára. Ezért a vészek e triásza, a pestis, az éhínség és a háború közül most az utolsóként említettet emelem ki, mert a témát metodológiai szempontból az előbbihez hasonlóképpen, tehát térképi ábrázolás segítségével szeretném megtárgyalni.

„A *háborútól* ments meg minket, Urunk!" — A *13. ábra* négy térképszelvényt tartalmaz a „Bajorország mint hadszíntér 1546—

13. ábra. Bajorország mint hadszíntér 1546—1813 között.
(1) A schmalkaldeni háború, 1546/47
(2) A harmincéves háború, 1618—1648
(3) A spanyol örökösödési háború, 1701—1714
(4) Az 1796—1813 közötti hadjáratok: koalíciós, napóleoni és felszabadító háborúk, 1796, 1800, 1805, 1809 és 1813
Forrás: Max Spindler (Hrsg.): *Bayerischer Geschichtsatlas.* München, Bayerischer Schulbuchverlag, 1969, 29., valamint Th. Straub ehhez fűzött magyarázatai, uo. 95—97.

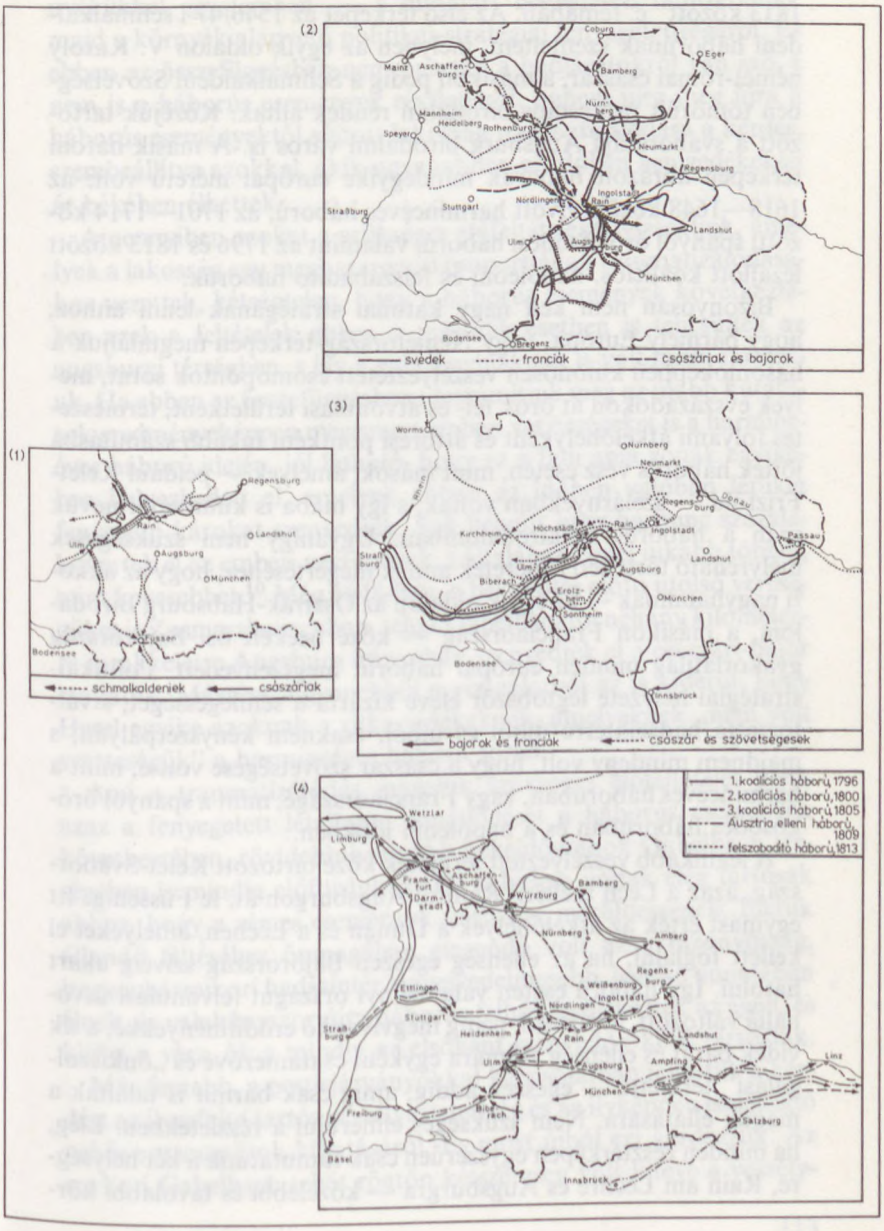
(1)
Regensburg
Rain
Landshut
Ulm
Augsburg
München
Bodensee
schmalkaldeniek
császáriak
(2)
Coburg
Eger
Mainz
Aschaffenburg
Bamberg
Mannheim
Heidelberg
Rothenburg
Nürnberg
Speyer
Neumarkt
Regensburg
Ingolstadt
Nördlingen
Rain
Straßburg
Stuttgart
Landshut
Ulm
Augsburg
München
Bodensee
Bregenz
svédek
franciák
császáriak és bajorok
(3)
Worms
Nürnberg
Neumarkt
Regensburg
Donau
Rain
Ingolstadt
Kurchheim
Höchstädt
Passau
Straßburg
Landshut
Ulm
Augsburg
Biberach
Erolzheim
München
Sontheim
Bodensee
Innsbruck
bajorok és franciák
császár és szövetségesek
(4)
1. koalíciós háború 1796
2. koalíciós háború 1800
3. koalíciós háború 1805
Ausztria elleni háború 1809
felszabadító háború 1813
Wetzlar
Limburg
Frankfurt
Aschaffenburg
Darmstadt
Würzburg
Bamberg
Nürnberg
Amberg
Regensburg
Ettlingen
Weißenburg
Ingolstadt
Nördlingen
Stuttgart
Straßburg
Heidenheim
Rain
Landshut
Ulm
Augsburg
Ampfing
Linz
München
Freiburg
Braunau
Salzburg
Basel
Innsbruck

1813 között" c. témában. Az első térképet az 1546/47-i schmalkaldeni háborúnak szenteltem, melyben az egyik oldalon V. Károly német-római császár, a másikon pedig a Schmalkaldeni Szövetségben tömörült protestáns birodalmi rendek álltak. Közéjük tartozott a svábországi Augsburg birodalmi város is. A másik három térképen ábrázolt háborúk mindegyike európai méretű volt: az 1618—1648 között vívott harmincéves háború, az 1701—1714 közötti spanyol örökösödési háború, valamint az 1796 és 1813 között lezajlott koalíciós, napóleoni és felszabadító háborúk.

Bizonyosan nem kell nagy katonai stratégának lenni ahhoz, hogy bármely Európa- vagy Németország-térképen megtaláljuk a hasonlóképpen különösen veszélyeztetett csomópontok sorát, melyek évszázadokon át örök fel- és átvonulási területként, természetes folyami átkelőhelyként és áttörési pontként inkább számításba jöttek háborús vész esetén, mint mások, amelyek — például Kelet-Frízföld — szélárnyékban voltak, s így hiába is kutatnánk nevük után a háborús szakirodalomban. Ugyanígy nem szükségesek mélyreható történeti ismeretek annak megértéséhez, hogy az akkori nagyhatalmak — az egyik oldalon az Osztrák-Habsburg Birodalom, a másikon Franciaország — közé beékelt ősi Bajorország gyakorlatilag minden európai háborút megszenvedett. Politikai-stratégiai helyzete legtöbször eleve kizárta a semlegességet, s változtatta hadszíntérré újból és újból, csaknem kényszerpályán, s majdnem mindegy volt, hogy a császár szövetségese volt-e, mint a harmincéves háborúban, vagy Franciaországé, mint a spanyol örökösödés háborúban és a napóleoni időkben.

A leginkább veszélyeztett területek közé tartozott Kelet-Sváborország, azaz a Lech melletti Raintól Augsburgon át, le Füssenig. Itt egymást érték az átkelőhelyek a Dunán és a Lechen, amelyeket el kellett foglalni, ha az ellenség egészen Bajorország szívéig akart hatolni. Így háború esetén valamennyi országút felvonulási útvonallá változott, a városok pedig megvívandó erődítményekké, a sík vidék barát és ellenség számára egyként csatamezővé és „önkiszolgálási" területté — egészen addig, amíg csak bármit is találtak a maguk ellátására. Nem szükséges elmerülni a részletekben. Elég, ha minden résztérképen egyszerűen csak rámutatunk a két helységre, Rain am Lechre és Augsburgra — közelebbi és távolabbi kör-

nyékükkel egyetemben —, s mindjárt beszédesen tanúskodnak majd a környék alapvető politikai-stratégiai fenyegetettségéről. És ebben az összefüggésben nem pusztán a hadjáratokról van szó, s nem is a háborús események részleteiről, hanem újra meg újra a háborús eseményektől sújtott lakosság traumatizálódása a kérdés, szembeállítva azokkal, akik ugyanabban az időben nemzedékeken át békében élhettek.

Amennyiben azokat a szükséges előfeltételeket vizsgáljuk, amelyek a lakosság egy meghatározott csoportjának traumatizálódásához vezettek, kétségtelen, hogy a háborús események következtében ezek a feltételek ebben a második esetben is teljesültek az augsburgi térségben, s így a gabelbachiaknak is volt mitől tartaniuk. Ha ebben az összefüggésben ideszámítjuk még az újabb kutatások eredményeképpen megismert emberi veszteségeket is a harmincéves háború idején, jól látható, hogy ez a falu ama zónák egyikében helyezkedett el, amelyek abban az időben valóban létüket fenyegető károkat szenvedtek. Sok helyütt húsz-harminc százalékot értek el az emberi veszteségek, s általában ennél inkább többet, mint kevesebbet.[10] Még 1648-ban, a békekötés előtti utolsó veréségüket is Zusmarshausenban, tehát Gabelbachtól néhány kilométerre északkeletre Augsburg irányában szenvedték el a császári-bajor csapatok. Másrészt ugyanebből a vizsgálatból az is kiderül, hogy Hesel egyike azoknak a ritka vidékeknek, amelyeknek „nem volt veszteségük" a harmincéves háború során.

Ami a traumatizálódás második szükséges előfeltételét illeti, azaz a fenyegetett létállapot ismétlődését a háborús események következtében, rövidebb-hosszabb békeidőszakok Gabelbach térségében is mindig előfordultak. De sohasem voltak elég tartósak ahhoz, hogy a rémes események feledésbe merülhessenek. Életük állandó féltéséhez önmagában elegendő volt az a bizonyosság, hogy a bármikori hadszíntér legveszedelmesebb, legelső vonalában élnek, és valahányszor újra háborús felhők gyülekeztek az égen, és kitört a vész, ők a mindig az elsőként szenvedők közé tartoztak.

Már fentebb, a pestisjárványokkal kapcsolatban feltettük a kérdést az ilyesfajta tartós veszélyeztetettség és az ilyképpen ismétlődő nehéz sorscsapások kihatásáról. És most újból ezt kérdezzük. Az egykori Gabelbach tehát rögtön kétszeresen volt kitéve a veszély-

nek, és az évszázadok folyamán egyre-másra szenvedett pestistől és háborútól; Hesel lakóinak viszont sem az egyik, sem a másik vésztől nem kellett tartaniuk, legalábbis ilyen mértékben nem. Az egyik helyen nemcsak a puszta létet fenyegette ismételten a ragály, ami az egyes emberre és, ha volt, házastársára, szüleire, gyermekeire, hozzátartozóira, rokonaira, barátaira, szolgáira és szolgálóira egyaránt vonatkozott, hanem éppen így veszélyben volt minden ingósága, felszerelése, az udvar és a pajta, a megművelt föld és a betakarított termés, a tartalékok a pincében és a magtárban, a disznók az ólban és a lovak az istállóban, a marhák és juhok, a tyúkok és libák a mezőn. Amikor betörtek a csapatok, sohasem lehetett tudni, mi lesz az, amit valaki másnap még a magáénak mondhat, vagy holnapután még a helyén fog találni. A másik faluban is aratott a halál, és abban az időben ez valóban „aratás" volt, de hatásában nem volt olyannyira önkényes és kíméletlen. Ha felépült egy ház vagy akár csak egy fából készült kunyhó, azok ott álltak még nemzedékek múltán is, hacsak nem dőltek előbb össze, vagy nem váltak a tűz martalékává.

Ha azonban igaz, hogy e falusiaknál a traumatizálódás, illetve fordítva, a fokozott mértékű megkíméltség végül is mindennemű földi dolgokkal kapcsolatban alapvetően eltérő magatartásmódot, beállítódást eredményezett, és ez így igaz a földi életre is általában, akkor ennek, utólag, a mai történészek is csak a nyomára bukkannak valahogy. Még akkor is, ha az elődök nem hagytak efféle dolgokról maguk után írásos nyomokat, vagy ha nem gondolkodtak is el róla igazából, mert az ilyesmi már régen a kollektív tudat mélyrétegébe húzódott, és magától értetődően irányította mindennapi cselekedeteiket. Bizonyos beállítódások, viszonyulás- és magatartásmódok sohasem múlnak el következmény nélkül, mindig meghozzák gyümölcsüket, s nyomot hagynak maguk után; némi kitartással és valamelyes szerencsével néhányukba még manapság is bele kell ütköznünk.

A két falu lakossága között megmutatkozó különbségek közül említenék itt meg néhányat, amelyeket különösen tanulságosnak tartok az élethez és a túléléshez való viszonyulásmódok tekintetében. A legmeghökkentőbb talán annak felfedezése volt, hogy a heseli újszülötteknek évszázadokon át többszörösen nagyobb esé-

lyük volt a megmaradásra, mint a gabelbachiaknak ugyanekkor. Ez nem magyarázható azzal, hogy a heseli parasztok ügyesebben használták ki kedvezőbb körülményeiket, mint a gabelbachiak. Ellenkezőleg, a keletfríz partvidék kevéssé termékeny homokföldjét kifejezetten nehéz volt megművelni, és a heseliek szomszédjaik szemében többnyire szegény embernek számítottak. De Gabelbach helyzete sem volt rózsásnak mondható, ahol általában gabonatermelésből éltek. Kevés volt a rendelkezésre álló termőföld, melyet irtásföldekkel kiegészíteni már régen nem volt lehetőségük.

Mindazonáltal a csecsemőhalandóság Heselben „csak" 13 százalékot tett ki, a *felét* annak az értéknek, amelyet a történeti demográfusok a korszakra átlagosnak mondanak. Gabelbachban ezzel szemben ez az érték 34 százalék, tehát csaknem a háromszorosa volt, s így messze meghaladta a középértéket. Bár itt olyan számadatokra vagyok kénytelen támaszkodni, melyek az 1780—1899 közötti időszakra vonatkoznak, mert az ennél korábbra nyúló számításokat a régebbi keresztelési és halálozási jegyzékek hézagai miatt nem lehetett kellő megbízhatósággal elvégezni. Mivel ebben az esetben — a tapasztalatok szerint — „hosszú időn át ható tényezőkkel" van dolgunk, megengedhető az a feltételezés, hogy e számadatok érvényessége nagyságrendileg és egymáshoz viszonyítva is sokkal hosszabb távra igaz. Éppen ezért téziseink egyike szerint elsősorban a XVII. században következtek be a legmélyebbre ható traumatizálódások, és a pestisjárványok meg a háborúk nyomán keletkezett bevésődések sok tekintetben a XIX. század végéig, sőt még a XX. század első felében is hatottak. Így történhetett meg, hogy a gabelbachi szülők még századunk elején is minden harmadik újszülöttet néhány nap, hét, szerencsésebb esetben: hónap múltán a temetőbe kísértek. S bizonyára voltak közöttük olyanok is, akiknek akár ugyanannyi utóduk volt a temetőben, mint odahaza. — Míg ez Heselben ugyanakkor csak minden nyolcadik csecsemővel történt meg.

A meglepetéseknek ezzel még nincs vége. Nézzük csak, mekkorák voltak a családok a két faluban, pontosabban szólva, vizsgáljuk meg azon gyermekek számát, akik megélték első születésnapjukat, s azt tapasztaljuk, hogy ez a szám gyakorlatilag mindkét helyen ugyanakkora volt. Gabelbachban — a lényegesen maga-

sabb csecsemőhalandóság mellett — családonként 4-5 csecsemő élte túl első életévét, míg Heselben 4-6. Csak éppen ehhez Gabelbachban egy anyának átlag 6-8 gyereket kellett a világra hoznia, míg Heselben csak 5-3-at. E tény mögött nem egyéb rejlik, mint az eltérő elképzelés az életről és a túlélésről, amit itt az egyik helyen az anyák élete és a házastársak egymás iránti nagyobb, a másikon csekélyebb figyelme fejez ki. Természetes, hogy akkoriban semmivel sem voltak kedvezőbbek a szülés körülményei a falusias Heselben, mint a szintúgy falusias Gabelbachban. A vizsgálatok sokkal inkább az mutatták, hogy 1780—1899 között csaknem azonos számban haltak meg az anyák szülésben, azaz — a ma szokásos átszámításoknak megfelelően — Heselben minden 10 ezer szülésből 152 alkalommal halt meg az anya, Gabelbachban pedig 158 alkalommal.

Ha azokban az időkben jobban meg kívánták óvni a terhes anyák és a szülő nők életét, ez történhetett úgy, hogy maguk az anyák tettek ezért fokozott erőfeszítéseket, vagy úgy, hogy a férjek voltak nagyobb tekintettel feleségük életére. S ez csak úgy volt lehetséges, hogy az asszonyok ritkábban estek teherbe, s így ritkábban tették ki magukat a szüléssel járó veszedelmeknek. Heselben éppen ez történt, és a történészek még ma is megtalálják ennek nyomait. Az anyák mindegyike egy-két gyermekkel kevesebbet hozott a világra, mint Gabelbachban. Így a halálnak is kevesebb alkalma volt arra, hogy arasson a gyermekágyban. Ha még egyszer összehasonlítjuk a két faluban az anyák halandóságát, de ezúttal minden 10 ezer anyára számítjuk a haláleseteket és nem minden 10 ezer szülésre, mint fentebb, akkor valóban nagy különbségre bukkanunk. Heselben (10 ezer közül) 794 anya halt meg gyermekágyban — vagy ahogy akkortájt mondták: „a hetedik héten", tehát az utolsó szülést követő 0—41. napon —, ezzel szemben Gabelbachban 1068, tehát jó egyharmaddal többen.

Természetes, hogy mindenki kíváncsi arra, milyen „technikákkal" érték el a heseliek e téren a kedvezőbb eredményt, vagy valamelyest lényegrehatóbb kérdéssel: mi volt a legdöntőbb oka a terhességek és szülések alacsonyabb számának, miben rejlett náluk „az élet nagyobb tisztelete"? Nem érhetjük be azzal, hogy rámutatunk: a heseliek lutheránusok voltak — és nem katolikusok —,

tehát már nem bíztak mindent, még gyermekeik számát sem, egyedül az isteni gondviselésre, miután az előbbi fejezetben magunk is erősen kétségbe vontuk őseink azonosulását a hivatalos hitvallásokkal. Ezenkívül Heselben egyáltalán nem arról volt szó, hogy a kedvezőtlen gazdasági körülményekre való tekintettel kevesebb gyermek szülessen, minthogy az életben maradt s így gondoskodásra szoruló utódok száma az eltérő számú születések ellenére is mindkét faluban azonos értéket mutatott.

Ezért a már korábban jelzett ok a valószínűbb: jobban tisztelték az anyák és feleségek életét, illetve az anyák jobban féltek a haláltól. E feltevés komoly támogatásra lel Johann Peter Süßmilch (1707—1767) porosz királyi egyházi főelöljárónak, a német népesedéstudomány megalapítójának fő művében. Már neki is feltűntek azok a roppant különbségek, amelyeket a német anyák a szoptatási szokásokban mutattak, különösen a Berlin körüli vidéken dívó hosszú szoptatási idő. Valójában itt az akkortájt igen elterjedt és az anyák által tudatosan alkalmazott eljárásról volt szó, amellyel elkerülhették az újabb terhességet. 1761-ből származik Süßmilchnek az akkori időkhöz méltó címmel ellátott nevezetes műve — „Az emberi faj változásában megmutatkozó isteni rend, bizonyítva a születés, a halál és a szaporodás által" —, melyben kendőzetlenül a következőket írja: „Annak bizonyítéka, hogy mekkora a félelem honfitársaink körében a szülés alkalmával bekövetkező haláltól, nem egyéb, mint hogy igen általános a gyermekek hosszú szoptatása. Valójában igen hasznosnak tartom a testi erő szempontjából, ha a gyermekek nemcsak egy évig, hanem még tovább is élvezhetik a legkiválóbb táplálékot, az anyatejet. Ám itt is a helyes középutat kell tekinteni, és véleményem szerint ezt elegendő addig folytatni, ameddig a gyermekek annyira jutnak, hogy a szilárdabb és keményebb táplálékot mindennemű egészségi károsodás nélkül fogyaszthatják. Mire való hát az anyatej, ha a gyermekek már mindenféle más ételt is fogyasztanak? Eközben sokan vannak faluszerte, akik ezt 2, sőt 3 esztendeig űzik. A falusi prédikátorok megerősítettek abbéli feltevésemben, hogy ez csupán az ismételt veszélytől és a sok gyerektől való félelem miatt van így. Minthogy az a tapasztalat, hogy az asszonyok csak ritkán esnek teherbe szoptatás alatt, nem nehéz ezt a dolgot megérteni, de mindeközben látható, hogy

a hosszú szoptatás hozzászámítandó ama okokhoz, amelyek a házasságok termékenységét csökkentik."[10a]

A „félelem a szülés okozta veszélyektől" és „az ismételt veszélytől és a sok gyerektől való félelem" késztették tehát az *anyákat* e születéskorlátozó eljárásra. Egyértelműen a saját egészségük megóvása állt az első helyen, s csak másodsorban jutottak érvényre — a gyermekek számát alacsonyan tartandó — a családtervezési elképzelések. S az, hogy a hosszú szoptatási idő nyomán egyúttal több újszülött is életben maradt, miután hosszú időn át „a legkiválóbb táplálékban, az anyatejben" részesült, voltaképpen csak egyik melléktermékе volt a fő célnak, a gyermekágyi halálozás csökkentésének.

Semmi esetre sem szabad elsiklanunk afelett, hogy mind a hosszú szoptatás, mely anya és gyermek szoros kapcsolatával járt, mind az a tény, hogy *több gyermek* maradt életben, lassanként alapvetően más viszonyt teremthetett az utódokkal, mint egyebütt, ott, ahol nem szoptattak, és ahol az újszülöttek túlélési esélyei jelentősen kisebbek voltak. Ezekben a községekben nem vált a szülők és gyermekek kapcsolata olyan erőssé, vagy legalábbis nem olyan korai életszakaszban, mint az előbbi vidékeken.

Bizonyos, hogy a fogamzás késleltetése a hosszú szoptatással a születéskorlátozásnak maguktól az asszonyoktól és anyáktól induló formája volt, és elsősorban az ő belátásuktól függött, míg a másik gyakran alkalmazott módszer, a coitus interruptus, tehát a hamarabbi, a magömlés előtti visszavonulás inkább a férfiak ilyetén kezdeményezését feltételezte, hacsak nem az asszonyok vették rá erre is őket. Mindezen túl annak is vannak jelei, hogy ott, ahol az asszonyok és anyák többet törődtek saját életükkel, s azért szoptattak hosszú ideig, hogy ezáltal kevesebbszer szüljenek, férjeik igenis értékelték ebbéli magatartásukat, ami, úgy látszik, a partnerek közötti fokozottabb kölcsönös figyelem kialakulásával is együtt járt. Így például, ha Heselben megözvegyült valaki, jóval hosszabb ideig várt elvesztett partnerének „pótlásával" és az új házassággal, mint Gabelbachban. Heselben az özvegyemberek átlagosan — megint csak az 1780—1899 közötti időszakban — 28 hónapig, míg az özvegyasszonyok 36 hónapig várakoztak. Ezzel szemben Gabelbachban a férfiak kerek 7, míg az asszonyok éppen

9 hónapig. Értékelhetjük-e az oly különböző, hosszú, illetve rövid gyászidőt az alapvetően különböző párkapcsolat kifejeződéseként az egyik és a másik helyen? Akinek hosszabb — vagy rövidebb — földi létét megtanulták értékelni, annak emlékével sem lehetett másként bánni.

Bizonyára kevesen akadnak, akik azt feltételezik, hogy azok az ismeretek, amelyeket Süßmilch a brandenburgi asszonyoknál nyugtázott, és amelyek nyilvánvalóan elterjedtek voltak a keleti fríz asszonyok körében is, nem találtak egyidejűleg kedvező fogadtatásra Dél-Németországban is. Miért maradtak volna éppen a gabelbachi asszonyok tudatlanok, miután ez esetben ősrégi tapasztalatról volt szó, amely nemzedékről nemzedékre, a nagyanyákról és anyákról a lányokra és amazok lányaira szállt, mégpedig sokkal előbb, mintsem hogy azt a doktorok igazolták volna. A különbség csupáncsak annyi, hogy az egyik helyen alkalmazták ezt a módszert, a másikon pedig nem.

Ha megnézzük a délnémet orvosok jelentéseit abból a korból, nem kételkedhetünk tovább. Az orvosok nemcsak jó megfigyelők voltak mindig is, hanem mindenekelőtt azt is tudták, mi az, amiről itt szó esik, miután ők mégiscsak be voltak avatva betegeik legbelsőbb magánügyeibe. Többek között ezt olvassuk 1822-ből a württembergi Sigmaringen környékéről, ahol akkortájt a csecsemőhalandóság elérte a roppant magas 50%-ot, még Gabelbachot is túlszárnyalva ezzel: „A terhes asszonyok a szülés előtti utolsó pillanatig végzik a legnehezebb munkát is, és csaknem közvetlenül ezután újra dolgozni kezdenek. Az együtthálás a terhesség végéig tart, s mindjárt utána folytatódik. Igen nagy az anyák közömbössége gyermekeik táplálása iránt, mindenekelőtt a szoptatást illetően. Eladják a legjobb minőségű tehéntejet, miközben ők és gyermekeik az ínséges vízlevessel táplálkoznak. Olyannyira elhanyagolják az újszülötteket, hogy az már minden emberszerető lénynek szemet szúr. Az anyák már a szülést követő első napon otthon hagyják gyermekeiket, hadd sírjanak, miközben ők a nap legnagyobb részében mezei munkát végeznek. Nagy a lakosság ellenállása mindenféle orvosi beavatkozással, de különösen a himlőoltással szemben. Szinte sohasem hívnak orvost a beteg gyermekekhez."[11]

A fenti sorokból teljes egyértelműséggel elsőre kitűnik az élet

iránt tanúsított egyfajta közömbösség, amit én a fentiekből következően a gyakori pestisjárványok és állandó háborús pusztítások nyomán bekövetkezett kétszeres traumatizálódás eredményének tartok. Vörös fonálként húzódnak végig az egész korszakon az ehhez hasonlatos orvospanaszok tucatjai: „Senki sem óvja a terhes anyákat. Csaknem a szülésig igen keményen dolgoznak, és utána rögtön újrakezdik. Elhanyagolják a szoptatást. A gyerekek piszkos edényből kapnak enni. Hiányzik mindenfajta tisztaság. A kicsinyek piszkos lakásokban kénytelenek felnőni. A szülők közömbösek a család gyarapodása iránt."[12]

S valóban, a heseliek beállítódásához, magatartásmódjához, viselkedéséhez mérten a különbség már nem is lehetne nagyobb. Semmi nyoma annak, hogy az asszonyok és anyák óvnák életüket; nincs szó arról, hogy a partnerek tekintetbe vennék egymást testi mivoltukban; s ugyanígy nincs nyoma bensőséges anya—gyermek kapcsolatnak; arról pedig egyáltalán nem esik szó, hogy a hosszú szoptatással valamiféle tudatos túlélési stratégiát követnének. A körültekintés ily mérvű hiányának kézzelfogható eredményét már az előbbiekben megismertük: Gabelbachban háromszor akkora volt a csecsemőhalandóság, mint Heselben, jelentősen nagyobb volt a gyermekágyban meghalt anyák száma, s ugyancsak igen rövid időt töltöttek el gyászban, ha elhunyt házastársuk.

Mindez csak az érem egyik oldala. Nem lehet könnyen elsiklani egy ilyen mondat felett: „Nagy a lakosság ellenállása mindenféle orvosi beavatkozással, de különösen a himlőoltással szemben." Engem ez igazán zavarba ejtett, mert egy dolog testi vonatkozásokban közömbösséget tanúsítani, s egészen más ellene szegülni az életet fenntartó rendszabályoknak. Attól az időtől, tehát a XIX. század kezdete óta Európa-szerte létezett már a himlőoltás, az első igazán hatékony védekezés a csecsemők és kisgyermekek halálát akkoriban leggyakrabban okozó betegség ellen. A szülők semmiképpen sem tekinthettek el attól a ténytől, hogy az oltás valóban megóvja a gyermekeket e betegségtől — s életben maradnak. És éppen ez ellen tiltakoztak volna? Márpedig elég sok forrás tanúsítja, hogy sokan mégis ezt tették.

Sokféle „magyarázatot" találhatunk erre a számunkra teljesen érthetetlen magatartásra. Például azt, hogy itt egy kifejezetten

erőteljes állami propaganda által kísért, felülről jövő, kényszerített intézkedésről volt szó, mely sokakban kelthetett ilyen-olyan mérvű bizalmatlanságot. Avagy nem akarták, hogy őket magukat vagy ez esetben gyermekeiket — mikor pedig nem is betegek — valamilyen tudós idegen, oltást adó személy testi mivoltában, mindjárt sorozatban kezelésbe vegye, amikor minden ilyesmire addig vagy a szomszédot, vagy valamelyik gyógyító falubélit kérték meg — netán még őt sem.

Mindez azonban egy még mélyebben húzódó konfliktus jele volt, mert itt két, egymástól gyökeresen különböző világszemlélet ütközött össze. Az emberek nem hagyják gyermekeiket csak úgy, egyszerűen „meghalni", és nem tettek ilyet annak idején Bajorországban sem — félreértés ne essék, a halálon mai fogalmaink szerint egy élet végleges elmúlását értve. Az „élet iránti közömbösséggel" fentebb ugyanígy körülírtuk azt a magatartásmódot, mely csak nekünk, ma élőknek jelenik így meg, amikor visszapillantunk. Eleinknek, akik valamilyen egész más világban és más világszemlélet szerint éltek, egészen más valamiről volt itt szó. Számukra a „halál" csak egy hágó, egyfajta cezúra volt az evilági földi élet és az azon túli, örök élet között, s a földön túli rész magától értetődően sokkalta fontosabb volt. Tehát minél hamarabb haltak meg a gyermekek, még ártatlanul, annál bizonyosabbak lehettek abban, hogy nyomban az örök üdvösség lesz osztályrészük. Miért ne kívánnák ezt nekik, és miért tartanák életben őket természetellenes fogásokkal? Nem volna-e ez valóságos istenkísértés és beavatkozás az Ő szent terveibe? Végül is Gabelbach a keresztelési jegyzékek tanúsága szerint száz százalékban katolikus volt. Többek között ezért is jött oly sok gyermek a világra, mert a katolikus egyház tiltott mindenféle születéskorlátozást mint a természet ellen vétő, nem megengedhető beavatkozást az isteni gondviselésbe. Éppen ellenkezőleg, még soha senki nem hallhatott arról, hogy ugyanennek az egyháznak bárminemű kifogása lett volna az ellen, hogy számtalan gyermek születése, jobban mondva megkeresztelése után, ismét elköltözve, kis angyalkaként a mennyei sereghez csatlakozzon. Ez esetben, úgymond, valamiféle utólagos isteni családtervezésről volt szó.

Ezzel a háttérrel az „élet iránti", pontosabban szólva a kevésbé

fontos földi részével kapcsolatos „közömbösség" más fényben tűnik fel. Sok mindennek a nyomára kell még bukkanunk, hogy ezt az időközben tökéletesen köddé vált világszemléletet megérthessük. Szélesebb keretek között ezt a következő fejezetben fogom megtenni, s ezért némi türelmét kérném még az olvasónak. Zárjuk le előbb a harmadik fejezetet, s fordítsuk figyelmünket még röviden a pestis—éhínség—háború triász mindeddig kihagyott, középső tagja felé.

„Az *éhínségtől* óvj meg minket, Urunk!" — A *14. ábrán* ugyanúgy, ahogy korábban a 11. ábrán, a pestissel összefüggésben, igen hosszú időszakot tüntettem fel. Ezúttal ábránk az 1450-től 1950-ig tartó fél évezredet fogja át. Ezzel az eljárással ismét csak azt akarom megmutatni, hogy őseinknek a XVI. század közepén és XVII. század végén több okuk volt az esdeklő könyörgésre a mindennapi kenyérért, mint a megelőző és utána következő nemzedékeknek.

Az „éhínséget" ugyan nem sikerült közvetlen módon felrajzolnom, de a jó, avagy rossz termés legfontosabb feltételeit, azaz az időjárást és az éghajlatot már igen. A 14. ábra három részből áll.

14. ábra. Esős nyarak (fent), kemény telek (középen) és a tölgyfák eltérő évgyűrű-növekedése (lent) Németországban az utolsó öt évszázadban (1450—1950).

Fent: „Esős nyarak": a július és augusztus hónapokat vizsgáltuk. Az esős hónapok 1 pontot, az átlagos nyári hónapok 1/2 pontot, a szárazak pedig 0 pontot kaptak. A pontok összesített értékét évtizedenként tüntettük fel (így maximum 20 a pontok lehetséges száma). Régió: 50. északi szélességi fok, kb. 12. keleti hosszúsági fok = Fichtel-hegység, Bayreuthtól északkeletre.

Középen: „Kemény telek": a december, január és február hónapokat vizsgáltuk. A kemény és az enyhébb telek számát tüntettük fel évtizedenként (így a lehetséges maximális pontszám 30). Régió: mint fent.

Lent: „A tölgyek növekedése": a hosszú élettartamú tölgyek évgyűrűjét vizsgáltuk Spessartban (kb. 50. északi szélességi fok, 9,5. keleti hosszúsági fok). Időszakonként 10—150 tölgyfa-keresztmetszet szolgált ehhez alapul. Az átlagos növekedést tüntettük fel századmilliméter/évben 1450—1459-től 1940—1949-ig, évtizedenként.

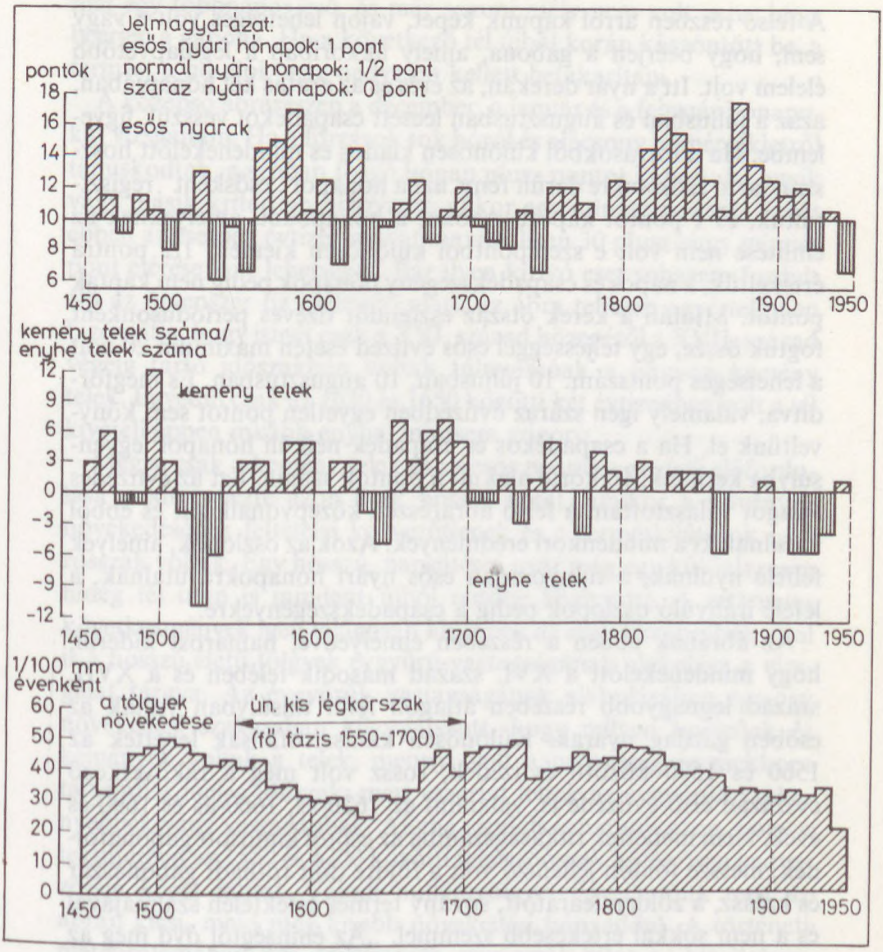

Forrás: H. H. Lamb: *Climate — Present, Past and Future.* Vol. 2 *Climatic History and the Future.* London, 1977, 562—565. és 599—602. — Fel kell még hívnunk a figyelmet a svájci Christian Pfisternek a berni egyetemen jelenleg is folyó klímatörténeti vizsgálatára. L. uő: *Die Fluktuationen der Weinmosterträge im schweizerischen Weinland vom 16. bis ins frühe 19. Jahrhundert. Klimatische Ursachen und sozioökonomische Bedeutung.* = Schweizerische Zeitschrift für Geschichte, 31. 1981, 445—491.

A felső részben arról kapunk képet, vajon lehetséges volt-e vagy sem, hogy beérjen a gabona, amely akkoriban a legalapvetőbb élelem volt. Itt a nyár derekán, az érés és az aratás két hónapjában, azaz a júliusban és augusztusban leesett csapadékot vesszük figyelembe. Ha a forrásokból különösen kiadós és mindenekelőtt hosszan tartó esőzésekre derült fény, azt a hónapot „esősként" regisztráltuk, és 1 pontot kapott. Azokat a hónapokat, amelyeknek az említése nem volt e szempontból különösen kiemelt, 1/2 pontra értékeltük, a napos és csapadékszegény hónapok pedig nem kaptak pontot. Miután a kerek ötszáz esztendőt tízéves periódusonként fogtuk össze, egy teljességgel esős évtized esetén maximum 20 volt a lehetséges pontszám: 10 júliusban, 10 augusztusban. És megfordítva, valamely igen száraz évtizedben egyetlen pontot sem könyveltünk el. Ha a csapadékos és csapadék nélküli hónapok egyensúlyba kerültek, 10 körül alakult a pontok száma. Ezt az évtizedes átlagot választottam a felső ábrarészen középvonalként, és ebből indulnak ki a mindenkori eredmények. Azok az oszlopok, amelyek felfelé nyúlnak, a túlnyomóan esős nyári hónapokra utalnak, a lefelé irányuló oszlopok pedig a csapadékszegényekre.

Az ábrának ebben a részében elmélyedve, hamarost kiderül, hogy mindenekelőtt a XVI. század második felében és a XVII. század legnagyobb részében átlagon felül túlsúlyban voltak az esőben gazdag nyarak. Különösen katasztrofálisak lehettek az 1560 és 1590 közötti évtizedek, rossz volt még a rákövetkező évszázad első évtizede is, valamint az 1620-as, 1660-as és 1690-es évek. Nem mehettek ritkaságszámba az esőtől kimosott gabonaföldek, messze földön jellemző volt a földre dőlt rothadt gabonaszár és kalász, a zölden learatott, sovány termés értéktelen szalmájával és a nem sokkal értékesebb szemmel. „Az éhínségtől óvd meg az embert és az állatot, Urunk!"

A kemény telek — ahogy a középső részábrából kitűnik — önmagukban még nem tettek kárt az őszi vetésben, főképp akkor nem, ha elég vastag hótakaró borította a földeket, és a tavasszal vetett nyári gabonának tényleg nem tudtak ártani. De a kemény telek legtöbbször hosszúra nyúltak, ami így számottevően lerövidítette a növekedési és érési időt. Gyakorta már nem is kellett más ezután, mint egy napsütésben szegény nyár meg egy-két alkalom-

mal egy többnapos eső, és már semmi esély nem volt arra, hogy beérjen a gabona. Ha a következő tél újból korán köszöntött be, a termést a hó alól, még nedvesen kellett betakarítani.

A középső ábrarészen a december, a január és a február hónapokat vizsgáltam. Ha a források sok hóról és alacsony hőmérsékletről tanúskodtak, a szóban forgó hónap plusz pontot kapott; ha egyik vagy másik kritérium hiányzott, akkor egy mínusz pontot. Tehát ebben az esetben évtizedenként maximálisan 30 plusz vagy mínusz pont elérése volt lehetséges. Bár ilyen kirívó eset sohasem fordult elő az ötvenszer tíz esztendő alatt, az ábra teljesen egyértelműen bizonyítja, hogy ismét csak a XVI. század közepétől a XVII. század végéig tartó időszakban voltak túlnyomóak a nagyon kemény telek. Egyedül csak az 1630 és 1650 közötti két évtizedben volt a tél kivételképpen inkább enyhe, mintsem szigorú.

Mégis, csak a kemény telek és az esős nyarak *egyidejű* előfordulása eredményezte azon évek hosszú sorát, amikor a növények növekedésének feltételei kedvezőtlenek és a terméskilátások igen rosszak voltak. Egy hosszú, napsütéses nyár még egy különlegesen hideg tél után is mindent újból rendbe hozhatott. A rettenetes következmények igen világosan kitűnnek az alsó részábrából, ahol is a hosszú életű tölgyek évgyűrű-vastagságának alakulása a vizsgálat tárgya. Az évgyűrűk vastagságának alakulásában egy-egy növekedési szakaszban közrejátszott, hogy milyen hosszúak és kemények voltak a telek, mennyi volt a nedvesség és mekkora tartamú a meleg időszak: mert eszerint lettek az évgyűrűk keskenyebbek vagy vastagabbak. Aligha csodálkozhatunk azon, hogy e tekintetben az 1550 és 1700 közötti teljes időszak különösen kedvezőtlen képet mutat. Valódi hullámvölgyet figyelhetünk meg az ábrán kicsi, majd még kisebb növekedési hányaddal. A történeti meteorológiában úgy emlékeznek meg erről, mint a „kis jégkorszakról", amelynek fő időszakát ez a másfél évszázad alkotta.

Még egyszer hangsúlyoznám, hogy a fenti módon nem kaptuk meg az éhínség történeti tükörképét, pusztán csak a jó, illetve rossz terméskilátásokra való utalásokat. Attól sem tekinthetünk itt el, hogy a grafikonok csak a vizsgálatba bevont területekre érvényesek: azaz az esős nyár és kemény tél vonatkozásában a Bayreuthtól északkeletre fekvő frankföldi Fichtelberg vidékére, az évgyűrűvizs-

gálat esetében pedig a spessarti terület Aschaffenburg és Würzburg között elterülő egyik tölgyesére. Mindenki tudja — és az időjárás-előrejelzések nap mint nap megerősítik —, hogy a csapadék és a hőmérséklet a különböző helyeken igen eltérő lehet. És a tavasz meg a tél sem egyszerre köszönt be egész Közép-Európában, de még Németországban sem. A Felső-rajnai Alföldön, azaz Németország legmelegebb vidékén az almafák rendesen április 10. és 20. között bontanak virágot, míg a Keleti-tenger partján csak május 15. és 20. között, a Középhegység vidékén pedig még később.

Arról azonban, hogy milyenek voltak a történelem során bekövetkezett nagy éhínségek, még akkor sem tudnánk meg a teljes igazságot, ha valamennyi időjárási és éghajlati különbséget figyelembe véve, ábrák és térképek tucatjait készítenénk el. A rossz termés minden időben különböző mértékben sújtotta az embereket, még egyazon helyen is: másként élték át ezt a napszámosok és másként azok a telkesgazdák, akiknek még tele magtáraik voltak az előző évről; mást jelentett az idős, törődött embereknek, mint az életük virágában lévőknek, akiknek, meglehet, akár három- vagy négyszeresét kellett dolgozniuk a kenyerükért, de megvolt az ehhez szükséges testi erejük. Véleményem szerint azonban minden rétegbeli, helyi és regionális különbség ellenére is valósak azok a tendenciák, amelyeket ábránkról leolvashatunk. Az 1550 és 1770 közötti évek Közép-Európa lakosságának nagy része számára, a mindennapi kenyér megszerzését tekintve is, egyáltalán *nem voltak* könnyű, dús esztendők. És amikor egyszer „mesésen" jól ment a dolguk, akkor is — emlékezzünk csak — éppen hogy tellett a „vajaskenyérre és kalácsra" (mint „A három erdei emberke" c. Grimm-mesében).

Ebben a fejezetben pestisről, éhínségről és háborúról — mint az emberi élet három legvészesebb fenyegetéséről — volt szó, amelyek az 1550—1770 közötti időszakban csaknem egyidejűleg hágtak a tetőpontra. Ha a 11—14. ábrákban elmélyedve összefüggésekről és háttérben meghúzódó okokról gondolkodunk, lassanként sokkal valóságosabb elképzeléseink alakulhatnak ki a háromszoros kíntól sújtott időkben élt emberek félelmeiről és aggodalmairól. De ha ezek az ábrák ehhez nem elégségesek, bárki kölcsönözhet képzeletének megmozgatására más forrásokból kiegészítő információkat.

Még sohasem volt úgy, hogy a kortársakat vagy az utódokat az emberek nyomorúsága, létük fenyegetettsége, javaik megsemmisülése, életük kioltása, embertársaikat ért katasztrófák közömbösen hagyták volna. Éppen ellenkezőleg, ezek a történések megmozgatták képzeletüket, döbbenetet váltottak ki belőlük és felzaklatták őket. Így az sem csoda, hogy a költők és a festők ezt a tragikummal telített szövetet mindig újra meg újra felhasználták, ennek áldozván teljes alkotó képzeletüket. Gondoljunk csak Arnold Böcklin (1827—1901) „A pestis" című festményére (újabban a bázeli Kunstmuseumban), ahol a fekete halál mint világtalan csontváz lovagol a levegőben, s mérget árasztó lehelete elhervaszt minden élő emberi lényt *(15. ábra)*. Böcklin 1898-ban festette meg ezt a képet, azaz több mint másfél évszázaddal azután, hogy a pestis utolszor dúlt Európában, Marseille vidékén. Bár ez a nagy félelemmel és ijedelemmel kísért járvány elült, de nyilvánvalóan nem hunyt ki e halált hozó kórra való traumatizált kollektív emlékezés. Még manapság is, már jó negyed évezreddel e járvány eltűnése után is mélyen benne gyökerezik emlékeinkben, és tovább él olyan szólásmondásokban, melyeket mindenki ismer és bármiféle külön magyarázat nélkül megért. Ki ne kiáltott volna fel valamely tűrhetetlen szag hatására: „Úgy bűzlik, mint a pestis!" Az utcákon heverő tetemek *tették pestisessé* a levegőt napokon, heteken keresztül, amikor a túlélők már nem győzték eltemetni a házaknál és az utakon heverő holtakat. És ez a hullaszag alapvetően más volt, mint amihez egyébként szokva voltak vidéken, és ahol általában nem volt olyan kényes az emberek orra.

Ami egyébiránt a költői ábrázolásokat illeti, olvassuk csak el ismét Grimmelshausen „Simplicius Simplicissimus" című művének bevezetőjét arról, hogy milyen kegyetlen módon semmisítették meg a parasztcsaládok létalapját a fosztogató csapatok a német történelem eddigi leghosszabb háborújában, a harmincéves háborúban (1618 és 1648 között, az 1550-től 1700-ig tartó periódus középső szakaszában): „A lovasok legelső tennivalója az volt, hogy istállóba kötötték lovaikat. Azutánra pedig valamennyinek megvolt a maga különleges munkája. S ezek mindegyike rombolással volt egybekötve. Mert habár egyesek állatokat vágtak, mások ezalatt pincétől padlásig felforgatták a házat; még a félreeső hely

sem volt előlük biztonságban... Egyesek lepedőkből, ruhákból és minden féle házi holmikból nagy batyukat kötöttek, mintha zsibvásárt akarnának nyitni; amit pedig nem szándékoztak magukkal vinni, azt szétzúzták. Némelyek a szénát meg a szalmát szurkálták át kardjukkal; mintha nem lett volna elég szúrni való juh és disznó; egyik-másik a tollat szórta ki a dunyhákból, hogy szalonnát, szárított húst és más holmit tömjön a helyébe... Mások a kemencét döntötték be, meg az ablakot verték ki...; a réz- és cinedényt összevissza verték...; ágyat, asztalt, széket, padot mind felégették... Végül minden fazéknak és tálnak pusztulnia kellett... Cselédlányunkat az istállóban oly módon traktálták, hogy onnan már ki sem tudott menni többé... A bérest gúzsba kötve a földre fektették, száját fával felpeckelték, és egy sajtár ronda trágyalevet öntöttek belé... Még csak akkor kezdték a tűzkövet lecsavarni a pisztolyokról, és helyükbe odacsavarni a parasztok hüvelykujját,

15. ábra. Arnold Böcklin (1827—1901): A pestis. 149,5 x 104,5 cm, fatábla, 1898. Kunstmuseum Basel (Dep. Eidg. Gottfried Keller-Stiftung).
Böcklin ebben a kései, ijesztő víziójában ismét ahhoz a témához nyúlt, amely többször is testközelből érintette és sokféleképpen foglalkoztatta. 1855-ben feleségével együtt Rómában tartózkodott, ahol mindketten megbetegedtek kolerában. Később tífuszt kapott, amelybe csaknem belehalt. Négy gyermeke közül egy sem esett át hasonló ragályon. 1873-ban Münchenben kiújult a kolerafertőzés, amely elől Böcklin Firenzében keresett menedéket. Két évvel később, 1876-ban készült el első képtervezete, akkor „Kolera" címmel (ma ez a kép a Hesseni Landesmuseum gyűjteményében, Darmstadtban található). — A pestishez hasonlóan a kolera is járványt okozó fertőzéses megbetegedés, amely nem nagyon tett különbséget az emberek között kor, nem és az érintett személy méltósága szerint, hanem bárkit, férfit, asszonyt és gyermeket „a nyílt utcán" utolért. Hatástalannak mutatkozott a sors eme erőszaktétele ellen még az Istenanya képe is a kis falmélyedésben. — Ma már nemigen fordulhat elő, hogy a nyílt utcán és bármely életkorban gyorsan érne utol minket a halál, hanem többnyire egy elfüggönyzött rejtekhelyen, a legtöbb esetben hajlott, 70, 80 vagy még magasabb életkorban valamilyen elhúzódó, kínos, krónikus betegségben halunk meg. Alapvetően megváltozott a meghalás lefolyása és maga a halál is. Minket nem a Fekete, hanem a Fehér halál ragad el.

úgy kínozták a szerencsétlen flótásokat, mintha boszorkányégetésre készülnének..."(1. könyv, 4. fejezet; a szerző kiemelése).[13]

Lehet, hogy még viszonylag könnyen túl tudjuk tenni magunkat az ilyen kifejező ábrázolásokon, sőt, az absztrakt ábrákban és grafikonokban megragadott vészeken is, de a most következő lépésnél ez valószínűleg már nehezebben fog sikerülni. Itt kapcsolódnék az előző fejezetben már említett, „A vallásos mentalitások története" okfejtéshez. Eleddig őseinket emígy hagytuk fohászkodni: „A pestistől, az éhínségtől és a háborútól óvj meg minket, Urunk!", és úgy tettünk, mintha „csupán" e három csapás fenyegette volna világukat. Az „Úr!" — úgy tetszik — kétségtelenül szilárd menedék volt a még emezeknél is borzasztóbb sorscsapások közepette is, sziklamenedék a dühöngő viharokban. De mi történt akkor, amikor őseink egynémelyikénél, többüknél vagy sokuknál, mindez nem így zajlott le? Akkor, amikor életük e támasza megingott, s a hitből táplálkozó bizonyosság kezdett eltűnni?

Annak ellenére, hogy nehéz erről megalapozott kijelentést tenni, bízvást feltételezhetjük, hogy XVI. és XVII. századi őseink többsége számára az élet nem csupán annak földi részét jelentette, hanem az egy hosszabb vagy rövidebb, nagyon is vagy csak kevésbé fenyegetett evilági tartózkodásból *és* egy lényegesen fontosabb és hosszabb, éppenséggel örök túlvilági létből állt. Elvben minden megkeresztelt s így a keresztény közösségbe felvételt nyert hívő reménykedhetett a halottaiból való feltámadásban és az egy Isten színe előtti örök életben. Igen, elvileg; de úgy, ahogy itt a földön is voltak az emberi életnek és a földi tartózkodásnak veszélyei — a pestis, az éhínség és a háború —, leselkedtek veszélyek a lélekre is, és fenyegetett volt a remélt üdvösségben töltött örök élet is.

Bár a vallásos mentalitások történetével foglalkozók némelyike azt a szélsőséges felfogást vallja, hogy a népesség szélesebb rétegei még az Óvilágban sem váltak teljesen kereszténnyé, és ezért arról sem beszélhetünk, hogy a XVIII. század kezdetétől megindult volna a keresztény eszméktől való eltávolodás. Visszatérve Meertens nézeteire a „reformáció előtti időkből származó maradványokról" — azt sem mondhatjuk bizony, hogy kitartottak volna a korábbi, bármennyire is keresztényi állapot mellett; röviden, hogy a számunkra olyannyira érdekes időszakban eleink a hit vagy

éppen a hitetlenség dolgában nem különböztek olyannyira tőlünk, ma élőktől. Jómagam azért nem lennék olyan biztos ebben, és legalábbis árnyaltabb ítéletet alkotnék, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a túlvilági életről alkotott elképzelésekbe való szorosabb beágyazottságukat, valamint azt a többféleképpen is bizonyítható összefonódást, amely bennük a saját kicsiny világuk mikrokozmosza és az egész világegyetem makrokozmosza között alakult ki. A következő és a zárófejezet alkalmat nyújt majd arra, hogy mindezekre visszatérjünk.

Természetesen ismét nem a hivatalos nagyvallásokról, a dogmatikus teológiáról és a hitkérdésekben kinyilvánított felekezeti agyafúrtságokról van szó, s nem is az elit lelkeknek a tökéletesedéshez vezető útjáról, hanem a mindennapok emberéről és vallási szükségleteiről, tehát összességében őseink többségének nyolcvan-kilencven százalékban falusi-paraszti világáról. Próbáljuk csak meg ez egyszer mi elképzelni, hogy mi is az, amit számukra a „kereszténység" egy életen át kínált. Ott volt egyfelől az egyház több évszázados intézménye, amely minden embert, nemzedékről nemzedékre, életének legfontosabb pillanataiban elkísért, a keresztelőtől és elsőáldozástól kezdve a bérmáláson/konfirmáción és házasságon, esetenként újraházasodáson át a halálig és temetésig, és ezzel fokról fokra biztosította a mind erősebb egyházi és társadalmi betagozódást, ami olykor valamiféle közösség előtti kitüntetésben is részeltette őket. Ugyanis egy tiszteletbeli egyházi hivatal elnyerése lehetővé tette, hogy valaki a templomban elfoglalhassa az egyik különösen megtisztelő helyet, az oltár közelében vagy a szószékkel szemben, s végül megkülönböztetett helyhez juttassa a temetőben vagy akár benn a templomban — meglehet, egészen elöl, ahonnan aztán az ítélet napján szent segedelemmel a feltámadók közül elsőként juthat be egyenest a mennyországba —, ez akár meg is erősíthette a családfőnek mint a ház első emberének szerepkörét, hiszen vasárnaponként ő vezette a kötelező menetet a parasztportától a templomig vezető úton.

Másfelől ott az egyház mint fensőbbség valamennyi előírásával és tilalmával, a tizedszedés jogával, ott az egyházi bíróság a büntetés, a rendreutasítás meg a feddés mindmegannyi lehetőségével, és nem utolsósorban igen jelenvaló képviselői a legkülönbözőbb

szentség- és érdemfokozatokkal, akik valakinek az életét esetenként meg tudták könnyíteni, avagy nehezíteni, sőt akár teljesen megkeseríteni.

Ott volt továbbá az egyházi év vasár- és sokféle ünnepnapjaival, komoly vagy csak ünnepi és szemet gyönyörködtető, hálaadó, könyörgő, megemlékező és engesztelő istentiszteleteivel, amelyek szárnyat adtak a szívnek és léleknek, avagy éppen bénítólag hatottak rá. Ott voltak aztán az év „szabad" és „zárt" időszakai, amelyek például nemcsak egy esküvő időpontját engedték vagy — mint például farsang és advent idején — tiltották meg, hanem egyébiránt ritmust adtak a napok, a hetek és az évek lefolyásának, és így a paraszti, a természet által szabályozott munkaévet egyfajta agrárliturgikus évvé formálták át. Könnyen megérthető, hogy ebből konfliktusok keletkezhettek, például akkor, amikor nyáron, egy hosszú esős időszak után a plébános feltétlenül a templomban akarta látni báránykáit egyik vagy másik istentiszteleten, ők azonban, hiszen végre kisütött a nap — vasárnap vagy ünnepnap ide vagy oda —, inkább azután néztek, hogy a széna vagy a gabona fedél alá kerüljön.

Mindezen kívül ott voltak még a búcsúk és körmenetek, vallásos egyesülések, kinek-kinek a hite szerint, melyek megannyi lehetőséget kínáltak a csendes, egyéni meg az együttes, nyilvános imára és hálaénekre. Ez utóbbi időnként talán inkább szolgált társadalmi, mint vallási célokat. Végül pedig ott állt a templom a maga materiális valóságában, Isten háza — akármilyen szerény volt is — a temetővel és a csontkamrával, valamint mindenféle további keresztény jelek az útszélen, a lakóházban, a csűrben, az istállóban és a tornácon. Régebben voltak még egyéb dolgok is: kolostorok és feloszlatott kolostorok, rendek és betiltott rendek. Most már nemcsak kereszténységekre, zsidókra és pogányokra oszlott a világ, hanem a keresztény hit is több, egymással hadakozó, egymást olykor mégis megtűrő hitvallásra szakadt; volt belső missziós munka, és a hívőkre gyakorolt fokozódó nyomás a mind türelmetlenebbé váló egyház részéről emitt is, amott is, volt valláskényszer bizonyos hitelképzelés szerint, egészen a vallásháborúkig.

Kérdésem tehát a következő: ez a különböző szinteken és eltérő módon, de valamiképpen állandóan jelenlevő, illetve magát a hí-

vekre ráerőszakoló és mindenbe beavatkozó egyház, valamint az általa képviselt „vallás" miképpen határozták meg eleink napjait és óráit, miféle mentális keretek alakultak ki mindebből? „Elődökön" ismét a lakosságnak azt a részét értem, amely talán nyolcvan-kilencven százalékig a falvakban élt, járatlan volt a folyamatos olvasás tudományában, és „kereszténnyé válása" ilyképpen *nézés* és *hallás* útján ment végbe. Hallani elsősorban prédikációkat volt módjuk, ezért az egyik legidőszerűbb kutatás mindenképpen az akkor élt vidéki plébánosok prédikációgyűjteményeinek vizsgálata volna. Francia kollégáinktól nem áll távol, hogy ebben az összefüggésben a XVII. és XVIII. századi hívők további traumatizálódásáról beszéljenek, minthogy ezek a szentbeszédek mind képszerűbben ecsetelték a pokol borzalmait és a várható pokolbéli büntetést, és nyomukban mind ördögibbé vált a korábban még viszonylag ártalmatlan tisztítótűz: már nem volt ritkaság húsz év vezeklés sem benne, mégpedig holmi ártatlan cselekedet miatt.

Nézni pedig elsősorban saját egyszerű falusi templomukat nézhették, miután a temetőben nyugvó halottaik előtt ellépdelve oda beléptek; legelőször is a keresztelőmedencét néhány jelképes ábrázolással, melyek a megkeresztelt lelkek örök sötétségtől és kárhozattól való megmentését jelenítették meg, azaz: a zsákmánya után kapó szörnyet és a karjukat nyújtogató mesebeli lényeket *(16. ábra)*, aztán, továbbmenve előre, az egyházi év legjelesebb napjainak, a karácsonynak és a nagypénteknek/húsvétnak köréből egy-egy ábrázolást, tehát valamilyen Istenanya-szobrot a gyermekkel és egy keresztet a mártírhalált halt vagy győzedelmeskedő Üdvözítővel. Ha volt még más ábrázolás is, annak ugyanúgy képeskönyvszerűen egyszerűnek és tanulságosnak kellett lennie: valamelyik jelenet a Szentírásból, szemléltetendő a reggelenkénti szentbeszédet, egy szent szobra vagy legendája, esetleg az oltár egyik táblájáin látható volt a pokol kapuja egy sárkány kitátott pofájának formájában, ahová az örök kárhozatra ítéltek bebukfenceztek, avagy szorosan összekötözve betaszigálták őket (lásd ismét a 16. képet, lent).

Amikor pedig a parasztsök az egyik vásárnapon elmentek a városba, az ottani számtalan templom kínálta képes programok mindenképpen összetettebbek voltak, a mi szemünkben művészi

szempontból igényesebbek és témájukban változatosabbak. Mondanivalójuk azonban csak ugyanaz volt: az emberek megváltására evilágra jött Üdvözítő, az ő halála a keresztfán, majd feltámadása s ezzel a halál és a sötétség leküzdése. És ott voltak még mindenütt, igen realisztikus ábrázolásban — vadállatok és démonok formájában — azok a veszélyek, amelyek az egyes ember lelkét fenyegették, az elveszített paradicsom és az eredendő bűn eredményeként világra született rossz jeleként.

Természetesen most nem az elkerített kórusban vagy a sekrestyében elrejtett, az egyszerű templomba járók számára akkor csak nehezen fellelhető és felfogható művészi kincsekről van szó, s nem is a míves festményekről és finom faragványokról, mindarról, amit

16. ábra. Bár — vagy éppen azért, mert — szimbolikusan a szemük elé tárták, olvasni nem tudó őseink templomaik démont és szörnyet ábrázoló szobrait a sötétség, a baj és a gonosz hatalmainak megtestesüléseként *értették*, amely a bűnbeeséssel jött a világra, s amely fenyegeti és veszélybe sodorja üdvözülésüket. Mindez világszemléletüknek magától értetődő alapzata volt.

Az 1200 körül keletkezett, erdei fenyőfából készült keresztelőmedence (fent) eredetileg az északkelet-svédországi Sundsvall városkával szomszédos Alnö falu templomáé volt (a Botteni-öböl partszegélyén). Ma — még másik két tucat hasonlóval egyetemben — a Stockholmi Történeti Múzeum egyik legszebb gyűjteményét gyarapítja.

Ugyanitt látható az oltárkép is (lent), melynek címe: „Az elkárhozottakat elűzik a pokolba" — illusztráció Szent Brigitta jelenéseihez. Eredetileg a délkelet-svédországi Törnevalla falu templomát díszítette Kelet-Götlandon, s valószínűleg a XV. század végén keletkezett Lübeckben.

Ha ez a két, példaként felhozott munka az észak-európai területen készült is, nem jelenti azt, hogy az ilyen plasztikus és drasztikus szobrászi vagy festői teljesítmények erre a térségre korlátozódtak volna. Találhatunk efféléket mindenütt a nyugati keresztény világban. Jó példa erre a közép-európai régióból a berni székesegyház (Münster) főbejárata feletti „Utolsó Ítélet" (1490—1500-ban készült) vagy ugyanezen témában a wallisi Raron falu dómtemplomában az északi hajó falán található óriási freskó (1512—1515). Szemléletes és tanulságos még a párizsi Musée National des Monuments Français nagy szobor- és faliképmásolat-gyűjteménye a Palais de Chaillot-ban.

manapság közvetlen közelről csodálhatunk meg valamelyik klimatizált múzeumban, engedvén, hadd hassanak ránk a régmúlt időkből érkező drága enyhületként. Sokkal inkább azokról az akkoriban szántszándékkal a legszembeszökőbb helyekre rakott ábrázolásokról van szó, mint például a bázeli Münster főhomlokzatán látható s egyáltalán nem észrevétlen „Szent György harca a sárkánnyal", avagy a sárkány haragtól vöröslő feje ugyanezen dóm középhajójának padlóján és ugyanitt a templom szentély körüli kerengőjében világosan és jól kivehető módon feltüntetett állatövi szimbólumok — hogy egy tetszőleges példát említsek, amelynek megfelelőjét bárki megtalálhatja a legközelebbi székesegyházban vagy dómban. Ezek az ábrázolások arra szolgáltak, hogy a rájuk pillantó parasztembereknek bizonyosságot nyújtsanak az ember és természet, természet és ember között mindenütt jelenlevő szoros kapcsolatról, hogy tanúságot tegyenek mindennapjaik, saját kicsiny világuk és mikrokozmoszuk, valamint a makrokozmosz között fennálló feloldhatatlan kapocsról és kölcsönhatásról. Mindez abban az időben nekik, parasztembereknek minden bizonnyal nem az emlékezést szolgálta, hanem valami magától értetődő megerősítést.

Ne is hozakodjék itt elő senki a művészet- vagy építészettörténetnek ama felületes érveivel, amelyek szerint ezen ábrázolások esetében már akkor, tehát az 1550—1700-as esztendőkben egy régen meghaladott középkori-román kép- és mondavilágról volna szó, s hogy ezt már évszázadokkal korábban, a gótika megfosztotta talányos, varázslatos és mitikus jellegétől, s ez a későbbiekben egyenes úton vezetett mai, képzeletszegény világunkhoz. Hiszen a démonokat és szörnyeket többnyire már akkor az alacsonyabb rendű helyekre, a lábazathoz, a vízköpőkre és a gyámkövekre száműzték. Még ha ez a feltevés helyes volna is: 1550 és 1700 között ezek a szörnyalakok és legendás lények, az állatövi szimbólumok ott voltak még eredeti helyükön. Sőt, mind a mai napig ott is maradtak. S így érthette ezt Clairvaux-i Szent Bernát (1090 k.—1153), a dörgő szavú, később szentté avatott és egyházatyává emelt francia rendfőnök, a cisztercita rend megalapítója is, akinek puritán-képromboló magatartását nem képviselné mindenki. Ő már 1125-ben fennhangon kelt ki e középkori szimbólumvilág ellen: „De aztán a

kolostorban, ahol a szerzetesek buzgó tanulmányokban vannak elmerülve, mit akar az a sok különös kiforgatott formaság vagy ékes formátlanság? azok az undok majmok? azok a baromszerű centaurusok? azok a félemberek? azok a tarkás-foltos tigrisek? azok a viaskodó harcosok? azok a kürtöt harsogtató vadászok? Íme, azon szobor-csoporton egy fejet látunk több testtel, ezen pedig több fejjel egy testet. Amott egy négylábú barom kígyófarokkal. Emitt egy hal-szörnyeteg baromfejjel. Ennek felső teste ló, alsó teste bakkecske. Amannak alsó teste ló, felső része pedig valami felszarvazott szörnyeteg. Egyszóval akkora a változatosság, oly csodás alakítás, hogy itt sokkal könnyebb a márványszobrokból olvasgatni, mint a kódexekből; és az ember egész nap elandaloghat ilyen környezetben, mialatt elfeledkezik Isten törvényéről elmélkedni. Isten a megmondhatója! Ha már valaki nem szégyenkezik az ilyen ostobaságok miatt, miért nem sajnálja a reááldozott költségeket?"[14]

Mennyivel kevésbé követhették ezt a magatartást s oszthatták egyáltalán ezt a véleményt 1550 és 1700 között élt őseink, akiknek egyáltalán nem volt meg a lehetőségük arra, hogy „írott műveket" is olvassanak? Mindezzel szoros összefüggésben áll, hogy nem az ő dolguk volt hitbéli kérdésekben véleményt nyilvánítani, reflektálni. A hit akkor legelsősorban annak gyakorlását jelentette. Ennélfogva sokkal inkább a mai emberről mondható el, hogy „megbámulja" az ilyesmit. Ez a kifejezés őseink esetében, az ő tökéletesen másképp szerveződő látásmódjukra nem alkalmazható.

Ezenfelül és általánosságban azt is felvetném, hogy *egy dolog* az, hogy mi manapság a szépművészeti múzeumokban vagy egy csodálatos kiállítású képzőművészeti albumot lapozgatva átadjuk magunkat az összefüggésükből kiragadott késő középkori vagy kora újkori műalkotások élvezetének, mondjuk egy Szent Rókus- vagy Szent Flórián-képnek, avagy egy Istenanya-ábrázolásnak a gyermek Jézussal — miközben ott vannak a patikák tele hatásos gyógyszerekkel, a tűzoltóság nagy teljesítményű oltóberendezésekkel és adott (vész)helyzetben életmentő közelségben a gyermekkórházak. És igencsak más dolog volt az, amikor őseink megkeresték a falusi templomban ugyanezeket a szenteket vagy az Istenanyát a pestis dúlásának idején, tűzvész esetén vagy akkor, amikor egyetlen gyer-

mekük haldoklott, s nagy szükségükben és kétségbeesésükben az egyedül tőlük várható segítségért könyörögtek, mert csak nekik volt módjukban közbenjárni érettük az Úrnál. És hányan alacsonyítják le ezeket a templomokat, székesegyházakat, dómokat és katedrálisokat — ahol ezek a képek és szobrok még eredeti helyükön vannak — múzeummá vagy puszta művészeti érdeklődésük tárgyává. Lehet-e ilyenkor e műveknek akár a legcsekélyebb kisugárzása is azokra, akik csupán műélvezők, és létrejöhet-e olyan kapcsolat, amelynek a legcsekélyebb köze is volna a vallásos mentalitások történetéhez? Itt már tökéletesen eltolódtak a hullámhosszok az adó és a vevő között.

E szűkre fogott fejtegetésekkel arra szerettem volna emlékeztetni, hogy nem pusztán őseink külső világát fenyegették ismételten a veszélyek, hanem belső viszonyaikat is, tehát nem csupán a helyben és időben eltérő módon pusztító pestis—éhínség—háború hármas csapását kell figyelemmel kísérnünk, hanem egyúttal azt is, hogy mi is történt ezen az éppen felvázolt, környező hatásmezőn. Az 1550—1770 közötti évtizedekben megfigyelhető a fizikai veszélyek számottevő növekedése, s hasonlóképpen megállapíthatjuk: a vallásos mentalitások formálódását tekintve is nehéz idők jártak ekkor eleinkre. Nézzük hát meg, ahol csak akarjuk, Németország felekezeti térképét az 1550 és 1700 közötti bármelyik évben! Ha pedig valakinek kétségei vannak az európai népek mélyreható keresztény hitét illetően, e térkép megtekintésekor — melyről azt is mondhatnánk, hogy leginkább a különböző felekezetből összerótt, kis kockás rongyszőnyeghez hasonlít —, felteheti a kérdést, hogy vajon milyen hatással lehetett őseinkre ez a tarkabarka katolikus-református-lutheránus keverék. Isten a megmondhatója, mennyi fáradságukba került már azelőtt is annak követése, amit az egyházi hivatalok és méltóságok mint hitet adtak elébük — amennyiben bárminemű hajlamuk is volt arra, hogy azt kövessék —, s már e hivatalok és méltóságok sem egyeztek meg egymással abban, miben is áll az igaz hit, és miben a hamis. Egyszer ez, másszor az, emitt így, amott úgy, a harmadik helyen ismét másként. Számomra olybá tűnik az 1550 és 1700 közötti időszak, mint ami éppúgy alkalmas ama következtetés levonására, hogy ekkortól számítható őseinknek a hit kérdéseiben való komoly elbizonytalanodása és a hit

kérdéseitől való valaminő — még további? — elfordulása, de ugyanígy ettől fogva számíthatjuk egy újfajta bizodalom kialakulását az üdvösségben is egyes újonnan megtérteknél és megvilágosodottaknál.

Szeretném ezt a fejezetet úgy lezárni és az újnak úgy nekikezdeni, hogy meghívom az olvasót, nézzen meg velem ismét egy képet *(17. ábra)*. Hosszú oldalakon keresztül beszéltünk újra paraszti őseinkről, különösképpen az 1550 és 1700 között éltekről. Bár mindent megtettem azért, hogy bemutassam és az olvasóval valamelyest megismertessem az ő félelmeiket és az ő aggodalmaikat, akkoriban különösképpen fenyegetett létüket, meglehet, hogy sokak számára mégiscsak meglehetősen vértelen, absztrakt figurák maradtak. Magam volnék a legelső azok közül, akik szívesen tudnának meg többet, sokkal többet és még sokkal több kézzelfoghatót eme ősök mindennapjairól: hogyan néztek ki testi valójukban és hogyan csinosították ki magukat, mennyivel voltak alacsonyabbak, mint mi, akik már édesanyánk testében és azután is igencsak jobban vagyunk táplálva, azt is jó volna tudni, hogyan ültek le az asztalhoz, mit, hogyan és miből ettek és ittak, vajon ugyanazt kapták-e az asszonyok és gyerekek, a szolgák és szolgálók, mint a ház ura, s vajon mivel járt az, hogy nem ápolták fogaikat, s lett mind több a lyuk és a hiány, s szenvedtek heves fogfájásban; milyen nyomokat hagytak csaknem valamennyiükön a gyógyíttatlan betegségek és a rosszul kezelt sebek, csonttörések, a verekedéskor és háborúban szerzett sebesülések; mennyivel gyorsabban öregedtek meg az asszonyok átlagosan hat-nyolc szülésükkel, mint ugyanolyan korú férjeik; hogyan boldogultak nap mint nap szemüveg nélkül a rövidlátók és az öregek; mennyire volt kényes az orruk az izzadt test és a mosatlan ruha szagára; hogyan öltözködtek nyáron s télen, volt-e egyáltalán váltanivaló ruhájuk, vagy mindig ugyanazt hordták; használatos volt-e a lábbeli, vagy kint és bent egyformán mezítláb jártak, és ezért aztán gyakorta vakarták lábukon a rüh okozta sebeket; hogyan nézett ki szállásuk, teljesen szürke vagy barna volt minden, vagy volt érzékük a színek iránt, s ha igen, ugyanaz volt-e a jelentésük, mint az egyházi év ábrázolásakor a liturgikus-ceremoniális lilának, bíbornak, zöldnek, feketének; milyen helyiségeket tudtak fűteni és világítani s vajon mivel, amennyiben nem egyetlen

helyiség szolgált állandó tartózkodási helyül nappalra és éjszakára; milyen szerepet játszott a látás, ízlelés és szaglás mellett a hallás, a zajok érzékelése a nappali világosságban és a sötétben, az akkori, összességében sokkal inkább a közvetlen érzéki észlelésen, mintsem az intellektuális felfogáson alapuló világban, s mit tett a tapintás és valaminek a megérzése; mi volt a jelentősége a példák utánzásának, s mi a beivódott gesztusoknak és rítusoknak, rituáléknak és ceremóniáknak, a szimbólumoknak abban az időben, amikor még nem létezett a sokéves iskoláztatás, mit jelentett a becsület, a presztízs, az értékek tisztelete és a megbecsülés, a rágalmazás és a bosszú; mik voltak a kedvtelések, mi okozott örömöt, és milyen ünnepeik voltak, mit játszottak a fiatalok s mit az öregek, mi számított durva szexualitásnak, melyek voltak a hatalmaskodó és kegyetlen erőszaktételek, hogyan voltak az evészettel meg az ivászattal, és hogyan szitkozódtak, esküdöztek és átkozódtak. Röviden: minden érdekel, ami a nagyobb mértékű spontaneitással és a féktelen szenvedélyekkel függ össze.[15]

Kérdés kérdés után merül fel, s tulajdonképpen ezeket, még sok másikkal együtt, helységről helységre és időpontról időpontra meg kellene válaszolni ahhoz, hogy valaki megítélhesse, eleink egyikének vagy másikának a rendelkezésére álltak-e az emberi élethez szükséges vagy csupán kellemes dolgok akár csak részben is, s hogy veszélybe kerültek-e ezek, fenyegetve voltak-e vagy megsemmisültek, s adott esetben mennyi időbe került, amíg pótlódtak vagy képesek voltak pótolni őket.

E kép felmutatásával fordított irányból kívánom megközelíteni a kérdést. Éppen nem apróságok soráról számolnék be itt, s nem egyik vagy másik leírt esetet akarom a lehető legpontosabban ábrázolni. Választásom szándékosan nem egy német festményre esett, hanem a három francia fivér, Antoine, Louis és Mathieu Le Nain (1588 k.—1648; 1593 k.—1648; 1607—1677) „Parasztcsalád" vagy „Étkező parasztok" c. képére az 1640-es évekből. A festmény igen jól ismert a szomszédos országokban, s nem pusztán azért, mert nevezetes helyen, a párizsi Louvre-ban van kiállítva, hanem azért, mert róla készült reprodukciók százai, sőt ezrei tűnnek fel levelezőlapokon, művészeti albumokban, történeti művekben és iskoláskönyvekben, éppúgy, mint nálunk Németországban néhány

17. ábra. Antoine, Louis és Mathieu Le Nain (1588 k.—1648; 1593 k.—1648; 1607—1677) fivérek közösen készített festménye: Parasztcsalád (a képet még „Étkező parasztok", „Családi étkezés", „A nagy család", „A kis flagolett-játékos", „Parasztcsalád házában" címen is számon tartják). Olaj-vászon, 111,3 x 159,5 cm, 1640-es évek. Paris, Louvre.
Lásd ehhez a „Les Frères Le Nain" (A Le Nain fivérek) c. kiállítás (Paris, Grand Palais, 1978. október 3—1979. január 8.) katalógusának képleírását és kommentárját (Paris, Editions de la Réunion de Musées Nationaux, 1978, 13. és 185—189.).
A Le Nain fivérek képét — mint fölöttébb találó ábrázolást — szívesen használták fel már a francia parasztság történetével foglalkozó francia történészek is könyveik borítóinak díszítésére. Lásd pl. Jacques Dupâquier: *La population rurale du bassin parisien à l'époque de Louis XIV*. Paris, Ecoles des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1979 vagy Pierre Goubert: *La vie quotidienne de paysans français au XVIIe siècle*. Paris, Hachette, 1982.

újból és újból kinyomtatott, elküldött és fellógatott „parasztkép", amilyen például Albrecht Dürer „Paraszt és parasztasszony a vásáron" című rézmetszete 1519-ből. Talán egy kívülállónak, aki nem ezzel a képpel nőtt fel, s így nem került közeli kapcsolatba vele, mégis sikerülni fog még egyszer friss szemmel megnéznie. Ez sokkalta nehezebben ment volna egy hazai tájon készült festménnyel.

A három, legtöbbször egyazon képen dolgozó Le Nain fivér sokszor merített témát a paraszti életből képeihez, s minthogy műveik túlnyomóan a XVII. század első felében keletkeztek, így mintha csak számunkra készültek volna. Ennek ellenére kiderül, hogy amennyiben a képet kritikusan, részletekbe menően vesszük szemügyre, nem tekinthetjük úgy, mint kora valóságos viszonyainak tükörképét. Rövid szemlélése után csakhamar feltűnik, hogy a képen néhány dolog nincs rendjén — legalábbis nincs egy társadalomtörténész szemével —, a szó szoros értelmében „nincs minden a helyén". Egészen biztos, hogy semmi keresnivalója nem volt a kép bal alsó sarkában látható, a felsőbb osztálybeliek körében tartott ölebnek egy akkori parasztszobában. Lehet, hogy itt a megbízó óhajáról volt szó, akiben ennek alapján egy jobb módú és kedvezőbb anyagi helyzetben levő réteg tagját sejthetjük. A fehér asztalterítő éppúgy kevéssé volt jellemző, mint a fiú romantizáló pásztorfurulyája vagy a vékony falú, finom mívű boroskehely az idősebb asszony kezében.

És egyáltalán! Mit jelent az „Étkező parasztok" cím? Étkezésről szó sincs, talán az itt ábrázolt kenyér, bor és só szimbólumokat kell ekként értelmezni. Még pontosabban téve fel a kérdést: mire alapozta az, aki a képnek először adott címet, hogy itt egy „parasztcsalád" látható? Hiába is keresünk a képen paraszti szerszámot, felszerelést, használati tárgyat. Netán arról van szó, hogy van egy *előre rögzített*, előzetes elképzelésünk az akkori paraszti világról, melyet aztán *mi* vetítünk bele ebbe a képbe, hogy aztán a mi előfeltevésünk szerint váljon „parasztcsaláddá" vagy „étkező parasztokká"? És miután ily módon mi magunk megalkottuk forrásunkat, levonjuk a következtetést, hogy ez a XVII. század első felének autentikus parasztábrázolása. Alkalmasint így harap a kígyó a saját farkába!

Aligha kerülhető el, hogy a fentiekhez hasonló meggondolások nyomán a társadalomtörténész végül is ne bizonytalanodjék el, s ezért többnyire szívesen fordul tanácsért és hozzáértő segítségért valamelyik művészettörténész kollégához. Egy jól meggondolt, célzott kérdéssel valószínűleg többre juthat, mint a különben szokásos, szakszerű, de inkább csak felületesnek mondható leírással a kép felépítéséről vagy a színkompozícióról. Egy szakértő művészettörténész be tudja illeszteni a képet a Le Nain fivérek teljes munkásságába, és így például felhívja a figyelmet arra, hogy mind az öleb, mind a zenélő parasztfiú gyakran előfordulnak képeiken. Ezért ebben az esetben sem értékelhetjük túl jelenlétüket. Ezenkívül számos háttérismerettel is rendelkezik, ismeri az akkori művészeti elméleteket, tekintetbe veszi az abban az időben divatos témákat, jól kiismeri magát a világi és egyházi megbízók körében, akiknek gyakran volt beleszólásuk a festmények tartalmába is, hogy csak ezt a néhány pontot említsem. A kölcsönös nyíltság és a másik szempontjainak megérteni akarása mellett, egymás türelmes meghallgatásával, a kérdésekkel és a rájuk adott válaszokkal fokozatosan kiléphetünk saját szakmánk szűk kereteiből, és megtalálhatjuk a kép értelmezéséhez szükséges közös alapot.

Ilyen közös, interdiszciplináris módon tapogatódzó beszélgetési téma lehetne például, hogy a „mindent vagy semmit" stílus jegyében ne mindjárt az elején vitatkozzunk arról, hogy a kép címe, az „Étkező parasztok" vajon illik-e vagy sem magához a festményhez, hanem óvatosabban, előbb a paraszti lét alapfeltételeiről ejtsünk szót. Ebben az esetben a különböző életkoroknak és az egymást felváltó nemzedékeknek a képen ábrázolt témája szolgálhatna ehhez alapul. Így aztán a továbbiakban nem is annyira a képen látható parasztcsaládról lenne szó, hanem sokkal általánosabb módon emberekről, akik oly korban éltek, amikor a pestis, az éhínség és a háború hirtelen bekövetkezte sohasem volt kizárható. És lám: a festmény egyszerre nekünk is mesélni kezd. Úgy tetszik, mintha ez a család megint megmenekült volna. De hát nem volt-e mindig is mit enniük és inniuk, ha nem dúskáltak is, és változó volt, hogy mit és mennyit esznek, s nem volt-e ruhájuk, amit magukra öltsenek? És a háttérben a tűz meleget adott, így a mezítláb járóknak nem kellett fázniuk.

Ahogy ez a szelíd tűz nemcsak melegített, megfőzte az ételt és bevilágította a szobát, hanem egyben bennünket is emlékeztet arra, hogy akkoriban a legbékésebb időkben is bármikor pusztíthatott a tűzvész, ugyanígy mesél az egyik arc a másik után, a legmeggyőzőbb módon, a lehetséges emberi tapasztalatok egész soráról. Az ember előbb csak nézi sorra az arcokat, és aztán elkezd velük egyenként beszélgetni. Itt van mindjárt a földön, kinyújtott lábbal ülő fiúcska gyerekes természetessége és gondtalansága, aztán az ülő lány, a jövendőbeli gazdasszony nagy, bár csak visszafogottan megmutatkozó élet- és szerepelvárásokkal — talán túlságosan is mélyre nyitott ingben —, mellette a család mindennapi kenyeréért magát agyonhajszoló férfi megkeseredett vonásai, ő már legszebb éveinek végén jár, és végül a képnek egészen a bal oldalán, mindennek összegezéseként az anya arca, melyre egy egész élet rajzolt beletörődő komolyságot, rajta minden átélt fáradalom, az örömök és szenvedések. És ismét csak visszaérkeztünk Johannes Hoosshoz és feleségéhez, Elisabeth Riebeling asszonyhoz Leimbachba, ott vagyunk az ő és sok más hasonló akkori kicsiny világ gondjainál — hogy megéljenek és túléljenek ők és a rákövetkező meg az utána következő nemzedékek is, hogy amikor alábbhagy erejük, miképp örökítsék portájukat, s miképpen házasítsák ki gyermekeiket.

Lehetséges, hogy mindezzel — olvasóim egy részének első várakozásához képest — talán kissé megcsonkítottam e kép tartalmát. De ez a csonkítás a dolgok érdekében történt. S úgy vélem, hogy ami maradt, nem is kevés, különösen akkor nem, ha meggondoljuk, milyen fáradságos és nehéz egymáshoz illeszteni a köveket, hogy végül őseink hajdan volt világát, miként egy mozaikot, újra összerakjuk.

4. A biztonságot keresve

A Le Nain fivérek festményén látható családapához hasonlóan valaki — szintúgy konok képpel — akár azzal is megpróbálkozhatott, hogy ellenszegüljön a sors csapásainak. S ez segíthetett is az adott pillanatban, és akár tekinthetjük úgy is, mint az illető jövőbe vetett töretlen bizodalmát. De ezen a módon még nem szerezhetett biztonságot a nehéz időkben. További erőfeszítésekre volt szüksége annak, aki arra törekedett, hogy kicsiny világában megállja a helyét, és ne süllyedjen el menthetetlenül, hogy ne hagyja magát a nagyvilágból mindenhonnan leselkedő veszélyektől felfalni, s ehhez elengedhetetlen volt a hosszú távú tervezés és a szükséges feltételek kialakításához nélkülözhetetlen túlélési stratégiák szívós követése.

A biztonság elérésére tett ilyes erőfeszítéseket ismét csak főszereplőnk, Johannes Hooss kicsiny világának keretein belül kívánom megértetni. Négy ábrát készítettem e célból (18., 20., 21., 23.), mindegyiket azonos felépítés szerint. Az ábrák középpontjában egy kör található, melyet az idő megállíthatatlan kerekének egy darabját jelképező széles félkörív keretez. Az első ábra 100 évet fog át (1670—1770), a második és a harmadik 450-450 évet (1520—1970), a negyedik pedig 200 esztendőt (1600—1800).

A *18. ábrán* Johannes Hooss áll a középpontban, ő az *Ego*. Az idő múlása az ő születésével veszi kezdetét, és az ő halálával végződik 1755-ben. A legkülső körön további fontos események vannak feltüntetve: a gazdaság átvétele 16 éves korában, első házassága 19 évesen, megözvegyülése 29 évesen, második házassága 30 évesen, a gazdaság továbbadása 54 éves korában és végül 85 éves korában bekövetkezett halála: tehát összességében egy hosszú élet, mely

egyszerre volt gazdag a történésekben és mutatott igen vegyes képet. A belső körszeletek személyes kapcsolatrendszere kialakulásának, virágzásának és összeszűkülésének megjelenítésére szolgálnak. Akit abban az időben oly hosszú élettel ajándékozott meg a sors, mint Johannest, nemcsak ifjúkorának barátait élte túl könnyűszerrel, hanem feleségét, sőt számos gyermekét is. A kapcsolati háló Johannes élete virágjában volt a legsűrűbb. 30 és 50 éves kora között torlódnak össze a hozzá legközelebb álló személyek körszakaszai, hogy ezután gyors fogyásnak induljanak. Végül az öreg Johannes igazán magányosan hunyt el.

Nem szükséges, hogy e szövevényes ábrát részletesen magyarázzam. Az érdeklődő olvasó megtalálhatja a 36 érintett személy nevét és születési-halálozási adatait annak feltüntetésével, hogy milyen minőségben fordultak meg a Välte-portán Johannes életében, és néhány további tudnivaló is szerepel életükről. Az ábrából kiolvasható legfontosabb kijelentések összefoglalásaként megállapítható, hogy Johannes személyes kapcsolatrendszere hat csoportot ölelt fel. Az elsőhöz tartozott apja és anyja, valamint három édestestvére (a korán elhunyt további testvéreket elhagytam az ábráról), a második csoportot mostohaanyja és öt féltestvére alkotta, a harmadikat első felesége és tőle született négy gyermeke, a negyediket második felesége és az ebből a házasságból való összesen tizenkét gyermek, az ötödiket a vele hozzávetőleg azonos korú barátok a szomszédos portákról és végül a hatodikat a leimbachiak nagyszülő korú nemzedéke, az életet és szenvedést megélt és mesélő, bölcs öregek csoportja.

18. ábra. Johannes Hooss (1670—1755) mint *Ego* egy állandóan változó személyes kapcsolatrendszer középpontjában, melynek kialakulása, virágzása és összezsugorodása világosan követhető élete során. Összesen 36 személy volt e kapcsolatrendszerben (nevüket és életük néhány fontosabb adatát lásd az ábra alsó részében).
Források: Gottfried Ruetz (Bearb.): *Hessisches Geschlechterbuch,* Bd. 18, 19, 21 (= 1., 2. és 3. schwalmi kötetek, egyszersmind *Deutsches Geschlechterbuch,* Bd. 157, 159 és 176). Limburg an der Lahn, C. A. Starke Verlag, 1971, 1972 és 1977, továbbá a Friedrich-Meinecke-Institut (Freie Universität Berlin) adatbankja és nemzetségtábla-gyűjteménye.

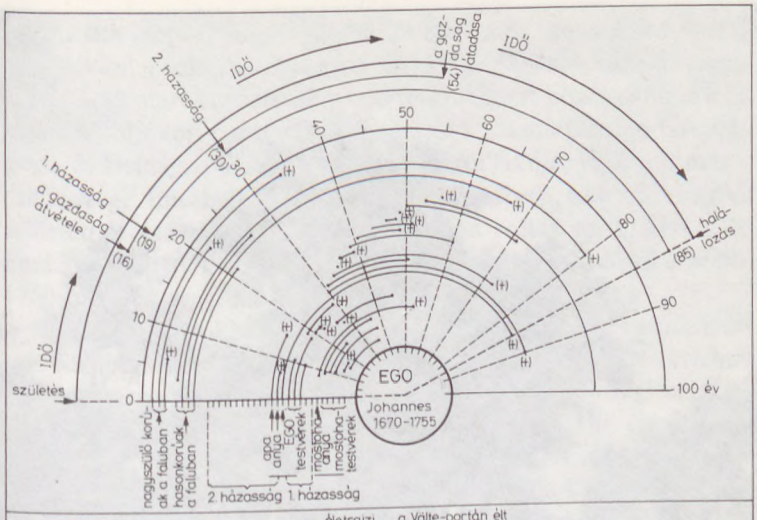

		életrajzi adatok	a Välte-portán élt EGO idejében	
EGO-Johannes		1670–1755	(1670–1755)	portatulajdonos 1686–1724 1. feleség: 1689–1699 2. feleség: 1700–1755
apa		1626–1686	1670–1686	portatulajdonos 1686-ig
anya		1636–1677	1670–1677	
testvérek:	Anna Catharina	1661–1747	1670–1681	H 1681 Ransbachba
	Anna	1665–1726	1670–1688	H 1688 Ascherödéba
	Hans Class	1667– ?	1670–1680	konfirmálva 1680
mostohaanya		1650–1723	1678–1723	H 1678 Wasenbergből
mostohatestvérek:	Johann Valentin	1679–1761	1679–1707	H 1707 Obergrenzebachba
	Hans Henrich	1680– ?	1680–1694	konfirmálva 1694
	Johannes	1681–1743	1681–1708	H 1708 Obergrenzebachba
	Johann Adam	1683–1688	1683–1688	†gyerekként
	Catharina	1685–1760	1685–1706	H 1706 Wasenbergbe
1. feleség: Catharina asszony		1672–1699	1689–1699	H 1689 Ransbachból, †1699 gyerekágyban
gyerekek:	Anna Catharina	1691–1692	1691–1692	†csecsemőként
	Anna	1693–1693	1693–1693	†csecsemőként
	Anna Catharina	1696–1724	1696–1716	H 1716 Zellába
	halva született	1699–1699	1699–1699	e gyermek születésekor halt meg az anya
2. feleség: Elisabeth asszony		1681–1760	1700–1755	lány, a 2. leimbachi portáról
gyerekek:	Gela	1701–1760	1701–1721	H 1721 Gungelshausenba
	Catharina	1703–1742	1703–1742	a porta örököse; H 1724 a leimbachi portára
	Anna	1705–1705	1705–1705	†csecsemőként
	Elisabeth	1706–1709	1706–1709	†gyermekként
	Anna Gela	1709–1784	1709–1730	H 1730 Zellába
	Johannes	1711–1719	1711–1719	†gyermekként dizentériában
	Johann Valentin	1714–1721	1714–1721	†gyermekként
	Johann Henrich	1717–1718	1717–1718	†csecsemőként
	Johannes	1719–1719	1719–1719	†csecsemőként
	Elisabeth	1720–1742	1720–1741	H 1741 Niedergrenzebachba
	Martha Elisabeth	1723–1794	1723–1755	H 1743 nővére portán élő özvegyével
	Johannes	1726–1726	1726–1726	†csecsemőként
hasonkorú férfiak a faluban:	Hans Henrich (5. porta)	1666–1746	(1670–1692)	H 1692 Wasenbergbe
	Johannes (6. porta)	1671–1737	(1671–1737)	H 1700 a 3. porta örökösnőjével
	Johannes (6. porta)	1670–1698	(1670–1696)	H 1696 Wasenbergbe
	Helwig (6. porta)	1673–1750	(1673–1750)	H 1697; portagazda 1697–1745
a falu öregei:	Hans (2. porta)	1607–1676	(1670–1676)	2. porta tulajdonosa 1626–1676
	Elisabeth (2. porta)	1614–1692	(1670–1692)	H 1634 Gungelshausenből
	Catharina (1. porta)	1611–1704	(1670–1704)	H 1636 Mönch-Leuselből

Jelmagyarázat: H = házasságkötés † = meghalt

19. ábra. Meindert Hobbema (1638—1709): Falusi utca a fák között. Vászon, 97 x 128,5 cm, 1667/1670. Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, Gemäldegalerie, Berlin.

A hidaknak abban az időben gyakran nem volt biztonságos korlátja. Ebben hasonlatosak voltak a rajtuk átkelő emberek életéhez. A mindennemű korlát nélküli hídra példa Jacob van Ruisdael (1628/29—1682): Táj gyaloghíddal (The Frick Collection, New York); a törött korlátú hídra lásd ifj. Jan Brueghel (1601—1678): Parasztudvar (Musée du Louvre, Paris). Ugyanitt látható François Boucher (1703—1770) A malom c. festménye, ahol egy ember háttal támaszkodik egy olyan rozzant hídkorlátnak, hogy csak csodálkozhatunk: hogy-hogy nem zuhant még le onnan. Jól bevált témája volt ez sok változatban a XVII. század egyik elismert tájképfestőjének, Claude Gellée-nek (1600—1682, akit mivel lotharingiai származású volt, többnyire Claude Lorrainnak neveztek), mert festmé-

Ez a hat csoport nagyságában és élettartamában is eltér egymástól. Néhány közülük átfedte a másikat, míg mások váltották egymást. Csak maroknyi személy kísérte Johannest hosszasabban életútján: két ifjúkori barátja, Johannes, az 5. számú George-Hinrich-porta és Helwig, a 6. számú Konrad-porta lakója, valamint második felesége, Elisabeth, no meg Martha Elisabeth, az e házasságból született utolsó előtti gyermek. Ők ketten voltak azok, akik a 36 ábrázolt személy közül túlélték őt; felesége öt esztendővel később, 1760-ban halt meg, lánya pedig 1794-ben.

Miután még azokban a békés időkben is csak kevéssé számolhatott bárki is a hozzá legközelebb állók földi életével, kevés értelme volt éppen erre vagy arra a személyre építeni fel biztonsági stratégiáját. Nem volt ez másképp a saját *Egót* illetően sem, éppennyire értelmetlen lett volna, még az egyén számára is, hogy mindent önnönmagára alapozzon, és magamagát állítsa a középpontba, és kerüljön amibe kerül, a saját részéről túlságosan is kötődjék az evilági birtokláshoz. Ezért nem lehetett véletlen — ami idővel szöget ütött a fejembe a Johannes Hooss idejében keletkezett tájképek szemlélésekor —, hogy ezeken a képeken gyakran láthatók hídon átkelő emberek, olyan hidakon, amelyeknek vagy nincs korlátjuk, vagy eltörött, s a legjobb esetben is oly rozogák, hogy manapság aligha mernénk rájuk hagyatkozni, ha nem kerülnénk meg eleve széles ívben az efféle, elődeink által nap mint nap használt „szükségátjárókat" (lásd *19. ábra*). Hasonlóan ezekhez a hi-

---

nyein a táj, az építészet és a vizek kapcsolatát ábrázolta. A halálának 300. évfordulójára, 1982-ben a washingtoni National Galleryben, valamint az 1983. februártól májusig a párizsi Grand Palais-ban bemutatott retrospektív kiállítás egyedülálló alkalmat kínált számomra, hogy teljes odaadással ennek az eddig figyelmen kívül hagyott vonatkozásnak szenteljem magam. A művészettörténészek különböző interdiszciplináris megbeszélések alkalmával előadott véleménye sem győzött meg igazán, mely szerint a festőknek sokkal vonzóbb témát kínáltak a törött karfájú vagy karfa nélküli hidak, mint bármilyen hibátlan karfa. De az sem állítható, hogy mindez a természethez híven adná vissza az akkori állapotokat. Összességében azonban mégis úgy vélekedem, hogy itt a valóság külső és belső tükröződésének egy darabkáját látjuk. Egyébként maradtak abból az időből tökéletesen ép hídkorlátok is, s éppoly vonzó látványt nyújtanak.

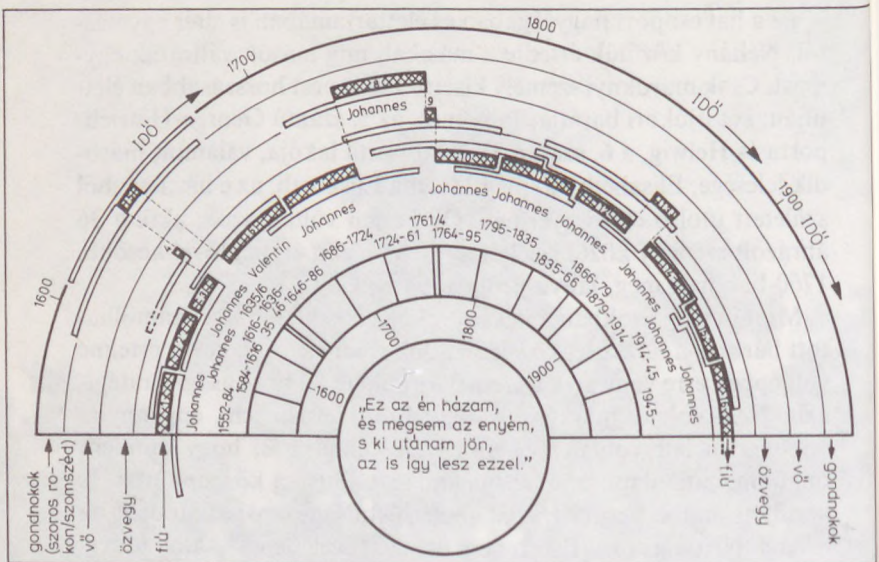

Portagazdák a Välte-portán 1552-től napjainkig

időszak	név	születési és halálozási adatok	életkor átvételekor	a porta átadásakor	halálozás éve	kapcsolat
1. 1552–1584	Johannes Hooss	ca. 1520 – 1584	ca. 32	+64	64	Johannes Hooss fia
2. 1584–1616	Johannes Hooss	ca. 1560 – 1616. VII. 15.	ca. 24	+56	56	Johannes (1.) fia
3. 1616–1635	Johannes Hooss	ca. 1585 – 1635. XII. 25.	31	+50	50	Johannes (2.) fia
4. 1535/1536	Margarethe Hooss	? – 1636. V. 30.	?	?	?	Johannes (3.) özvegye
5. 1636–1646	Georg Hooss	1589 – 1673. V. 2.	47	57	84	Johannes (3.) bátyja,
	és					ascherodei portagazda
	Johannes Riebling (közös gondnokok)	1607. III. 5. – 1676. VIII. 23.	29	39	69	szomszéd porta gazdája
6. 1646–1686	Valentin Hooss	1626. VI. 22. – 1686. VI. 13.	20	+60	60	Johannes (3.) fia
7. 1686–1724	Johannes Hooss	1670. VIII. 17. – 1755. XII. 30.	16	54	85	Valentin (6.) fia
8. 1724–1761	Johannes Hooss	1704. I. 2. – 1761. XII. 29.	20	+57	57	Johannes (7.) veje, 1724-ben elvette ennek lányát, Catharinát, majd amikor ez meghalt (1742), egy évre rá elveszi a nővérét, Martha Elisabethet
9. 1761–1764	Martha Elisabeth Hooss	1723. VII. 25. – 1794. III. 7.	38	41	71	Johannes (8.) özvegye
10. 1764–1795	Johannes Hooss	1734. II. 2. – 1817. VII. 25.	30	61	83	Johannes (8.) fia ennek első házasságából
11. 1795–1835	Johannes Hooss	1773. VII. 14. – 1838. VI. 19.	22	62	65	Johannes (10.) fia
12. 1835–1866	Johannes Hooss	1812. I. 14. – 1866. VIII. 24.	23	+54	54	Johannes (11.) fia
13. 1866–1879	Anna Catharina Hooss	1814. XI. 30. – 1883. VII. 10.	52	65	69	Johannes (12.) özvegye
14. 1879–1914	Johannes Hooss	1854. II. 8. – 1920. IV. 17.	25	60	66	Johannes (12.) fia
15. 1914–1945	Johannes Hooss	1880. VII. 13. – 1970. VIII. 5.	34	65	90	Johannes (14.) fia
16. 1945–	Johannes Hooss	1915. V. 31. –	30			Johannes (15.) fia

dakhoz, abban az időben az egyes ember életének sem volt biztos támasztéka, bármikor véget érhetett hirtelen. Olyannyira megegyezett egymással a külsődleges kép és az élet benső valósága, hogy teljesen nyilvánvalóan senkinek sem tűnt fel akkoriban az ilyen kevéssé biztonságos állapot, különben gondosan kijavították volna a letört korlátokat, és a hidakat biztonságos oldalfallal látták volna el. S ezt annak ellenére nem tették meg, hogy emiatt újból és újból vízbe fúltak emberek. A halottaskönyvekben az efféle, ismétlődő esetekről egyszerűen csak annyit olvashatunk: „Éjjel vízbe esett, megzavarodott és elaludt. Félig holtan találtak rá. Egy negyedórára rá pedig, anélkül, hogy szavát vették volna, meghalt.[16]

Ez a baleset nem akárhol történt, és a halott sem volt akárki, hanem a mi Johannesünk egyik közeli rokona, név szerint Johannes Hooss Ascherodéból, aki a Baste-porta gazdája volt, amelyhez 1675-ben jutott vásárlás útján. 1699. január 21-én, 51 évesen érte utol végzete. Nem ez volt az egyetlen ilyen bejegyzés ebből az időszakból: a földi dolgok, az élet földi része iránt tanúsított, már korábban jelzett — a mi szemünkben — „közömbösség" kifejeződéseként.

S mégis, sikerült az akkori kicsiny világokban számunkra csaknem hihetetlennek látszó biztonságra szert tenniük. Ennek legfontosabb előfeltételeként mindenből olyan következtetést vontak le, melyet eddig bizonyítani igyekeztünk, azt ugyanis, hogy az általános bizonytalanság közepette senki sem a maga esendő személyét állította a dolgok középpontjába. Sokkal inkább tekintették az *Egót* valamely szerep átmeneti hordozójának, s ennek szolgálatába állították életük rövidebb vagy hosszabb távját. — Éppen ezért a

20. ábra. A leimbachi Välte-porta tizenhat tulajdonosa 1552-től 1977-ig. *Források:* mint a 18. ábránál. A középen feltüntetett házfelirat Wasenberg schwalmi község egyik házáról való, lásd Schwälmer Jahrbuch, 1976, 85. Lásd még a témához Robert Tuor: *Berner Hausinschriften.* Bern, Verlag Paul Haupt, 1981 (Berner Heimatbücher, Bd. 127), valamint az egyéneken túlnyúló birtokcentrikus gondolkodásmódot néprajzi szempontból tárgyalja Dietmar Sauermann: *Hofidee und bäuerliche Familienverträge in Westfalen.* = Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde, 17, 1970, 58—78.

három következő ábrán már nem az *Ego* van a középpontban, hanem éppen megfordítva, minden egy eszme, egy feladat, egy szerep körül forog. Esetünkben e helyet a leimbachi Välte-porta foglalja el. Ekörül és nem a mindenkori átmeneti tulajdonos körül forognak itt a dolgok, a részt vevő személyek mintha egy körtánc részesei volnának. A *20. ábrán* ezt úgy próbáltam még világosabbá tenni, hogy egy olyan házfeliratot állítottam a kör középpontjába, mely nem ment ritkaságszámba a régi schwalmi paraszthá zaknál. Ez a felirat kifejezi e ház- és birtokcentrikus gondolkodás és magatartás lényegét:

„Ez az én házam,
és mégsem az enyém,
s ki utánam jön,
az is így lesz ezzel."

A dolgoknak elébevágva — az itt teljes mértékben bevált biztonsági stratégia meghökkentő eredményeképpen — a portát több mint négyszáz esztendeig sikerült megszakítás nélkül megőrizni! A 20. ábrán látható a Välte-porta 16 tulajdonosa 1552-től 1977-ig, fent a tulajdonos-szerepkör viselése tartamának megfelelően az idő kerekének többé vagy kevésbé széles küllői láthatók, lent a tulajdonosok neve, életrajzi adatai, a porta átvételekor és átadásakor betöltött életkoruk, megért éveik száma, valamint mindenkori elődjükhöz fűződő kapcsolatuk. Már korábban szó volt róla, hogy ezt a portát, amíg csak történetét visszafelé követni lehet, az örökléskor sohasem osztották fel, hanem a XVI. század közepe óta egy tagban adták át a következő nemzedék valamelyik képviselőjének. Minden más gyermek igénye — a birtok boldogulásának érdekében — e szigorú feltételnek volt alárendelve. Mint már említettük, a legtöbb esetben, azaz tizenegy alkalommal a tizenhat közül, az előző birtokos egyik fiáról volt ilyenkor szó. Őket tettem a Välteportán élőket képviselő kör középpontjában lévő legbelső gyűrűbe. Három alkalommal esett meg, hogy a fiú életkora nem tette lehetővé, hogy apja halálakor átvegye a porta igazgatását, ilyenkor az özvegy anya állt néhány évig a gazdaság élén. Ezek az özvegyek a második gyűrűben kaptak helyet. Egyetlen egyszer fordult elő, hogy egyáltalán nem volt fiú örökös; ekkor a porta leányágon szállt tovább az egyik vőre. Az ő szerepköre a harmadik sorban tűnik fel.

Egy esetben pedig néhány hónappal férje halála után elhunyt a tulajdonló özvegy, még mielőtt a fiú elérte volna azt a kort, hogy átvehesse a birtokot. Ekkor az apa egyik bátyja ugrott be helyettesként, aki maga is portagazda volt Ascherodében, valamint — jobb helyismerettel — egy leimbachi szomszéd, s ők ketten igazgatták a birtokot, míg csak az örökös el nem érte a felnőtt kort. Ők a legkülső körbe kerültek.

Két dolog tűnik fel, ha közelebbről megvizsgáljuk a grafikont és a táblázatot. Mindkettő a legszorosabb összefüggésben áll a biztonság iránti vággyal. Miután — véleményem szerint — meglehetősen fontos dolgokról van szó, ábrázolásukra önálló illusztrációt szántam (21. és 22.). Az első megfigyelés az, hogy a porta birtoklásának időtartama nem egyezik meg a tulajdonos élettartamával. Ahogy a 20. ábrán a valódi tulajdonosokat jelölő keresztben csíkozott sávok érthető módon szorosan csatlakoznak egymáshoz, az élettartamok gyakran évekkel vagy akár évizedekkel is átfedik egymást. Csak abban az esetben esett egybe a tulajdonlás vége a tulajdonos halálának időpontjával, ha a porta gazdája korán hunyt el. A Välte-porta gazdái közül néhányan idősek, sőt igen korosak voltak: 83, 84, 85, sőt 90 évesen haltak meg. Ennek ellenére egy sem vezette közülük tovább a gazdaságot, mint kb. 65. életévéig, azaz a saját és a gazdaság boldogulása szempontjából legjobbnak számító éveiig.

Ez a magatartás, melyet sokkalta előbb tapasztalunk, mintsem hogy államilag bevezették volna a nyugdíjazást és megalkották volna a nyugdíjkorhatárt, tökéletes összhangot mutat az életnek igen messzi múltra visszanyúló szakaszolásával. Még ma is sok helyütt él, legalábbis a mondókák szintjén, az életszakaszok ilyetén népi beosztása. Ezért, ahogy várható is, a illusztrációkban megragadott teljes időszakra a legkülönbözőbb forrásokból állnak rendelkezésünkre efféle szövegek:

„Az ötéves gyermek még,
a tízéves kisfiú,
húszat számlál az ifjú,
s harmincéves, ha férfi,
ki negyvennel már dolgát jól végzi.

Az ötvenéves csöndesedik,
a hatvanas öregedik,
agg kor a hetven év,
és semmit sem tud, ki nyolcvanat megélt,
a kilencvenest a gyerekek kinevetik,
s az Isten irgalmazzon, ha száz leszel."[17]

A *21. ábrán,* amelynek megalkotásakor az életkorok e tradicionális felosztásmódját vettem tekintetbe, világosan megmutatkozik, hogy Välte-porta egyetlen gazdájának sem jutott volna eszébe, hogy a gyeplőt reszketőssé vált kezében tartsa, amikor már „öregedni kezdett" (60 év) és az „agg kort" elérte (70 év). Hogyan is tudhatta volna „egy aggastyán" vagy akár egy „semmit sem tudó" (80 éves) öreg, különösen ha nehéz idők jártak, minden veszélyen átkormányozni a nagy gazdaságot, teljes erővel az élén állni úgy, hogy kárt ne tegyen benne. El sem kellett volna érnie a kilencvenet, melynél már „a gyerekek kinevetik", és nemcsak a gyerekek, hanem az egész falu kinevette volna őket.

Ismét napvilágra került egy magatartásforma, melynek megértése nehezére esik a mai, vérbeli individualistáknak, azaz: amikor

21. ábra. A Välte-porta parasztjai csak fizikai és társadalmi szempontból legjobb éveikben álltak gazdaságuk élén. Az életkor ilyen minősítő felosztásának hagyománya van. Minden fáradtság nélkül számtalan példát találhatunk erre: mind a halottbúcsúztatókban, mind pedig a különféle aprónyomtatványokban. Ezeken az ábrázolásokon általában egy emberpár látható, az egyik lépcső az ötvenedik életévig fölfelé, majd onnan a sír irányába, lefelé vezet. Két könnyen elérhető kiállított példány egymástól távoli helyekről és időkből: „Az ember életének aggkora". Fametszet, Schleswig, XVIII. század, XVII. századi minta után. Landesmuseum Schleswig, Gottorfi kastély, valamint (lásd az alsó ábrarészen): „Az ember életének lépcsői". Kézzel színezett nyomat Svájcból (Bázel?), 1830 körül. Schweizerisches Museum für Volkskunde, Basel. Itt szeretnék köszönetet mondani Dr. Paul Zubeknek a schleswig-holsteini múzeumból, Dr. Christine Burckhardt-Seebassnak, valamint Dr. Theo Gantnernek a bázeli néprajzi múzeumból a fotófelvételek engedélyezéséért.
Források: a felső ábrarészre lásd a 18. ábrát; az alsó ábrarészre: Schweizerisches Museum für Volkskunde, Basel.

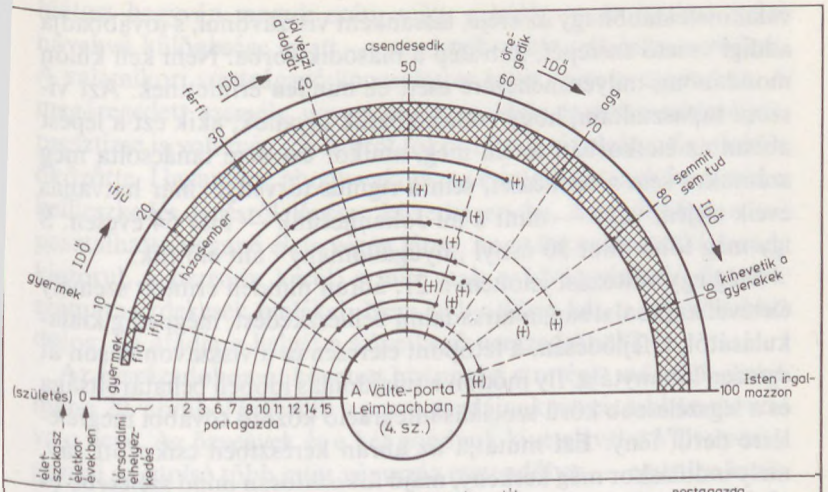

	a portagazdák életrajzi adatai		portagazda ...-tól ... éves korág	portagazda meghalt ... évesen
1.	Johannes Hooss	1520 - 1584	32 - 64 (†)	64
2.	Johannes Hooss	1560 - 1616	24 - 56 (†)	56
3.	Johannes Hooss	1585 - 1635	31 - 50 (†)	50
6.	Valentin Hooss	1626 - 1686	20 - 60 (†)	60
7.	Johannes Hooss	1670 - 1755	16 - 54	85
8.	Johannes Hooss	1704 - 1761	20 - 57 (†)	57
10.	Johannes Hooss	1734 - 1817	30 - 61	83
11.	Johannes Hooss	1773 - 1838	22 - 62	65
12.	Johannes Hooss	1812 - 1866	23 - 54 (†)	54
14.	Johannes Hooss	1854 - 1920	25 - 60	66
15.	Johannes Hooss	1880 - 1970	34 - 65	90

valakinek alábbhagy az ereje, lassanként visszavonul, s továbbadja addigi vezető szerepét, hátralép a második sorba. Nem kell külön mondanom, milyen nehezére esett ez minden érintettnek. Azt viszont tapasztaltam, hogy voltak köztük olyanok, akik ezt a lépést abban az életkorban tették meg, amikor ezt nem tanácsolta még számukra sem a természet, sem a rigmus törvénye: már hatvanas éveik elején, vagy — mint a mi Johannesünk — már 54 évesen. S így még több mint 30 évnyi „nyugállomány" állt előttük.

Még egy változást jelöltem a 21. ábrán minden érintett személy életével kapcsolatban, a társadalmi beilleszkedést, mégpedig kialakulásától, kifejlődésén, a tetőpont elérésén és a visszavonuláson át egészen kihunytáig. Ily módon a tulajdonlás időbeli behatároltsága és a legszélesebb körű szociális integráció közötti további megfelelésre derül fény. Ezt mutatja az ábrán keresztben csíkozott sáv, mely induláskor még keskeny, majd fokozatosan mind szélesebb és sűrűbb, végül az életkor növekedésével ismét ritkásabbá válik. Úgy, ahogy az újszülött a keresztelő, a névadás, az elsőáldozás, a bérmálás, a konfirmálás, az egyházi házasságkötés nyomán egyre inkább betagozódott a keresztény közösségbe, s így mind nagyobb mértékben fogadták be a hozzá hasonlók, míg végül utolsó útjára az egész faluközösség kísérte ki a temetőbe, ugyanilyen fokozatosan nőtt bele egy fiúgyerek, serdülő vagy fiatal férfi a családi, szomszédsági, falubeli és falun kívüli közösségekbe. Kereste a kapcsolatait kifelé, és szőtte mind szélesebb körben kapcsolatrendszeri hálóját, s ő maga is egyre nagyobb mértékben lett része mások kapcsolatrendszerének. A házasság és a gazdaság átvétele eredményeképpen jött létre a legszélesebb alapú kötődés, keletkeztek a legmesszebbre nyúló kapcsolatok és a legnagyobb mértékű társadalmi beilleszkedés: kötelékek az új rokonokkal, gazdasági kapcsolatok terményeinek átvevőivel, jogi megállapodások a szomszédos porták tulajdonosaival. Mindeközben a maga emberismerete, türelme, szívóssága, diplomáciai érzéke szerint ki-ki gyűjtötte kisebb vagy nagyobb tőkéjét tekintélyben és presztízsben, amit aztán alkalomadtán a porta javára fordíthatott.

Az öregedéssel sorra töredeztek ki a kövek ebből a társadalmi kapcsolatokból összeállt mozaikból. A háló öregebb — vagy nálánál fiatalabb — láncszemeit alkotó emberek eltűntek a színről,

hiátust hagyván maguk után, s így a hálót — az életkor egyre növekvő különbsége miatt — mind nehezebb volt összecsomózni. A valamikori szerteágazó kapcsolatrendszer egyre zsugorodott. A megöregedett személy ugyan még egy ideig tartotta tekintélyét, presztízse is volt még, de fokról fokra nőtt a távolság a fiatalok és őközötte. Ugyanúgy, ahogy valaha, az érintett életének kezdetén a beilleszkedés lépésről lépésre következett be, hasonlóképpen tapasztalhatta ugyanő élete végén járva, hogy fokozatosan kimarad, kiszorul, a peremre kerül, s már csak a kíváncsiskodó fiatalok számára érdekesek emlékei. Nem volt-e ideje hát, s így bölcsebb dolog, ha átadja a helyét a következő nemzedéknek?

Az évszázadokon át követett biztonsági stratégia második eleme már a 20. ábrából kiderült: a porta gazdáinak nevei, jobban mondva *a* neve. Az özvegyek és a két gondnok kivételével a Välte-porta gazdái az utolsó több mint négyszáz esztendőben — egyetlen kivételtől eltekintve — mindig a Johannes Hooss nevet viselték. A kivétel Valentin Hooss, hősünk, Johannes apja volt, és ez is csak azért volt így, mert az ő idősebb fivére — szintúgy egy Johannes! — már tizenkét évesen meghalt. Ismerve az akkori roppant mértékű csecsemő- és gyermekhaladóságot, kezdetben igen különösnek tartottam, hogy mindig egy Johannes maradt életben, és érte meg a porta átvételére alkalmas életkort. A keresztnevek vizsgálata gyorsan fényt derített erre a rejtélyre. A meghökkentő eredményt a *22. ábra* tartalmazza. A Hooss családban legtöbbször nemcsak egy, hanem mindjárt több fiút is Johannesnek neveztek el. Az összesen 39 fiú utód közül nem kevesebb mint 29 kapta a Johannes nevet a keresztségben, lehetett ez Johannes, Johann vagy Hans önmagában, vagy összekötve egy második névvel, mint Nicolaus, Clas, Jacob, Jost, Henrich, Valentin, Adam, Georg. Világosan kitűnik a feltüntetett születési—halálozási adatokból, hogy egy újabb Johannes megkeresztelésekor korántsem mindig halt meg előbb a korábban született, ugyanilyen névre hallgató gyermek, hogy így adjon helyet egy „pót"-Johannesnek. Ezzel a kettős, hármas és négyes, kirívó esetben kilencszeres névfoglalással volt lehetséges, hogy a végén, minden csecsemő- és gyermekhalandóság ellenére is, mégiscsak életben maradt egy Johannes, és a portát így ugyanazon a — vezeték- *és* kereszt- — néven lehetett továbböröki-

Portatulajdonos	Időszak	Fiú utódok (a porta örököse aláhúzva)	
Johannes Hooss ca.	1552—1584	1. Curt	1552—?
		2. Georg	1560—1612
		3. Johannes	1560—1616
Johannes Hooss	1584—1616	1. Johannes, id.	1585—1635
		2. Georg	1589—1673
		3. Jost	1595—1629
		4. Johannes, ifj.	1598—1670
Johannes Hooss	1616—1635	1. Johannes	1624—1636
		2. Valentinus	1626—1686
		3. Johannes	1629—1631
		4. Johannes	1631—1669
		5. Clas	1632—1677
Valentin Hooss	1646—1686	1. Hans Class	1667—?
		2. Johannes	1670—1755
		3. Johann Jacob	1673—1673
		4. Johann Jost	1674—1674
		5. Johann Henrich	1675—1675
		6. Johann Valentin	1679—1761
		7. Johann Henrich	1680—1694
		8. Johannes	1681—1743
		9. Johann Adam	1683—1688
Johannes Hooss	1686—1724	1. Johannes	1711—1719
		2. Johann Valentin	1714—1721
		3. Johann Henrich	1717—1718
		4. Johannes	1719—1719
		5. Johannes	1726—1726
Johannes Hooss (vő Gungelshausenből)	1724—1761	1. Johannes	1728—1728
		2. Johannes	1734—1817
		3. Johann Jost	1744—1792
		4. Conrad	1747—1750
Johannes Hooss	1764—1795	1. Johannes	1773—1838
Johannes Hooss	1795—1835	1. Sebastian	1801—1858
		2. Johann George	1803—1805
		3. Johannes	1812—1866
Johannes Hooss	1835—1866	1. Sebastian	1842—1843
		2. Johannes	1854—1920
Johannes Hooss	1879—1914	1. Johannes	1880—1970
		2. Sebastian	1885—1966
Johannes Hooss	1914—1945	1. Johannes	1915—
Johannes Hooss	1945—		

teni. Sőt, amikor egy vő lépett be s vált a porta örökösévé, ő is csak egy Johannes Hooss volt, mégpedig e kiterjedt család gungelshauseni mellékágából.

Újra csak individualista gondolkodásmódunkra utal, hogy a szülők manapság azt hiszik, hogy minden gyermeküknek más és más keresztnevet kell adniuk. Valószínűleg mindegyikünk tiltakozna az ellen, hogy úgy nevezzék, mint fivérét vagy nővérét, mert ebben is személyiségünk megsértését látnánk. Eleink nemcsak hogy nem tiltották, hanem nemzedékről nemzedékre ismételten gyakorolták ezt gyermekeik keresztelésekor. Nem az egyén volt itt a fontos, hanem a név, amelyet egy hosszabb vagy rövidebb ideig élő személy viselt. Az idézett házfelirat egyik változataként azt is mondhatnánk: „Ez az én nevem, és mégsem az enyém; s ki utánam jön, az is így lesz ezzel." Hasonlóan ahhoz, amiképpen mindig egy másik személy volt az, aki átmenetileg eljátszotta a Välte-porta gazdája, a mindenkori tulajdonos szerepét, akként bújt mindegyre egy fiú utód a Johannes név mögé, s játszotta „a" Johannes, azaz a porta gazdájának szerepét. Ezen a módon a Välte-porta nemcsak tíz, húsz vagy akár harminc évig volt Johannes Hooss tulajdonában, hanem 1552-től a mai napig. A név megmaradt. Csak viselőik változtak, amikor lassan megöregedtek, vagy idő előtt meghaltak.

Vajon ez a szerepelképzelés nem felelt-e meg szükségképpen a mindenkori egyed igényeinek, nem segítette-e az egyes embert *saját* élete nehézségeinek leküzdésében? Ma mindenki maga van, a *maga* életét igazgatja, és erre csak a *saját* életideje áll rendelkezésére, ezért lohol és hajszolja magát. Nekünk minden halál tragikus eseménynek számít, hiszen pontot tesz egy élet művének végére. Nem így volt ez a „kollektív" Johannes Hooss esetében 1552-től napjainkig, akinek élete merőben elődeiével és utódaiéval volt egyenlő; s ugyanígy nem állt ez egyetlen, Johannes Hooss nevet viselő individuumra sem. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy ugyanezzel a névvel előtte is éltek már, élt tovább azokban, akik az ő nevével utána következ-

22. ábra. A keresztnévadás a leimbachi Välte-porta fiú utódainál, 1550—1950.

Forrás: lásd a 18. ábrát.

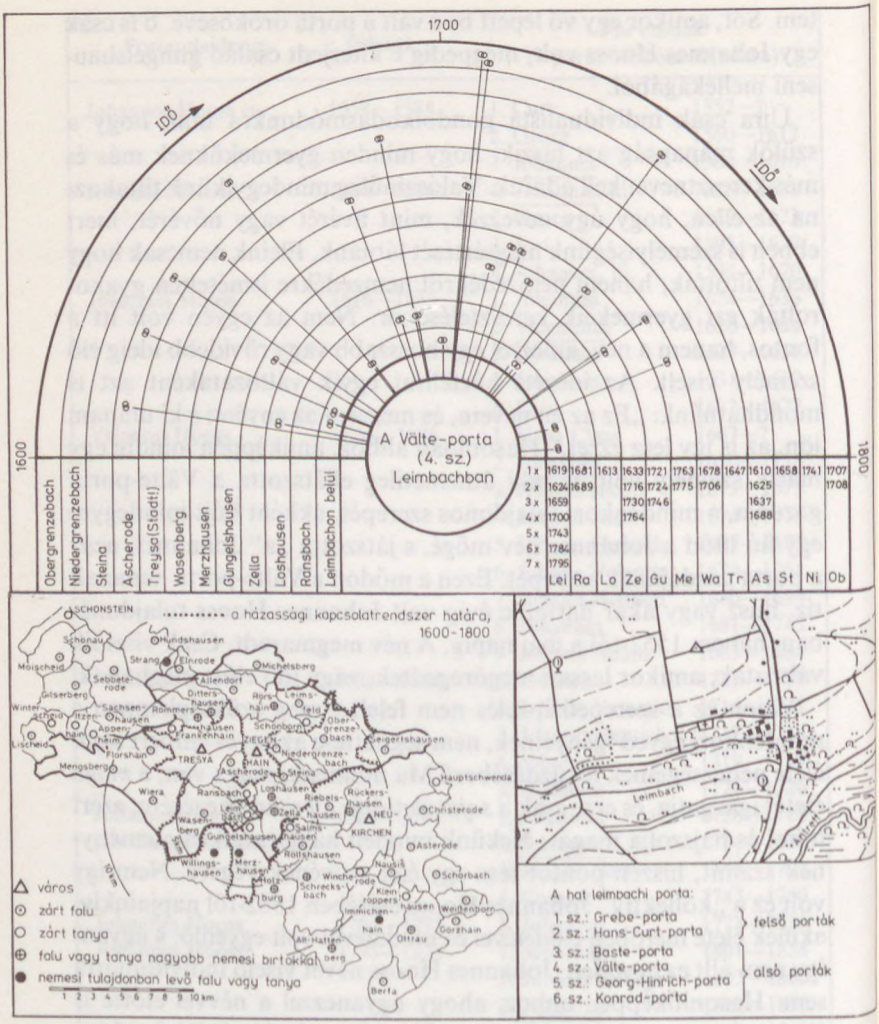

23. ábra. A Välte-porta lakóinak házassági kapcsolatrendszere 1600—1800 között. Feltüntettem valamennyi házastárs származási helyét, valamint azt, hogy hová költöztek a nem öröklő gyermekek házasságkötésük után. A teljes időszakban csak egy olyan házasság jött létre, amely az adott

tek. Így nem volt életének „saját" műve, hanem csupán „mindnyájuk" közös életművével gazdálkodott, annak gyarapításán fáradozott több-kevesebb sikerrel. Ezzel a háttérrel vajon nem volt-e könnyebb már 54 évesen átadni a gazdaságot az utána következőnek, lemondani a főszerepről, visszavonulni az öregek házába, s higgadtabban szembenézni a halállal, akár már ma, életének virágában, vagy csak holnap, vagy holnapután, hetven, nyolcvan, kilencven évesen?

Az olyan hasonlítószók, mint amilyen a „könnyebben" vagy „higgadtabban", saját korunkkal összehasonlítva nyernek értelmet, amikor is csak nehezen boldogulunk ezzel. Nem szívesen mondanám ki, hogy ez akkor „könnyen" vagy „higgadtabban" ment. Mert csak igen kevés embernek adatott meg, hogy könnyű szívvel és higgadtan nézzen szembe a halállal, még abban az időben sem ment ez, amikor a halál sokkal mindennapibb esemény volt, gyakoribb látogatója minden háznak, és nem hagyta, hogy megfeledkezzenek róla, amikor a szép halál után még további kiteljesedés és élet következett, amikor a túlvilágba vetett hit még sokkal elevenebb volt, s az egyes ember csak átmenetileg tekintette magát a világ közepének. Mindenesetre úgy vélem, hogy fáradozásaik alkalmasabbak voltak arra, hogy segítsék őket mindennapjaik, jelesül éppen az élet színteréről való távozásuk gondjának legyűrésében, mint ahogy az ránk igaz.

A négy időkerék-ábrázolás utolsó darabja a Välte-porta lakóinak egy újabb, generációkon át gyakorolt stratégiáját mutatja be, mely lényeges mértékben hozzájárult életük biztonságosabbá tételéhez. A *23. ábrán* azt ábrázoltam, hogy honnan származtak a Välte-portán élő gazdák házastársai 1600 és 1800 között, valamint azt, hogy hová távoztak innen ugyanebben az időszakban azok a

---

körön kívülre vitte a házasulandót: az egyik Hooss 1658-ben lelkészi hivatalt kapott a Wetzlar melletti Oberbielben.

Források: lásd a 18. ábrát, továbbá Martin Born: *Wandlung und Beharrung ländlicher Siedlung und bäuerlicher Wirtschaft. Untersuchungen zur frühneuzeitlichen Kulturlandschaftsgenese im Schwalmgebiet.* Marburg, Selbstverlag der Geographischen Instituts der Universität, 1961 (Marburger Geographische Schriften, Heft 14), 1. térkép, 9. oldal.

gyerekek, akik nem tartoztak a porta örökösei közé. Ha egyenként vizsgáljuk a helység- és személyneveket, világossá válik, hogy nem volt egyetlen időpont sem, amikor csak úgy, egyszerűen valaki valakivel valahonnan házasodott volna, hanem minden ízében tudatos és gondosan kiszámított házassági stratégiát követtek a Välte-porta javára.

Az itt ábrázolt házassági piac — eltekintve a hat leimbachi portától — Ransbach, Loshausen, Zella, Gungelshausen, Merzhausen, Wasenberg, Ascherode, Steina, Nieder- és Obergrenzebach falvakat, valamint Treysa városát ölelte fel. Valamennyi helység egy mintegy 10 km-es körzeten belül helyezkedett el, így egy-két órás gyalogúttal el lehetett érni, ha valakinek hirtelen szüksége volt valamire, vagy ki akarta kérni a tágabb család tanácsát. Egyetlen alkalommal szakadt ki ez a schwalmi háló. Valentin Hooss fiatalabb fivére, Johannes (1631—1669) — mint már tudjuk — elhagyta a portát, teológiát tanult Kasselban, majd a Wetzlar melletti Oberbielben lett lelkész, és ott is házasodott meg. Egyébként azonban kivétel nélkül úgy alakult, hogy a különböző leszármazottakat úgyszintén tekintélynek örvendő nagyobb, sőt kimondottan nagygazdaságokban helyezték el. Ez igaz volt a szomszédos, amúgy — mint fentebb, a birtoknagyságokkal való összefüggésben láttuk (7f ábra) — kihagyott Merzhausen esetében is, ahová a mi Johannesünk egyik unokája, Johann Jost (1744—1792) házasodott s telepedett meg menyasszonya, Anna Catherina Geissel gazdaságában, mely az ottani kisszámú jómódú birtok egyike volt. A portát csakhamar „Hooss-portaként" is emlegették. Amikor 1774-ben felesége fiatalon elhunyt, már Johann Jost sem gondolt arra, hogy ismét elköltözzön onnan. Így a rákövetkező évben ismét csak Merzhausenből házasodott, s ezért e helység 1775-ben másodízben is feltűnik házasodási térképünkön.

Az, hogy a Välte-porta lakói milyen komolyan követtek egy hozzájuk jól illő *paraszti* házassági stratégiát, abból is kitűnik, hogy nem túl gyakran jutott eszükbe, hogy városi lánnyal vagy asszonnyal bármit is kezdjenek, bár — vagy éppen azért — nem voltak számukra ismeretlenek a vásárnapokról vagy azokból az időkből, amikor a harmincéves háború idején a város falai között találtak menedéket. E két évszázadban csupán egyetlenegyszer,

1647-ben jött létre házassági kapcsolat a Välte-porta egy kései fiúgyermeke, ifjabb Johannes Hooss (1598—1670) — aki egyébként soha nem költözött el Leimbachból, hanem a szomszédos Konrad-porta gazdája lett —, valamint a polgári származású, treysai illetőségű Eulalia Giebelshausen (1596—1668) között. De itt sem köznapi házasságról volt szó. Az idősödő Johannes ugyanis ekkor már harmadszor nősült. Első feleségét, aki a „megfelelőbb" Zellából származott, az 1635. évi pestisjárványban vesztette el, míg második asszonya, az ugyancsak „illendő" Ascherodéból, gyermekágyban halt meg 1643-ban. Utódai már voltak két első házasságából, méghozzá fiúk, míg a harmadiknál már eleve valószínűtlennek tetszett, hogy további gyermekek jönnek a világra. Eulalia ugyanis már 51 éves volt! Meglehet, éppen azért engedhette meg magának a már két alkalommal megözvegyült, 49 éves Johannes, hogy — különc módjára — városi nővel házasodjék össze, mert cselekedete feltehetően nem járt következményekkel?

A városok általában választóvonalat jelentettek a falusi házassági piac szempontjából. Míg délről a Välte-porta lakói számára nagyjában-egészében egybeesett a házassági kapcsolatok és a ziegenhaini körzet határa, északon széles szakadék tátongott a kettő között (lásd a 23. ábra bal alsó oldalát, valamint a 7c ábra politikai-közigazgatási térképét és a hozzá tartozó kommentárt). Ugyanúgy nem volt szokásban városokon, Treysán vagy Ziegenhainon túlra házasodni, ahogyan rendesen az erdők mögött élők sem jöttek számításba, bár akadt volna Treysán és Ziegenhainon túl, például Schönbornban és Leimsfeldben, vagy nyugatabbra, Wierában és Mengsbergben e célra éppen elég, nagyságát tekintve alkalmas porta (lásd ismét a 7f térképet a gazdaságok nagyságáról).

A Välte-portát újra csak egy kicsiny világ közepén találjuk, mely ezúttal nem pusztán Leimbachra korlátozódik, hanem magában foglal még egy tucat más helységet is. A 23. ábrát nézve és a benne foglaltaknak utánagondolva aligha állíthatjuk, hogy azok a gyermekek, akik nem részesültek a porta örökében, üres kézzel távoztak volna otthonukból. Bár nem maradhattak a szülői portán és nem vehették át a gazdaságot, valahányuk méltó helyre került el. S így nekik is csak előnyükre vált a Välte-porta csorbítatlanul nagy tekintélye. Igencsak valószínűen ez volt az oka annak, hogy soha

nem kérdőjelezték meg a porta szigorú oszthatatlanságát, hanem önként alávetették magukat ennek a vastörvénynek, s évszázadokon át osztoztak sorsában. És megfordítva: a Välte-portán is számíthattak az elköltöző további jóindulatára és alkalomadtán, kritikus helyzetben, segítségére.

A családok szétválása nem okozott semmilyen sértődést, s az érintetteknek mindenkor kölcsönös előnyére vált, s így egy szorosan körülírott és áttekinthető házassági piac keretein belül folytonosan megismétlődött az ifjú emberek cseréje bizonyos porták között. E gyakorlat egy olyan biztonsági láncolat további szemét alkothatta, amely nemzedékeken és évszázadokon keresztül tartást adott az itt élőknek. A szóban forgó helyek egyike sem volt túl messzire ahhoz, hogy ha hirtelen elárvul a Välte-porta, ne tudtak volna legalább rövid időre felvállalni akár még egy olyan nehéz feladatot is, mint amilyen a gondokság, úgy, ahogy azt az ascherodei Georg Hooss tette a hátramaradt, kiskorú gyermekekért, amikor fivére 1635-ben meghalt, majd annak özvegye is elhunyt 1636-ban. A háló erős volt; a biztonság kitartott; a mellvéd nem dőlt össze.

Elhagyjuk most Johannes Hooss kicsiny világát, hogy másféle, ugyancsak nemzedékeken át működő biztonsági rendszerek után nézzünk. A példa, melyet felhoznék, egyszerű és egyben megkapó, s csak kezdetben látszik úgy, hogy csupán távoli hasonlóságot mutat az előbbiekkel. Azt vizsgáljuk, hogy a hét napjai közül melyek voltak azok, amelyeket eleink a házasságkötések szempontjából számításba vettek. Bár ebben az esetben nem olyan gondosan alakított stratégiáról van szó, mint amilyet — az imént láttuk — magas színvonalon űztek a Välte-portán élők. Sokkal inkább a számtalan mozaikdarab egyikéről van itt szó, amelyek a kollektív tudattalan alsó szintjén helyezkednek el, s már nem kell szüntelen megfontolás tárgyává tenni őket, hanem észrevétlenül, a háttérből megkönnyítették elődeink mindennapjait, egyben keretet és tartást is adva életüknek.

Minthogy az akkori paraszti világban leginkább az aratás után házasodtak, tulajdonképpen a hét bármelyik napja számításba jöhetett volna a lakodalom napjaként. A cséplést, a trágyahordást, az őszi szántást, a portán szükséges javítások végzését minden

további nélkül előbbre lehetett hozni vagy el lehetett halasztani egy-két nappal, de meg is lehetett szakítani. Lényegében így volt ez azokban az évszakokban is, amikor nem tartottak túl gyakran esküvőt. Ámde az akkori gyakorlatot vizsgálva kiderül, hogy egyáltalán nem volt mindegy, hogy mely napon ülték meg a lakodalmat. Bár a vasárnapi esküvőnek az istentiszteletre járók ünnepélyesebb keretet biztosítottak volna, mégsem látszik túlságosan gyakorinak a vasárnap tartott lakodalom. De azokon a vidékeken, ahol a vasárnap nem tartozott a kedvelt házasulási napok közé, nemigen választották példának okáért a megelőző vagy az utána következő napot sem. Inkább úgy igaz, hogy az egyik helyen a hétfőt részesítették előnyben, a másikon a keddet, a harmadikon a szombatot, a negyediken pedig a vasárnapot. Ahol aztán a hétfő volt ez a nap, az is maradt évszázadokon keresztül, és ugyanígy állt a dolog a szombat meg a vasárnap esetében is.

Válasszuk megfigyeléseink terepéül újból két parasztfalunkat, az egymástól messze fekvő svábföldi Gabelbachot és a keleti fríz Heselt. Mindkét helyen megvizsgáltam az 1680 és 1899 között kötött valamennyi házasságot abból a szempontból, hogy mely napra esett az esküvő. Az eredményt a *24. ábra* tartalmazza.

Az ábra felső része Gabelbachra, az alsó Heselre vonatkozik. Mindkettő azonos módon van felépítve, és ismét az időkereket mintázzák. Mindegyik félkör öt részre oszlik; a hét körsáv a hét napjait jelképezi. A bevonalkázott sávok százalékosan mutatják az egyes napokon kötött házasságok arányát időszakonként. Mindkét félkör alatt van egy-egy kis táblázat, amelyben abszolút szám szerint szerepelnek a megkötött házasságok.

Első pillantásra fölöttébb hasonlít egymásra az ábra két része. Mindkét esetben a legkülső sávban találhatók a legnagyobb kiterjedésű bevonalkázott területek, azaz a legnagyobb számban azokon a napokon megkötött házasságok. Mégis felfedezhető egy alapvető különbség. A felső ábrán a hét napjai a szokásos módon sorakoznak, azaz hétfőtől vasárnapig, az alsó ábrán ezzel szemben visszafelé: vasárnaptól hétfőig. Gabelbachban tehát a vizsgált több mint kétszáz esztendőben főként hétfőn és kedden tartottak esküvőt; míg Heselben, ugyanilyen kitartóan, vasárnap, szombaton vagy legfeljebb még pénteken. Egyik településen sem volt példa

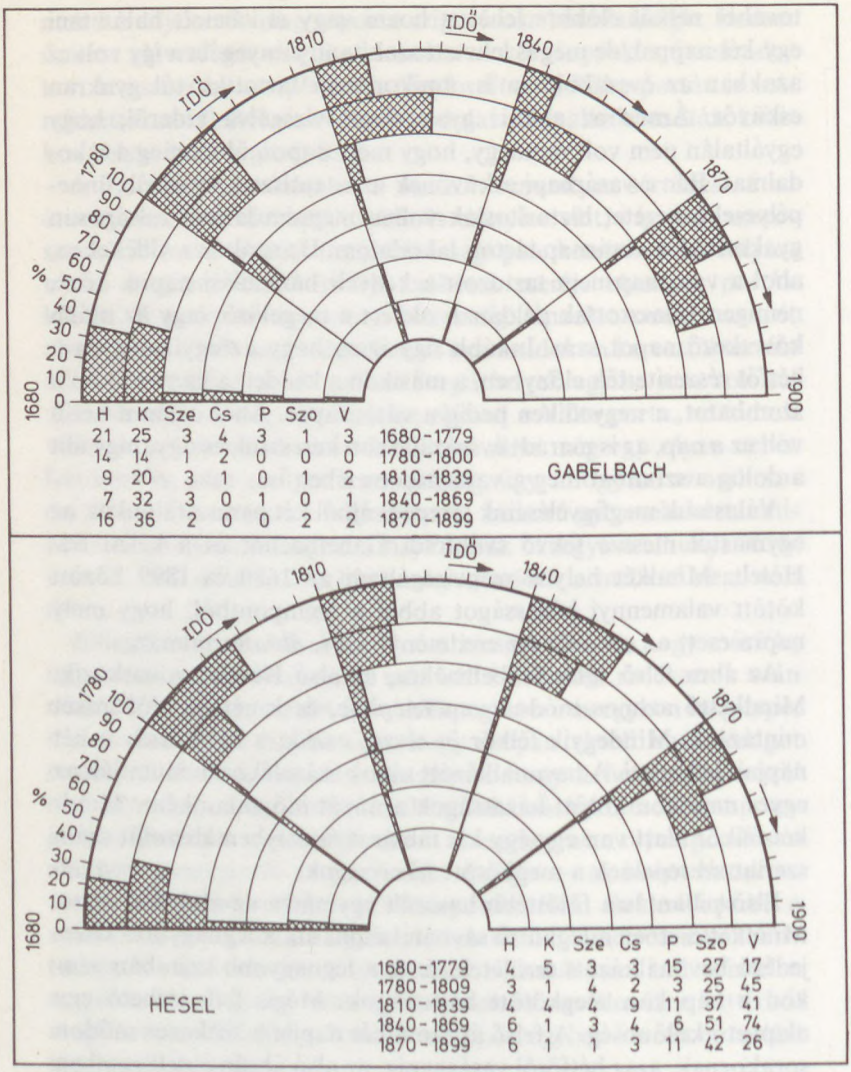

24. ábra. Biztos pontok elődeink életében: a házasságkötéskor előnyben részesített napok példája.
A házasságkötések (első házasságok és újraházasodások) megoszlása a hét

nélküli a hét többi napja, de sem itt, sem ott nem estek nagy súllyal latba.

Miért volt ez így? „Mert ezt kívánja az illendőség!" — Bár mi már nem tartjuk ezt igazán meggyőző magyarázatnak, de 1680 és 1899 között mindkét helyen jegyespárok sokaságának volt elegendő ahhoz, hogy lakodalmuk napjának megválasztásakor rendszerint ehhez tartsák magukat. Azt még viszonylag könnyen belátjuk, hogy a katolikus Gabelbachban nem a hústalan, böjtös pénteken, nem is vasárnap mentek az oltár elé, amikor a papnak más kötelezettségei is voltak, amiként azt is, hogy mindez kevésbé vagy egyáltalán nem számított a lutheránus Heselben. De miért nem házasodtak a gabelbachiak vagy heseliek, akiknek a maguk paraszti világában kevésbé kellett a hét napjainak megválasztásakor figyelembe venniük a munka feltételeit, szerdán vagy csütörtökön, avagy Heselben hétfőn vagy kedden?

Természetesen nem én vagyok az első, akinek feltűnt a házasságkötések idejének különös eltérése, a hét bizonyos napjainak majdhogynem kizárólagos volta. Megint csak a néprajzkutatók voltak azok, akik már korábban felfigyeltek e jelenségre, és vizsgálataikban a tényállást mint olyat már régen alaposan dokumentálták. A német, az osztrák és a svájci néprajzi atlaszok nagy kiterjedésű területeket jeleznek, ahol az egyik vagy másik napot valóban egyértelműen előnyben részesítik. Dél-Németországban, Ausztriában és Svájc katolikus területein ez a nap mindenekelőtt a kedd, valamint a hétfő volt, ezzel szemben Észak-Németországban túlnyomóan a péntek.

A néprajzosok *magyarázata* szerint az ok egyrészt a már említett egyházi előírásokban, a felekezetileg eltérő parancsokban és tiltásokban rejlett. Másrészt azonban nemritkán a kutatók saját korukhoz kötődése szüremlik át e magyarázatokon. Aszerint, hogy a

napjai szerint a sváb-bajor Gabelbachban és a keleti fríz Heselben, 1680—1899.

Forrás: Freie Universität Berlin, Friedrich-Meinecke-Institut adatbankja, a gabelbachi falukönyvek (feldolgozta: Franz Hauf, Frankfurt/M., 1975), valamint a heseli falukönyvek (feldolgozta: Ludwig Janssen és Hans Rudolf Manger, Aurich, 1974) alapján.

vizsgálatokat évszázadunk legutolsó vagy korábbi időszakában végezték, válnak túlnyomóvá a germanizáló interpretációk, melyek szerint: a kedd/*Ziischdig* és a péntek Ziu és Frija[17a] germán istenek tiszteletének napjai. Vagy az antikizáló magyarázatok kerülnek előtérbe, azaz a pénteket Aphrodité-Venus görög-római istennővel hozzák kapcsolatba, aki a hétből éppen e napnak a „uralkodója". Végül, különösen manapság, valamilyen mélyen gyökerező, szerencsét és áldást ígérő, illetve szerencsétlenséget és bajt hozó napokat számon tartó népi (tév)hitről beszélnek.[18]

Őseink valószínűleg mosolyogva, ha nem gúnyoros csodálkozással fogadnák mindezeket a tudálékos magyarázatokat, s így eleve kihúznák a talajt az alól a néhol lekezelő hozzáállás alól, amellyel manapság gyakran s némileg tiszteletlenül beszélünk bizonyos paraszti társadalmak megcsontosodott mentális struktúráiról. Tegyük hozzá: az emberek természetesen már régóta nem „választottak" a hét napjai közül, hanem magától értetődő módon, önként kapcsolódtak a folytonossághoz. Ezt azok a házasulandók bizonyítják, akik más, a szokástól eltérő napokat választottak. De eleinkre nem az volt a jellemző, hogy tartósan önmagukba botlottak volna, s nem csináltak maguknak felesleges gondokat azzal, hogy ismételten annak okát kutassák s arra keressenek magyarázatot, hogy miért a hétfő, a péntek, a vasárnap ez a nap — nem úgy mi, a kíváncsi mindent tudni akarók. Sok másik mellett ez a szokás is egyike volt azoknak az apró, nemzedékeken át gyakorolt biztonsági intézkedéseknek, amelyek összességükben arra szolgáltak, hogy eleinknek megkönnyítsék életük alakítását és az élet nehézségeinek leküzdését. A napok választásának rendje addig élt, amíg csak magától túlhaladottá nem vált, miután a megváltozott világban lassacskán elterjedt a szabad szombat, s vált így alkalmas nappá, vagy mert az anyakönyvi hivatal manapság csakis ezen a délelőttön vagy azon a délutánon fogadja a házasulandókat.

Ebben a fejezetben mindeddig lényegében külső biztonsági és folytonossági szabályozókról esett szó: ismétlésekről, ritmikusan visszatérő időbeli tagolásokról, a házassági rendszerhez való kötődésről, olyan hagyományokról, amelyek összességükben nemzedékről nemzedékre tartást adhattak az egyes ember bizonytalan életének. Ezért kapták ugyanazt a keresztnevet az utódok, válasz-

tották ugyanazt a napot a lakodalomra, játszották ugyanazt a szerepet a megfelelő életkorban.

Ha a biztonság iránti igény eleinknél már életük külső kereteit illetően ilyen mértékben kifejezésre jutott, aligha lehetett ez kisebb a belső világukat érintő problémák esetén. A következőkben ezt a kényes kérdést a mindennapi életnek egy olyan valóságtartalmából szeretném kibontani, amellyel őseink többségének még e század elején is valamilyen módon szembe kellett nézniük. Ez pedig a csecsemőhalandóság roppant mértéke. Annak idején, minden helyi, területi, időbeli, rétegbeli különbséget figyelembe véve, az újszülötteknek kereken egynegyede nem élt tovább egyéves koránál. A kérdés igen egyszerű: hogyan próbálták az anyák és apák túltenni magukat ezen a szörnyűségen. Ne mondja nekem senki, hogy szüleink, nagyszüleink közömbösen fogadták a sok halálesetet, hogy az elveszített gyermeket nyomban egy újabbal pótolták, s hogy az anyai vagy apai *szeretet* inkább csak napjaink romantikus találmánya, s azokban az időkben nem volt realitása.

Még akkor is meglehetősen rövidlátónak tartom ezt az érvelést, ha a hajdani „közömbösségre", valamint az anyai-apai szeretet hiányára olyan esetek tízezrei szolgálnak „bizonyítékul", melyekből az derül ki, hogy — különösen Franciaországban, de Európában másutt is, egészen a XIX. századig — a csecsemőket rögtön megszületésük után dajkaságba adták a sohanapi viszontlátásra, mert az elégtelen gondozás miatt csaknem bizonyos volt közeli haláluk. Az érvelés hibája mindenekelőtt az, hogy túlságosan is rabja mai szemléletmódunknak. Vizsgáljuk csak meg gondosabban a körülményeket, hamar rádöbbenünk erre, vagy legalább nem teszünk fel kezdettől „rossz" kérdéseket. Egyetlen példa bizonyságul szolgálhat erre!

1513-ban született meg a bretagne-i Jean de Gennes első fia. A gyermek február 28-án, reggel hat és hét óra között jött a világra. Délelőtt fél tizenegykor keresztelték meg a Jean névre, és már haza sem vitték, apja azonnal dajkához adta. 1518. augusztus 1-jén ismét egy fiú született. Neki a Sebastian nevet adták a keresztségben; ő már augusztus 2-án meghalt a pótmamánál. Ugyanez a jelenet még három további gyermekkel játszódott le. Egyikük sem élte túl a dajkánál a keresztelője utáni második napot.[19]

Természetesen Jean de Gennes és felesége éppen úgy tudták, mint a többi akkori szülő, hogy dajkaságba adott gyermekeik valószínűleg soha többé nem térnek haza. Ebben igen régi, százszorosan, sőt ezerszeresen bizonyított tapasztalatuk volt. Elhamarkodott volna, ha mindebből azt a következtetést vonnánk le, hogy ezek a szülők még nem „fedezték fel" gyermekeiket, mert ők a gyermekek lelkét tökéletesen „felfedezték", akkor is, ha testi jelenlétüknek még nem szenteltek annyi figyelmet, amennyit manapság szokásos. Megszületés—*megkeresztelés*—dajkához adás—majd a feltehető gyors halál: ez volt a sorrend, mégpedig az egyetlen helyes sorrend. A gyermek *megkeresztelésééért* a szülők igenis felelősséget éreztek, de nem testi létükért, melynek kezdete és vége Isten kezében volt. A keresztelő megnyitotta a kicsinyek előtt a mennyországot. Enélkül — a szülők hibájából — sohasem pillanthatták meg az elhaltak Isten örök fényességét.

Akkor azonban, amikor — lévén hogy igazán nem volt ritka a csecsemők halála szülés alatt vagy közvetlenül utána — megszakadt a helyes sorrend, tehát a halál azelőtt érkezett, mielőtt a gyermeket megkeresztelték volna, azt tapasztalhatjuk, hogy a szülők mindent megmozgattak azért, hogy ezt visszacsinálják, és mégiscsak rendet teremtsenek gyermekeik javára meg persze a maguk megnyugtatására és feloldozására. — De hogyan volt ez lehetséges?

Visszautalnék arra, amit már ismételten felvetettem, s amit a most következő példából alaposabban megérthetünk: arra ugyanis, hogy elődeink miképp ragadták meg és építették be megfelelő formában saját világnézetükbe az egyházi tanítások ama elemeit, amelyek segítettek őket *saját* mindennapi gondjaik leküzdésében. Az ábrázolandó esetben egyrészt és elsősorban egy egyházi előírásról van szó, mely szerint a keresztelő elengedhetetlen előfeltétele az újszülött felvételének a keresztények közösségébe, s csak ily módon lehetséges a halottak feltámadása és bebocsáttatásuk Isten örök üdvösségébe. Másrészt nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyháznak azt a további tanítását sem, mely szerint annál bizonyosabb, hogy a megkeresztelt gyermekek egyenest bekerülnek az égi seregekbe, minél hamarabb haláloznak el — még a tökéletes bűntelenség állapotában. Ezen túl kétségbevonhatatlan, hogy ott ők köz-

benjárnak Istennél és a szenteknél a földön maradottak, természetesen legelőször is az apa és az anya, a fivérek, nővérek, a rokonok és ismerősök érdekében.

Ezt szemléltetendő nézzünk meg egyet az ezer meg ezer úgynevezett fogadalmi tábla közül, melyek még ma is sűrűn borítják a kegytemplomok falait (lásd *25. ábra*). A hívők ezeken a táblákon legtöbbször a kegyhely szentjének vagy az Istenanyának tesznek fogadalmat legnagyobb szorultságuk egy pillanatában, abban az esetben, ha az ő hathatós közbenjárásuk eredményesnek bizonyul Istennél a veszély elhárításában. Az ábrázolásokból sokszor könnyűszerrel megállapítható, mire is a fogadalom. Az itt közölt tábla a kelet-tiroli, pustertali Abfaltersbach plébániatemplomából való — e község nem esik messze az olasz határtól, mintegy húsz kilométerre van Lienz városától —, s egy 1680-ban megtörtént eseményre utal. A Mária látogatását ábrázoló kép előterében egy halott pólyásgyermek fekszik az oltáron, melynek lépcsőin nyolc férfi és hat asszony gyűlt össze buzgó imára. A kép alsó részén található feliratból kitűnik: siker koronázta a könyörgést Szűz Máriához. A Martin és Catharina Wierer házaspárnak 1680. május 14-én halva született fia az Istenanya közbenjárásáért való fohászkodás nyomán kis időre életre kelt. Orcái kipirosodtak (az égő gyertyák visszfényében?), és izzadságcsöppek jelentek meg rajta. Ebben az élő állapotban a jelenlévő bába szükségkeresztelésben részesíthette, és mivel kisvártatva ismét beállt a halál, a gyermeket eltemették a temető megszentelt földjébe. — Létrejött a helyes sorrend, s a gyermekből az akkori felfogásnak megfelelően: „szép kisangyal lett az égben".

Téved, aki azt gondolja, hogy e szöveggel elegyes kép valamilyen egyedi esetet példáz, vagy hogy a barokk kor vallásos túlbuzgalmának átmeneti jelenségéről van szó. A Meran melletti Riffianban, Dél-Tirolban, ahová a XIV. század óta zarándokoltak Szűz Mária együttérzésének elnyeréséért az emberek, még kettőszáz évvel 1680 után is készült hasonló tábla, amelyből megtudhatjuk, hogyan is térdepeltek kétségbeesett szülők egy kis holttest előtt, nagy szükségükben az Istenanya segítségéért könyörögve. A tábla alatti felirat a következőképpen hangzik: „Emléktábla Máriának, Isten anyjának köszönetül, mert az Ő közbenjárására egy már négy nap óta

25. ábra. „Gyermekjel" a Sillian melletti Apfaltersbach plébániatemplomának egyik fogadalmi tábláján Kelet-Tirolban, 1680: egy halva született gyermek felélesztése, ami után meg lehetett keresztelni és a megszentelt temetőben el lehetett temetni.
Forrás: A fogadalmi táblát ma a lienzi városi múzeumban láthatjuk (Museum der Stadt Lienz auf Schloß Bruck, Kelet-Tirol). A múzeum vezetőjének, Dr. Lois Ebnernek tartozom köszönettel, hogy 1982 nyarán lehetővé tette számomra a fotó elkészítését.

holtan fekvő, halva született gyermek csodaszép fehér arcocskája színt kapott, és ajkai valamelyes vérrel teltek meg, tehát az élet legbizonyosabb jelét mutatta, úgyhogy megkeresztelhették és egyházi temetésben részesíthették. — A hálás szívű szülők."[20]

Akkoriban egyáltalában nem volt ritka, hogy egy gyermek halva született, így történhetett, hogy a próbára tett szülők az egyszerűség kedvéért mindjárt két fogadalmi szöveget tétettek egyetlen táblára. A *26. ábra* egy ilyen esetet mutat a XVIII. század közepéről a svájci Uri kantonban lévő Schattdorf Mária mennybemenetele templomából. A tábla szövege rövid és tömör: „Az Istenanya közbenjárására itt két halva születt gyermek éledt fel és lett megke-

---

A „Mária látogatása" kép előtt található oltárasztalon — amint az a feliratból kitűnik — a Martin és Catharina Wierer nevű házaspár 1680. május 14-én halva született fiacskája fekszik. A gyermek a térdeplő férfi és asszony esdeklő könyörgésére rövid időre életre kelt. A kis holttest két alkalommal „adott jelt", mindkétszer orcájának kipirulásával és izzadságcseppek megjelenésével. Ebben az élő állapotban tudta a bába a fiúcskát megkeresztelni, majd az újra azonnal beállt halált követően eltemették a temető megszentelt területén. A felirat így szól: „Az Úr 1680. évében Creitzben, nekem, Martin Wierernek és hitvesemnek, Catharina Wiererinnek, született Oberwerdnerinnek május 14-én, szerdán egy fia holtan jött a világra. Ezért mi a Mi Áldott Boldogasszonyunk képe előtt áldoztunk, és szentséget mutattunk be, így a gyermek jelet adott, és az első alkalommal megváltoztatta a színét. Másodjára megizzadt, és a bába azt kétszer letörölte, és ezután a bába őt megkeresztelte."

A „gyermekjelre" lásd Klaus Anderegg: *Durch der Heiligen Gnad und Hilf. Wallfahrt, Wallfahrtskapellen und Exvotos in den Oberwalliser Bezirken Goms und Östlich-Raron.* Basel, Krebs, 1979, a francia nyelvterületen pedig Jacques Gélis: *Miracle et médicine aux siècles classiques. Le corps médical et le retour temporaire à la vie des mort-nés.* = Historical Reflections / Réflexions Historiques, 9, 1982, 85—101. — Köszönettel tartozom Dr. Klaus Andereggnek (Freiburg, Schweiz), hogy kiegészítő képanyagot bocsátott rendelkezésemre, valamint Jacques Gélis-nek (Université Paris-Vincennes) ismételt konzultációs készségéért. — Erre a fogadalmi táblára Lenz Kriß-Rettenbeck nyomán lettem figyelmes, lásd: *Das Votivbild.* München, Verlag Hermann Rinn, 1958, 73. kép, 66. oldal.

26. ábra. „Kettős gyermekjel" a svájci uri Schattdorf Mária mennybemenetele plébániatemplomában 1747/1751-ből.
Forrás: Bár e fogadalmi tábla ott van még ma is ebben a templomban, de a nyilvánosság számára már nem hozzáférhető. Köszönettel tartozom Hans Loretz schattdorfi plébánosnak, hogy lehetővé tette számomra 1982 őszén, hogy ismét lefényképezhessem. Lásd ehhez Hans Loretz és mások: *250 Jahre Pfarrkirche Schattdorf, 1733—1983.* Schattdorf, Pfarramt, 1983, 48.

resztelve. Az egyik, egy fiú 1747. május 4-én jött a világra. A másik, egy leány pedig 1751-ben. Tanúságtételként Beat Pauli Keysser Zug." Mindkét gyermek ott fekszik az oltárasztalon, az egyik

---

Annak idején egyáltalán nem ment ritkaságszámba, hogy egy és ugyanazon családban több halvaszületés is megesett, és így a szülők a „gyermekjel" megmutatkozásáért két hálaadásra egyetlen fogadalmi táblát állítottak. Ezen a képünkön egy 1747-ben halva született fiú, valamint egy 1751-ben így született lány fekszik az oltárasztalon egyértelmű egyidejűségben, jobbról és balról, és várnak, hogy hasson Szűz Mária értük való közbenjárása az Isteni Szentháromságnál. A felirat szerint mindketten életjelet adtak magukról, ezután már meg lehetett keresztelni és el lehetett temetni őket.

Ugyanebben a schattdorfi templomban egy másik fogadalmi tábla azt tudatja, hogy volt úgy, hogy még az idő előtt halva születetteknél is kaptak „gyermekjelet", adott esetben egy tizenkét hétre elhalt magzatnál. Ez a passzus a következőképpen hangzik: „Halljátok keresztények, amit én nektek mondok. Nagy csoda történt. Egy asszony nagy beteg volt, és egy gyermek tizenkét hétre jött a világra. Ezért nagy szükségemben mentsvárat kerestem itt a szentséges Anya fényessége előtt; könyörgésemet meghallgatva nagy csodában lett részem: mert ez a gyermek jelet adott magáról, s hogy így a Szent Keresztségben lehetett részesíteni."

A fogadalmi táblák sokszor terjedelmes kísérőszövegénél olykor még részletesebbek a mirákulumkönyvek bejegyzései. Álljon itt példaképpen egy bejegyzés 1649-ből — a Közép-Svájcban található einsiedelni Boldogasszonyunk-kegytemplomból — egy „jelet adó" gyermek megkeresztelésére: „Az Úr 1649-ik évében, április 11-én Anna Martina Anstaettenből urát, Georg Fuchsent egy gyermekkel ajándékozta meg / bár inkább egy élettelen testtel; mivelhogy ugyanezen magzat, sápadtabban a puszpángnál is, egy óra háromnegyedéig sem adta az életnek egyetlen jelét sem. A kétségbeesett gyermekágyas igen nagy bánatba esett szülésének sikertelen volta miatt / Einsiedelnbe vetette reménységét, / és minden élő anyjához könyörgött a halott gyermekért. Erre rá a gyermek kinyújtotta karocskáját és lábacskáját, / és élőnek mutatkozott, / aminek utána a Szent keresztségben részesedett." Conrad Hunger: *Kurtze Chronica... mit mehr als 200 schoenen juengsthin beschehenen Wunderwercken gemehrt* c. munkájából. Luzern, David Hautt, 1653, 3. rész, XVI. fejezet, 188—189. — P. Joachim Salzgeber einsiedelni apátsági levéltárosnak tartozom köszönetettel az adatok fellelésében nyújtott segítőkészségéért, hasonképpen P. Dr. Daniel Schönbächlernek, a disentisi bencés apátságból.

balról, a másik jobbról, és Szűz Mária — mint közbenjáró az isteni Szentháromságnál —, aki megkönyörült rajtuk, és kétszer is kegyet gyakorolt, a felhők felett lebeg. Mindkét holttest feléledt rövid időre, s így meg lehetett keresztelni és el lehetett temetni őket, és lelkük ezáltal bebocsáttatott a mennyei üdvösségbe.

Valamennyi ábrázolt esetben — és évszázadokon át így ment ez — mindig ugyanarról volt szó: a kétségbeesett szülők a halva született vagy a kereszteletlenül elhunyt gyermekeket különböző búcsúhelyekre hordták, és ott átmeneti életre keltésükért esedeztek, hogy a kicsit meg lehessen keresztelni és el lehessen temetni a megszentelt földbe. Csak így volt lehetséges, hogy megváltás híján nem kellett az örökkévalóságig bolyonganiok, hanem csatlakozhattak az égi seregekhez, és holttestüket nem mint hullott állatokat földelték el valahol.

Egy ideje már jól ismerjük a gyermekjel e szokását. A reformáció előtt egész Európában elterjedt volt, azóta Németország, Svájc, Ausztria katolikusnak maradt vidékein maradt fenn, de gyakorolják Olaszországban, Belgiumban és Franciaországban is. Német nyelvterületen a kifejezés *(Kinderzeichnen)* közvetlenül az esemény lefolyására utal: a halott gyermekek „jelt adtak", azaz az élet valami csekély jelét mutatták, mozgatták szemüket vagy ajkukat, izzadtak, megváltozott arcuk vagy testük színe, vérezni kezdtek, az orrukon vagy szájukon keresztül lélegeztek, úgyhogy a szájuk elé tartott tollacska elszállt. Franciaországban inkább a *'sanctuaires à répit'* kifejezés használatos. Szó szerinti fordításban ez olyan „szent helyeket" jelent, ahol némi „haladékot" lehetett nyerni a haláltól.

A történészek onnan ismerik a gyermekjelet, hogy ezekben az évszázadokban mind az egyházi, mind a világi fensőbbség meghasonlottan és ellentmondásosan viszonyult ezekhez a — mi is volna erre a találó kifejezés? — halottfeltámasztásokhoz, s mindez lecsapódott az írásosan fennmaradt vitákban, a szinódusi határozatokban, a pásztorlevelekben, a rendeletekben és ellenrendeletekben egészen a helyi lelkészek állásukból való felfüggesztéséig. Voltak időszakok, amikor megtűrték a „gyermekjelek" körüli eseményeket, máskor tiltották, de olyan is volt, amikor éppen ellenkezőleg: bátorították a szülőket, hogy vigyék csak el oda keresztelés nélkül maradt halottaikat. Az egyházi vagy világi fennhatóság reakció-

ban csak ritkán játszottak kizárólag vagy elsősorban vallási okok szerepet. Sokkal gyakoribb volt, hogy kézzelfogható gazdasági érdekek álltak az előtérben. A búcsúhelyek végül is nem voltak holt zugok, bármennyire is kies helyen feküdtek. Minél messzebbre hatott egy-egy búcsúhely vonzereje, és minél több hívő áradt oda, annál többet nyomott a latban mint jelentékeny financiális forrás.

Európa katolikus vidékein, ahol a reformáció után is ragaszkodtak a megkereszteléshez mint az örök üdvösség elnyeréséhez szükséges előfeltételhez, a „gyermekjel" — egy XVI. századi átmeneti törés után — újólag erős lendületet vett a XVII. század elejétől, mindenekelőtt a Mária-tisztelet propagálásával összefüggésben. Róma számára végül is lehetetlenné vált a további hallgatás. A beavatkozásra az adott alkalmat, hogy szinte robbanásszerűen megnőtt a zarándoklatok száma a legrégebbi német premontrei kolostorba, mely a Svábföldön, a Mindel melletti Ursbergben volt, 35 kilométerre délnyugatra Augsburgtól és csak 15 kilométerre délnyugatra a „mi" Gabelbachunktól. Bár az ursbergi kegyképet valószínűleg antedatálták, a XII. századra keltezték, mindenesetre emberemlékezet óta nagy hírnek örvendett, a búcsújárás azonban csak 1686-tól indult meg a halva született gyermekek megkeresztelésének különös céljával. Ekkor vitte el ide egy parasztember gyermekének holttestét, ahol is a kis tetemet a „jeladást" követően megkeresztelték. Csupán 1686 és 1720 között több mint 24 ezer lehetett azoknak a halott gyermekeknek a száma, részben Ausztria és Csehország messzi vidékeiről, akiket itt, átmeneti feléledésük után, megkereszteltek. Ily nagyságrendet pedig már Róma sem hagyhatott szó nélkül.

1729. április 27-én adta ki a Szentszéki Hivatal kongregációja az augsburgi érseknek a megbízatást, hogy állítson gátat „a halott gyermekek megkeresztelése helytelen gyakorlatának". De a kolostor hallani sem akart e keresztelők megakadályozásáról. Sőt, 1733-ban megszövegezte ezzel kapcsolatos saját állásfoglalását, és elküldte Rómába, ám e lépésük aztán, 1737-ben pusztán a tilalom megújításához vezetett. Csak ekkor mutattak hajlandóságot Ursbergben a keresztelők leállítására. De ettől nem hagyott alább a nép odaáradása; ha kisebb számban is, de világi személyek kereszteltek ezután. Róma dilemmája továbbra is fennmaradt. Egyálta-

lán nem sikerült a dolgot véglegesen leállítania, miután az egyház alapjában véve sohasem zárhatta ki valamely csoda létrejöttét.[21]

Minden jel szerint lényegesen kevesebb kétely gyötörte a reformált egyházat. A képrombolással eltűntek a kegyképek és a táblák is. Ebben a szellemben küldte el Bern város tanácsa röviddel a reformáció bevezetése után, 1528. február 26-án Anton Nollt követként a Solothurn és Biel között fekvő, Aare melletti Oberbürenbe; ott volt az egész Svájci Kantonszövetség leghíresebb zarándokhelye a halva született gyermekek megkeresztelésére. Noll nem teketóriázott: kihozta a csodatévő Madonna képét a templomból, s mindenki szeme láttára elégette. Miután e cselekedet mégsem hozta meg gyümölcsét, s nem tartotta vissza a szülőket az idezarándoklástól az sem, hogy azt nyilvánosan elítélték, s a fogadalmi képeket és a gyermekjelet az egyszerű nép pórias babonaságaként kezelték, a tanács 1530. július 3-án egy — várhatóan — szélsőséges gyógymódra szánta el magát, és elrendelte a templom lerombolását. Lám, milyen kevés fogalma volt a kegyelmes uraknak alattvalóik lelki szükségleteiről, vagy mennyire közömbös volt ez számukra! Még 1534-ben is jöttek apák és anyák Oberbürenbe, és halva született vagy keresztelő előtt meghalt gyermeküket lerakták arra a kőre, ahol azelőtt az oltár állt a kegyképpel.[22]

Kinek ne jutnának eszébe a holland néprajzosnak, Meertensnek a második fejezetben már tárgyalt megállapításai, melyekkel „Reformáció előtti maradványok a református Németalföldön" című tanulmányát zárta: „[A reformált hitből] hiányzott annak megértése, hogy a tradicionális néplélektől nem szabad elvennie egyetlen értéket sem anélkül, hogy helyükbe újat ne állítana. Miután ezt elmulasztotta, szükségtelen és kilátástalan harcba keveredett, és csak bizonyos értelemben került ki belőle győztesen." Nyilvánvalóan Bern környékén sem voltak elégségesek a nagyhangú szinódusi határozatok ahhoz, hogy az így keletkezett légüres teret betölthessék, és egyszerűen csak azt mondják, hogy a mostantól fogva egyedül mértékadó Szentírásban egyetlen szó sem áll a kereszteletlenül meghalt gyermekekről. Ezért aztán balgaság volna arról gondolkodni, hová is juthatnak a keresztelő nélkül meghalt kicsinyek, hogy vajon mennyi hely van a pokol tornácán, ahol ők tartózkodnak stb. — Egyáltalán nem olyan csodálatos, hogy Oberbüren

környékén még háromszáz év múltán is minden nehézség nélkül bizonyítható a nemzedékeken át fennmaradt népi hiedelem a kereszteletlen gyermekek örökkévaló balsorsáról.

Korábban már meghívtam az olvasót, hogy nézzünk meg együtt XVI. és XVII. századi németalföldi és francia festményeket, és e képekhez kapcsolódva ki-ki tegye meg a maga észrevételeit. Hasonló szándékkal szeretném felkérni most Jeremias Gotthelfnek az „Egy iskolamester szenvedései és örömei" című regényéből vett rövid szakasz közös olvasására.[23]

Az 1838—1839-ben két kötetben megjelent mű az akkori jelenben játszódott. Peter Käser, az iskolamester egy Gytiwyl nevű helyen működik, amely bár nem található meg egyetlen térképen sem, mégis tökéletesen beleillik az Emm alsó völgye alkotta tájba. Így talán tíz, húsz vagy legfeljebb harminc kilométerre van Oberbürentől. Käser saját életét meséli el, és két fejezetben tér ki második gyermeke, egy lányka halálára.

Az iskolamester elbeszélése: „Csodálatosan szép kisgyermek volt. Nagy, tengerkék szemével leírhatatlan módon tudott nézni. A harmadik napon nyugtalankodni kezdett, s nagyon ijesztően nyöszörgött, a gyors és rettenetes görcs csak úgy rángatta kis testét. Úgy tetszett, mintha valami idegen erő kerítette volna hatalmába, hogy a még éppen csak felébredt életet leteperje. A szegény kicsi ajka megkékült, és hab ült ki rajta. Egyszerre csak kinyújtotta tagjait, s aztán többé nem mozdult. Szemecskéi mindörökre lecsukódtak.

Reggelre kelve asszonyok jöttek hozzánk, akik meghallották, hogy meghalt gyermekünk. »A gyermeknek már jó« — szólt az egyik asszony. »Valóban — mondta a másik elgondolkodó arccal —, ha már meg lenne keresztelve, nem is volna mit mondanom, de emígy, kereszteletlenül mégiscsak sajnálom a gyermeket, mert nincs olyan ember most, aki tudná, mi is van vele.« »Igazad van — mondta az első —, erre nem is gondoltam. Nekem is meghalt négy gyermekem, dicsértessék az Úr neve, de hál'istennek egyik sem a keresztelő előtt. Azt hiszem, én nagyon búslakodnék. A jóságos Istennek szívesen adnám, de nem az ördögnek. Azt mondják ugyan, hogy ezek a gyermekek nem a pokol legbelső bugyrába kerülnek, de elöl is éppen elég meleg lehet. A szegény csöppségek!«

Erre aztán nagy kétségbe estem. Bár jól ismerten azt a még általánosan a régi katolicizmusból elterjedt hitet, hogy minden gyermek, amelyik kereszteletlenül hal meg, elkárhozik, de még sohasem gondoltam ennek valójában utána. Reszkettem attól a gondolattól, hogy egy bájos lénynek az ördög hatalmába kell kerülnie. Ezt így tartották, s az ilyen dolgoknak senki sem kérdi okát. Felkötöttem egy fekete nyaksálat, s elmentem a tiszteleteshez. »Hisz bele is törődnék — mondtam —, csak meg lett volna keresztelve. Mert ugye most nem fog üdvözülni?« — »Maga is így hiszi? — kérdezte a pap, és az mondta: Iskolamester! A dolog a következő. Az a régi hiedelem, hogy a megkereszteletlenek az ördögéi lesznek, sokáig nemcsak a nép között volt elterjedve, hanem az egyháziak körében is, bár erről semmi nem áll a Bibliában. *Így például Bürenben, az ottani templomban volt egy Istenanya-kép, amelyről azt állították, hogy karjaiban minden kereszteletlen gyermek újra életre kel arra az időre, amíg a kereszt szentségét ki tudják neki szolgáltatni. Képzelje csak el, milyen végtelenül sok gyermeket vittek el hozzá, és hány szülő zokogott, amikor a képet a reformációval elégették. Bár a kép a tűzé lett, a régi hit mégis fennmaradt.*[24]

Egyébiránt, ha az emberek hitét vizsgálnánk, azt a hitet, mely tényleges befolyással van életükre, csodálatos dolgokra bukkannánk, s kiderülne, hogy ebben a hitben a Bibliának vajmi csekély szerep jutott. Ez a nép között elterjedt hitvilág ugyan változott valamit az idők folyamán, de csak lassan, s ha ez majd egyszer találkozik a Biblia hitével, akkor jó lesz, de sajnos még nem tartunk ott. Ez a hit valójában merő badarság.«"

Hogy mennyire a történész lelkéből szólt itt a költő! Úgyannyira, hogy utána egykönnyen nem is találjuk saját szavunkat. A valóságnak mily lényeglátó felfogása! Milyen mélyre merül pszichológiai értelemben a felszín alá! Milyen bővizű forrása ez a XIX. század első felében élő paraszti-falusi népesség mindennapjai és mentalitása történetének, az ő képzeteiknek, érzéseiknek, mindennapos gondjuknak-bajuknak és próbálkozásaiknak, ahogy a maguk módján megküzdöttek azokkal. Mintha hályog hullana le a szemünkről!

Mégis, hasonlóan az előbbiekhez, amikor csak a dolog egyik oldala volt a XVI. és XVII. századi festmények felépítése, formája

és színei feletti gyermeteg örvendezés, itt is csak az érem egyik oldala, amikor élvezetünket leljük a szerző megfigyelő- és kifejezőképességében, vagy valósággal faljuk e regényt, úgy is mint megragadó kultúrtörténeti dokumentumot. Merthogy Gotthelf esetében is érvényesül a térbeni-időbeni meghatározottság. Most sem pusztán pedagógiai regényt írt, meghatározott szándéktól vezérelve, méghozzá Pestalozzi hazájában és az ő tradíciója nyomán, írása sokkal inkább szenvedélyes állásfoglalás volt a korabeli berni nevelési és iskolai reformok körüli vitákban, s ezt mint a berni vidék egyik helységének, a reformált Lützelflühnek hivatalban lévő lelkésze — saját nevén Albert Bitzius (1797—1854) — tette. Gytiwyl lelkészének szájával maga Bitzius szólt. Gotthelf e korai művében csak úgy buzog a nevelői igyekezet a „tudatlan" falusi parasztemberek felvilágosítására. Amazok állandó hivatkozása a nagyapák és nagyanyák szokásaira mindegyre alkalmat adott számára, hogy jót mulasson rajtuk. Művében rohamot indított az „értelmes" újításokkal szemben tanúsított ellenállásuk ellen, s pellengérre állította elvakultságukat és ostobaságukat. Bizonyos szakaszok csak úgy hemzsegnek az állítólagos régi jó idők feletti — legalábbis az én szememben — indokolatlan gúnyolódástól.

Szeretném elkerülni azt a látszatot, hogy azért mondom mindezt, mert én mindent jobban tudok nálánál. Hol van az a kutató, aki Gotthelfet pszichohistóriai pontosságban és találó megfogalmazásban valamennyire is túl tudná szárnyalni? De ha mégannyira csodálja is a művet, az még nem akadályozhatja meg a történészt abban, hogy erről vagy arról a dologról, melyre egyébként a költő hívta fel figyelmét, ne alkosson önálló véleményt, és ne vonhasson le másmilyen következtetéseket, mint amilyet Bitzius plébános annak idején. Legfőbb kifogásom elsősorban azt a kemény ítéletet illeti, mely szerint a parasztjai körében „elterjedt népi hitvilág" „valójában badarság". „Így az emberek telve vannak ellentmondásokkal, és vajon honnan származnak ezek? Éppen onnan, hogy a babonás hiedelem igazgatja őket, nem pedig a hit, s hogy a világon mindent elhisznek, csak azt nem, ami Istentől ered" — okoskodik ugyanezekben a fejezetekben. Tökéletesen egyetértek ama megállapításával, „hogy ebben a hitben a Bibliának vajmi csekély szerep jutott", mindenesetre ez *neki* s nem nekem botránykő. Történész

vagyok, nem lelkész, s ezért csak nehezen látom be, miben rejlettek az ellentmondások, és paraszti elődeink képzeteiben hol keletkeztek törések. E képzetek lényegében egy önmagában zárt egészet alkottak, amelyek azonban *az ő saját* világukra vonatkoztak, az *az ő saját* igényeiknek feleltek meg, s nem az intellektuális beállítottságú írástudók, a városban élő világi és egyházi fensőbbség tagjai és falusi papjaik, tanítóik, azaz egy másik, „felvilágosult", „magas" kultúra tagjainak szükségleteit követték, melyek végül is átütőerejük folytán valamennyiünk magatartásává és beállítódásává váltak. Nekünk, mai embereknek mindeme változások nyomán gyakran meglehetősen nehezünkre esik, hogy őseink világát megértsük, világszemléletüket mint koherens rendszert eszünkkel kövessük és megragadjuk. S miután ezt a világot és hitet oly sokáig és végeredményben oly hatásosan marasztalták el, értékeltek le, igen nagy fáradságunkba kerül, hogy a helyzetnek megfelelő reakcióként, az élet gondjainak legyűrésére szolgáló megfelelő formaként értsük és tiszteljük a korábban mint „különös dolog", mint „tévhit, babona", „agyrém", „megannyi ellentmondás" gyanánt beállított jelenségeket.

Ez a megállapítás egyébként nemcsak őseink világára és világszemléletére igaz, hanem nyilvánvalóan még saját kortársaink közül is sokakéra. Ha Gotthelf jó háromszáz évvel a gyermekjel reformált „eltüntetése" után is mindenfelé találkozott még töretlen létezésével a kollektív tudat részeként és mindenekelőtt az érintett szülők kereszteletlenül meghalt gyermekeik bizonytalan sorsa felett változatlanul érzett félelmeiben és aggodalmaiban, legalábbis nem kizárható, hogy akár napjainkban is elevenen él itt-ott e hit. De hogyan győződhetünk meg erről? Nem pusztán azért nehéz ez, mert manapság viszonylag ritkábbak a halvaszületések és a csecsemőkori halálesetek, hanem mindenekelőtt azért, mert az érintett szülők legtöbbször nem érzik annak szükségét, hogy egy idegen kíváncsiskodó előtt megnyíljanak és bárminemű felvilágosítással szolgáljanak.

E kétségek ismeretében végül a következő megoldást találtam. 1982/83 telén írásos körkérdést készítettem, amelyet 51 kiválasztott szülészeti osztályra és szülőotthonba küldtem szét a főorvosoknak és főnővéreknek, elsősorban a katolikus Bajorország-szerte. A

levélben az annak idején volt gyermekjel rövid leírása után következett az a bizonyos kérés, amelyet most szó szerint idézek: „Napjainkban különösen nehéz utánajárni az ilyen szülői gondoknak és bajoknak, ennek ellenére nagyon szeretnék többet megtudni erről. Ezért bátorkodom Önhöz fordulni, miután praxisa során Ön találkozhat a leggyakrabban az anyák és apák ilyetén gondjával. Konkrét kérdésem ezért így hangzik: találkozott-e valamikor olyan esettel, hogy például nehéz szülés alkalmával a szülők a veszélyeztetett gyermek azonnali megkeresztelését igényelték volna, vagy megkísérelte-e valaki, hogy halva született vagy a keresztelő előtt meghalt gyermekét utólag mégiscsak megkereszteltesse?"

Kérdésemre tizennyolc válasz érkezett, amit e különleges és orvosilag szokatlan kérdést tekintve, igen örvendetes eredménynek találtam. A válaszokból sok esetben nyíltan kitűnt a látszólag teljesen időszerűtlen érdeklődésem feletti csodálkozás. Szavaikból helyenként bizonyos, a „berlini professzor" iránti bizalmatlanság szűrődött ki. Vajon nem pusztán azért van-e ez az egész, hogy nevetségessé tegyem az elmaradott gondolkodású bajorországi embereket? A kérdésre rendszerint a főorvosok s nem a nővérek válaszoltak, s ebben nyilvánvalóvá lett a „tudós" orvos-szakembereket és az ebben a „csudás dologban" hívő laikusokat elválasztó távolság, sőt gát is, amelyről fentebb már elmondottuk, mennyire nehezíti eleink vagy akár ma élő embertársaink beállítódásának és magatartásának kellő megértését. A gyermekosztályokon dolgozó nővérek vagy a bábák feltehetően közelebb állnak a „néphez", mindenesetre nekik több és kézzelfoghatóbb dologról van módjuk tudomást szerezni, merthogy inkább élvezik pácienseik bizalmát, és adott esetben őket szokták megkérni az efféle keresztelőre.

Mindenesetre akadt hat olyan válasz, mely teljesen egyértelműen utalt arra, hogy most is élő az anyák és apák ősi gondja, ezért szeretném ezeket a válaszokat az olvasónak is tudomására hozni. A maga módján valamennyi válasz egyedülálló módon bizonyította a hagyományozott képzetek szívós továbbélését. Mint mindannyiszor, amikor ilyen hosszan tovább élő jelenségbe ütközünk, felmerül a kérdés, vajon az milyen mértékben hordozza a múlt, a történelem terhét.

Az egyik kórház nőgyógyászati és szülészeti osztályának szakor-

vosa a következőket írta: „A mi kórházunkban magától értetődő, hogy a súlyosan sérült gyermekek vagy akár azon halva született csecsemők, akiknél nem állapítható meg biztosan a halál beálltának időpontja, azonnali kényszerkeresztelésben részesülnek"; egy újszülöttosztállyal rendelkező gyermekklinika főorvosa pedig így fogalmazott: „Akkor is megtörténik még a szükségkeresztelés, ha egy újszülött a kórházi felvételkor nem mutat már életjelet"; egy nőgyógyászati és szülőotthon szakorvosa szerint: „Megkérdeztem a nővéreket és bábákat — mindenekelőtt azokat a bábákat, akik már több mint 25 éve szolgálnak, és otthoni szülésekben is segédkeznek —, s ők megerősítették az Ön feltételezéseit. A halva született, illetve primer életjelet nem adó gyermekek esetében azonnali kényszerkeresztelést végeztek és végeznek"; egy egyetemi gyermekklinika igazgatója: „Köriratára érdeklődtem kórházunk nővéreinél és azoknál a kollégáknál, akik közel vannak a mindennapok akut eseményeihez. A mi kórházunkban minden súlyosan beteg újszülöttet megkeresztelnek, protestánsokat és katolikusokat egyaránt. A már halott gyermek megkeresztelésére feltett kérdésre adott válasz egyszerre beszédes és pontatlan — gyakran nem lehet tudni, hogy valóban halott-e a gyermek. Emlékszem, hogy hasonló volt a gyakorlat — beleértve a már meghalt gyermekek megkeresztelését — X helység gyermekklinikáján [Bajorországban], ahol a hatvanas évek elején dolgoztam. Y helység gyermekklinikáján [Észak-Németországban], ahol a hetvenes évek végén tevékenykedtem, a haldokló és már halott gyermekeket is megkeresztelték"; egy másik körzeti kórház nőgyógyászati és szülészeti osztályáról a főorvos válaszolt: „Levelet írtam legidősebb bábánknak, és elküldtem az Ön levelének fénymásolatát is", amire ő a következőket válaszolta: „A látszatra halott gyermekeket a következő mondással keresztelték meg: »Ha még élsz, megkeresztellek téged«. — Jól emlékszem még, hogy azokat a gyermekeket, akik nem lettek megkeresztelve, napfelkelte előtt, a kórházhoz csatlakozó családi temető sarkában hantolták el"; végül egy másik szülészeti—nőgyógyászati klinika főorvosa a következőket említette: „A halva született gyermekeknél mindig azt kérdezik, vajon hová jutnak ezek a gyermekek".

Még e körülményes szóbeli és írásos kérdezősködés sokszoros

szűrőjén is áttűnik a régi gondok és nyugtalanító érzések teljes skálája: Vajon mi történik a kereszteletlenül meghalt gyermekekkel? Nos, megszentelt földbe temetik őket, még ha pirkadatkor és papi segédlet nélkül kell is ennek megtörténnie. És mindegyre előkerül a keresztelés kérdése, akár a szülők kifejezett kérésére, akár a bábák vagy nővérek kötelességérzetéből.

Természetesen nem mi vagyunk az elsők, akiknek az egyre inkább tudományosan „felvilágosult" és a régebbi, inkább érzések és hit szerint tájékozott világ közötti ellentét feltűnik, és még abban sem mi vagyunk az elsők, akik ezt a fejleményt némi elfogódottsággal veszik tudomásul. Két, nálamnál illetékesebbtől vett idézet elegendő lesz az értelmezéshez. E szövegeket olyan tudósok fogalmazták meg, akiket egy életen át foglalkoztattak efféle kérdések. Mindketten a probléma magvát ragadták meg a maguk módján, és olyan új dimenziókat tárnak fel előttünk, amelyekhez végül el szeretnénk jutni. A német szociológustól, Max Webertől (1864—1920) származik a kifejezés: „a világ feloldódása a varázslat alól" *(Entzauberung der Welt)*, amely egy 1919-ben tartott müncheni előadásán hangzott el a következő összefüggésben: „A növekvő mértékű intellektualizálódás és racionalizálódás annyit jelent [. . .], hogy vagy tudunk valamiről, vagy hiszünk benne: azaz, csak *tőlünk függ*, és akár mindenről megbizonyosod*hat*unk, tehát nincsenek közbenjátszó titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak, amelyek belefolynak a dolgokba, így mindezeket a dolgokat — elvben — *számításokkal uralmunk alá hajthatjuk*. Ez azonban annyit jelent: a világ feloldódik a varázslat alól."[25] A svájci pszichoanalitikus, Carl Gustav Jung (1875—1961) pedig 1961-ben, ugyancsak röviddel halála előtt, utolsó, először angol nyelven megjelent tanulmányában, az „Út a tudattalanhoz" *(Approaching the Unconscious)* című munkájában a következőket írta: „Amilyen mértékben nőtt megértésünk a tudományban, úgy embertelenedett el világunk. Az ember magányosnak érzi magát a kozmoszban, mert többé már nem alkotja a természet részét, és elvesztette érzelmi alapú »tudattalan kötődését« a természeti jelenségekhez. Ezek lassanként elvesztették szimbolikus tartalmukat. A villámlás többé nem egy haragvó isten hangja, és senki sem hajigálja a villámokat büntetésből. Egyetlen folyóban sem él már szellem, s az emberi élet lényegét sem hordozza

egy fa, a kígyó nem a bölcsesség megtestesítője, és egyetlen hegyi barlangban sem lakik valamilyen óriásdémon. Nem szólnak már az emberhez a kövek, a növények és az állatok, és ő maga sem beszél velük abban a hitben, hogy azok megértik őt. Az ember elvesztette kapcsolatát a természettel, s vele együtt eltűnt az az erős érzelmi energia is, amely e szimbolikus kapcsolatot teremtette."[26]

A tudás azonban önmagában nem jelent egyben bölcsességet is, mert csak egyetlen dimenziója van. Itt állunk tehát minden különös ismeretünkkel, és mégiscsak tört cserepeket tartunk a kezünkben. Az egyesítő köteléket elveszítettük, vagy Martin Buber (1878—1965) vallásfilozófus szavaival szólva: „Miközben a világhoz fűződő viszonyunk darabokra hullott, nem alkot többé egységet az, amit átlátunk. Az új »világkép« végül is azt jelenti, hogy a világnak már nincs bennünk képe."[27]

Mégis, itt nem a világ varázslat alóli feloldódásáról, nem is a világkép széteséséről, saját kötelékeink elvesztéséről vagy a kozmoszban való elszigetelődésről van szó. Ez a fejezet, amelynek „A biztonságot keresve" címet adtam, éppen ellenkezőleg, olyasfajta biztonság után kutat, amilyenre őseink egy olyan világban és időben vágytak, amely bizonytalanabb volt ugyan a mainál, de még nem volt mentes a varázslatoktól, s még ismerte az egyesítő köteléket. Emlékezzünk csak a korábban idézett Grimm-mesékre vagy éppen a gyermekjelre!

Szeretnék újból visszatérni Johannes Hoosshoz. Vajon mit tett őnála ez az egyesítő kötelék, milyen lehetett az ő világszemlélete? Hooss oly korban élt, amikor még nem létezett a minden esti szórakozásra szolgáló helyi lap, rádió és televízió, amikor az áramszolgáltatás általánossá válása előtt az alkonyat, az éjszaka, a pirkadat még beköszöntő homályt, sötétséget és napkeltét jelentett, ahol azonban, a városi fényözöntől távol, annak hiányában könnyebb volt az esti, éjszakai és reggeli égbolt megfigyelése. Akkoriban parasztőseink valószínűleg gyakrabban engedtek szabad teret kíváncsiságuknak, amelyet még nem vitt félre százféle mellékes körülmény, és gondolkodtak el az égbolt jelenségeiről: a Napról, a Holdról és a csillagokról. Ha pillantásuk oldalirányban nem ért is éppen messzire, csupán a legközelebbi dombokig és a közeli erdőszegélyig, függőlegesen mégis gyakran sokkal magasabbra jutott,

mint a miénk. Mi a világegyetemet, a csillagos égboltot és a vándorló égitesteket a legjobb esetben is csak távcsövek, horoszkópok és planetáriumi előadások révén ismerjük. Ezzel szemben alig-alig vetünk pillantást az éjszakai égboltra.

Természetesen ma összehasonlíthatatlanul könnyebben jutunk lényegesen több fizikai-természettudományos ismeret birtokába, mint Johannes Hooss és legtöbb, két-háromszáz évvel ezelőtt élt elődünk, akár a schwalmi parasztok is, jóllehet 1560-ban éppen az ő tartományuruk, IV. Vilmos (1532—1592), a Bölcs állíttatta fel Európa legelső csillagvizsgálóját kasseli udvarában, s ott folyamatosan kitűnő tudósok sora tevékenykedett.[28] Ennek ellenére csak kevesen vannak közöttünk, akik ezen a téren vetekedhetnének elődeinkkel, akármilyen különösnek hat is először ez a megállapítás.

A következőkben érdeklődésem középpontjában nem az akkori asztronómiai tudás szintje áll, s nem is e tudományterület akkori filozófiai, teológiai, orvosi, asztrológiai nézeteit és levezetéseit vizsgálom. Az eddigiekhez hasonlóan nem foglalkozom a katolikus és a protestáns, reformált egyház téziseivel és egyházi tanításaival sem, inkább arra igyekszem választ találni, hogy vajon mindebből mit is foghattak fel elődeink, mi épült bele mindennapi világszemléletükbe, amit aztán fel is használtak *saját* életük gondjainak legyűréséhez. Tehát ismételten azt próbáljuk kitalálni, hogy esetlegesen minek lehetett számukra itt jelentősége és súlya. Nem táplálhatunk illúziókat e vállalkozás nehézségeit illetően. Mint Gotthelf esetében, a mi szemünkben is könnyen válhat ez az „elterjedt népi hit" „tévhitté, babonává" és „badarsággá". S hogyan is gondoljuk, hogy ezen „elterjedt népi hitet" egyáltalán megragadhatjuk, sőt, mérhetjük? Csak nem hisszük *mi* magunk is azt — hasonló összefüggésben —, hogy a vasárnapot és a hétfőt a Nap és a Hold „uralja"[28a], vagy hogy az égen mindennek megvan a földi megfelelője és megfordítva, még akkor sem, ha imádkozáskor oly gyakran — utána sem gondolva? — ismételjük: „miképpen a mennyben, azonképpen itt a földön is". Még ha az ebből vagy abból az időszakból való imák, szólások, szimbólumok bizonyára hagyományozódtak is, s ha elterjedésüket, valamint használatukat a népességnek ebben vagy abban a rétegében bizonyítani tudjuk is,

mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezekben valóban hittek is az emberek, s ekként kormányozták vagy befolyásolták cselekedeteiket. Minden korszakban létezett ugyanis üres beszéd, s voltak már értelmüket veszített szólásmondások.[29]

Minden óvatosság ellenére nehéz olyan embereket magunk elé képzelni, akik közvetlenebbül és erősebben kapcsolódnának a természethez és a kozmikus világhoz, mint amilyenek a mi parasztőseink voltak. Ugye ők aztán igazán a legközelebbről ismerték a jó és rossz termést, a (ritka) bőséget és a (sokkalta gyakoribb) kemény nélkülözést, az esőzések okozta áradást és az aszályt, a villámlást és a jégverést, az éhséget és a fagyot, a betegségeket és járványokat, a bármely életkorban beköszöntő halált, az élve és halva születetteket emberek és állatok között. Hogy is ne érezték volna úgy, hogy részei az őket mindenünnen körülvevő természetnek, s hogy teljességgel és közvetlenül tőle függ egész létük, és miért is érezték volna elszigeteltnek magukat a világmindenségben?

Az emberek valaha szerzett leghétköznapibb tapasztalatai közé tartoznak a természet adta szabályos ütemet követő időbeli lefolyások — legyen az akár a naponta ismétlődő reggel—dél—este—éjszaka, vagy akár az évszakok váltakozása tavasz—nyár—ősz—

27. ábra. Sok évszázados emberi megfigyelés és tapasztalás: a napfelkeltének és naplementének vándorlása az esztendő folyamán.
Még ma is sokan meg tudjuk jelölni azt a fát vagy házat a látóhatáron, amely mögött a Nap ebben vagy abban az évszakban fel szokott kelni. Ha (sötétedéskor) felnézünk az égboltra, meg tudjuk állapítani, hogy a különösen fénylő csillagalakzatok között is észlelhető a felkelés és lenyugvás. Évszakok szerint váltakozva kel fel a Nap a tizenkét csillagkép valamelyikében. Miután ezek némelyike képzeletünkben állatokat formáz, már régóta a tizenkét állatövi csillagképről beszélünk.
Fent: Midőn kereken négyezer évvel ezelőtt Babilóniában és Egyiptomban elkezdték a napfelkelte és naplemente rendszeres megfigyelését, megállapították, hogy amikor a Nap először ért a Koshoz, március 21-én (és hasonképpen, amikor a Mérleghez: szeptember 23-án), a nappalnak és éjszakának egyforma volt a hossza. Ennek nyomán ezektől a napoktól számították a „tavasz" és a „ősz" kezdetét. Mindig egy negyedévvel később érte el legészakibb, illetve legdélibb pontját,

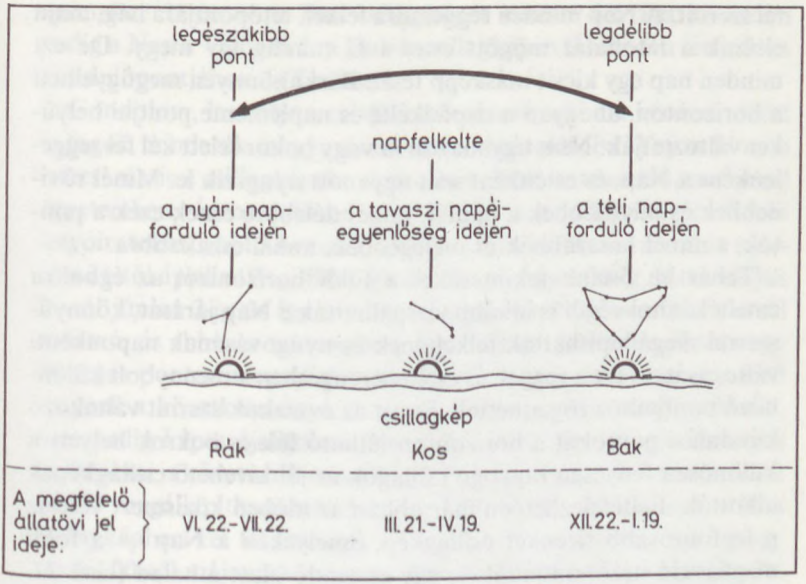

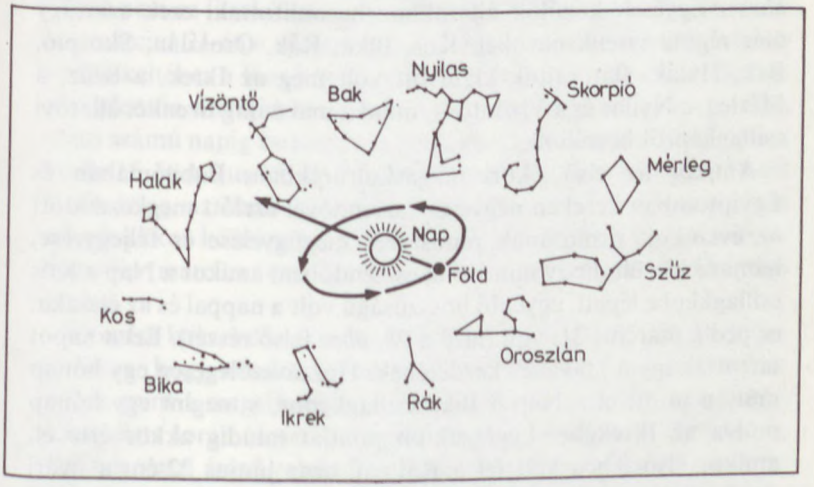

akkor, amikor a Rák (nyári napforduló, június 22.), illetve a Bak (téli napforduló, december 22.) csillagképekben kelt fel.

Lent: A földi megfigyelő szemszögéből a Nap felkeltekor és nyugvásakor egyszer egy esztendőben áthalad a tizenkét állatövi csillagképen.

tél szerint. A Nap minden reggel újra felkel, tetőpontjára hág, majd eltűnik a látóhatár mögött este: s ez mindig így megy. De ezt minden nap egy kicsit másképp teszi. Bárki könnyen megfigyelheti a horizonton, ahogyan a napfelkelte és naplemente pontjai helyüket változtatják. Nem ugyanazon fa vagy bokor felett kél fel reggelenként a Nap, és esténként sem ugyanott nyugszik le. Minél rövidebbek és hűvösebbek a napok, annál délebbre esnek ezek a pontok, s minél hosszabbak és melegebbek, annál északabbra.

Tehát ha őseink tekintetüket a földi horizontról az égboltra emelték, ahol végül is inkább vizsgálhatták a Nap járását, könnyűszerrel megállapíthatták felkeltének és nyugovásának naponkénti változását, és ezt a reggeli és estéli derengésben a mennybolt különböző pontjaihoz rögzíthették. Emitt az évszakok szerint váltakozó kiindulási pontokat a horizonton látható fák és bokrok helyett a különösen fényesen ragyogó csillagok és jól kivehető csillagképek alkották. Feltételezhetően már abban az időben közismert volt az a legfontosabb tizenkét csillagkép, amelyeken a Nap — a földi megfigyelő nézőpontjából — egy esztendő alatt áthalad (lásd *27. ábra*). Egyesek közülük állatokhoz hasonlítottak, ezek szintúgy már régóta viselik nevüket: Kos, Bika, Rák, Oroszlán, Skorpió, Bak, Halak. Bár rajtuk kívül ott volt még az Ikrek, a Szűz, a Mérleg, a Nyilas és a Vízöntő — mind a mai napig tizenkét állatövi csillagképről beszélünk.

Amikor az első ókori magaskultúrákban, Babilóniában és Egyiptomban kereken négyezer esztendővel ezelőtt megkezdődött az évszakok ritmusának rendszeres megfigyelése és feljegyzése, hamar kiderült, hogy minden új esztendőben, amikor a Nap a Kos csillagképbe lépett, egyenlő hosszúságú volt a nappal és az éjszaka, ez pedig március 21. volt (lásd a *28. ábra* felső részét). Ezt a napot tartották így a „tavasz" kezdetének. Hozzávetőlegesen egy hónap múltán jutott el a Nap a Bika csillagképbe, s megint egy hónap múlva az Ikrekébe. Legészakibb pontját mindig akkor érte el, amikor első ízben kelt fel a Ráknál, azaz június 22-én, a nyári napforduló napján. Ezután vándorolt tovább az Oroszlán, a Szűz és a Mérleg csillagképeken. Ez utóbbi kezdetekor, szeptember 23-án következett be újból a napéjegyenlőség. Majd a Skorpió, a Nyilas és — a Napnak a legdélibb ponton való feltűnésével, mindig

december 22-én — a Bak csillagképet kereste fel. Ezt követően pedig a Nap a Vízöntő és a Halak csillagképén áthaladva tért vissza kiindulópontjához, a Koshoz.

Gondolom, lesz olyan csodálkozó olvasó, aki azt kérdezi, miért is fogok mindezek magyarázatába és ábrázolásába. Vajon ki nem ismeri ma is e csillagképek nevét a hozzájuk tartozó időpontokkal egyetemben, és nem lenne elég felütni a napilapokat és képes folyóiratokat, ahol a horoszkópokban mindenütt ott áll: Kos március 21-től április 19-ig, Bika április 20-tól május 20-ig, Ikrek május 21-től június 2-ig és így tovább az egész esztendőben. Nem erről van szó, és ebben a tekintetben, úgy látszik, Johannes Hooss egy lényeges ponton megelőzött minket. Ez pedig annak az egyszerű ténynek a következménye, hogy az ő tudása saját megfigyelésein, nem pedig képes újságokon nyugodott. Ugyanis ha egy bizonyos pontról mi is követnénk a napkeltét és napnyugtát, minden további nélkül megállapíthatnánk, hogy a Nap egyáltalában nem a Kos csillagképben kel fel március 21. és április 19. között, vagy hogy április 20-tól május 20-ig nem a Bikáében, május 21. és június 21. között nem az Ikrekében, s azt is látnánk, hogy a tavasz kezdetének ma, március 21-én a világon semmi köze sincsen a Napnak valamikori felkeltéhez a Kos jegyében. S nemcsak azért, mert a csillagképek jelentős mértékben változtatják nagyságukat, s így a Nap eltérő számú napig tartózkodik bennük — ma a Kos csillagképben április 15. és május 13. között időzik, a Bika jegyében május 13-tól június 18-ig, az Ikrekében pedig június 18. és július 18. között, és nálunk akkor köszönt be a tavasz, amikor a Nap a Halak csillagképbe lép (március 14. és április 15. között; lásd erről a *28. ábra* alsó részét).

Az egész kavarodás — ami *nekünk* okoz zavart! — arra vezethető vissza, hogy minden évben kereken 20 perccel hamarabb lesz tavasz, mint a megelőzőben. Ez pontosan 24 órát tesz ki egy-egy ember élete során (azaz 72 évenként), és a mindennapi életben ezt aligha is veszi észre valaki.[30] E húsz perc mégis elegendő ahhoz, hogy a tavasz (nyár, ősz, tél) kezdete 25 ezer esztendő leforgása alatt egyszer végigmenjen valamennyi állatövi csillagképen, és így a Nap minden 2150. évben március 21-én egy másik csillagképben kel fel. Krisztus születésének idejéig, azaz időszámításunk kezdeté-

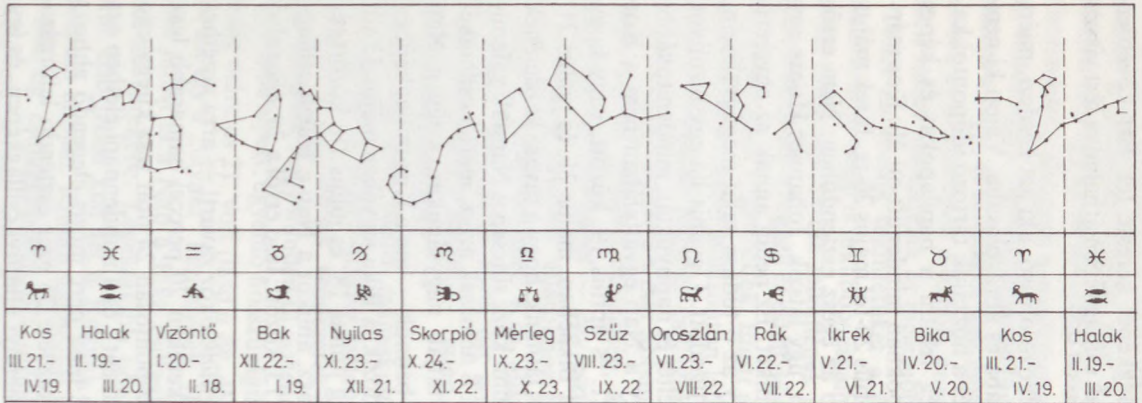

♈	♓	♒	♑	♐	♏	♎	♍	♌	♋	♊	♉	♈	♓
Kos	Halak	Vízöntő	Bak	Nyilas	Skorpió	Mérleg	Szűz	Oroszlán	Rák	Ikrek	Bika	Kos	Halak
III. 21.– IV. 19.	II. 19.– III. 20.	I. 20.– II. 18.	XII. 22.– I. 19.	XI. 23.– XII. 21.	X. 24.– XI. 22.	IX. 23.– X. 23.	VIII. 23.– IX. 22.	VII. 23.– VIII. 22.	VI. 22.– VII. 22.	V. 21.– VI. 21.	IV. 20.– V. 20.	III. 21.– IV. 19.	II. 19.– III. 20.

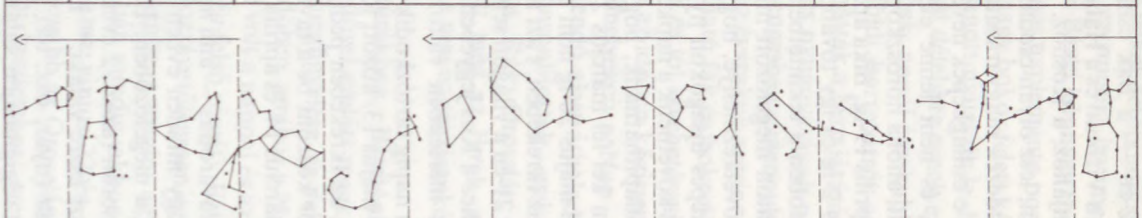

Halak	Vízöntő	Bak	Nyilas	Skorpió	Mérleg	Szűz	Oroszlán	Rák	Ikrek	Bika	Kos	Halak	Vízöntő
III. 14.– IV. 15.	II. 14.– III. 14.	I. 18.– II. 14.	XII. 16.– I. 18.	XI. 21.– XII. 16.	X. 29.– XI. 21.	IX. 14.– X. 29.	VIII. 7.– IX. 14.	VII. 18.– VIII. 7.	VI. 18.– VII. 18.	V. 13.– VI. 18.	IV. 15.– V. 13.	III. 14.– IV. 15.	II. 14.– III. 14.

ig ez a csillagkép a Kos volt, ahogyan azt a babilóniai és egyiptomi csillagászok először és saját korukban tökéletes pontossággal megállapították. Azóta, egészen máig — de már Johannes Hooss idejében is —, és még egy további évszázadig a Halak jegyében. Ennek utána, majd kétezer esztendeig pedig a Vízöntő jegyében.

Horoszkópjainkban vagy bárhol, ahol manapság az állatövi jegyek feltűnnek, mégis úgy teszünk, mintha négyezer esztendő óta semmi sem változott volna. Március 21. és a Kos kezdete ott ugyanúgy megfelelnek egymásnak, mint azelőtt, a régi babilóniaiak és egyiptomiak idejében. Ugyanez áll április 20-ra, a Bika kezdetére, valamint május 21-re, az Ikrek beköszöntére és így tovább. Így két tökéletesen különböző dolog a ma használatos *állatövi jegyek* a hozzájuk kapcsolódó időpontokkal — melyek körülbelül egyforma számú napot ölelnek fel, azaz mintegy 30 fokot hasítanak ki a Napnak az állatövön keresztül megtett látszólagos útjából —,

28. ábra. Az állatöv *jegyeinek* különbözése az állatövi *csillagképektől* (amelyekben a Nap manapság az év folyamán felkel és lenyugszik).
A babilóniai és egyiptomi csillagászok rendszeres megfigyeléseinek kezdetén, négyezer évvel ezelőtt ezek az adatok tökéletesen egybeestek. Ma ugyan a jegyek és csillagképek elnevezése még mindig ugyanaz, de már két különböző dologról van szó. A különbség arra vezethető vissza, hogy a tavasz minden esztendőben kereken húsz perccel hamarabb köszönt be. Ez egy ember élete során (pontosabban 72 esztendő alatt) csupán 24 órát tesz ki (72 x 20 perc). Ám ez annyit jelent, hogy a Nap minden 2150. esztendő egyazon napján (például március 21-én) mindig egy másik csillagképben kel fel és nyugszik le. Ami a régi babilóniaiaknál és egyiptomiaknál érvényes volt, azaz, hogy a tavasz március 21-én, a Kos jegyében *és* csillagképében vette kezdetét, mintegy Krisztus születésének idejéig volt igaz. Ettől kezdve máig és még egy további évszázadig a Halak csillagképe következik, majd az ezt követő két évezredben a Vízöntő. Összesen 25 800 év kell ahhoz, hogy a tavasz (nyár, ősz, tél) kezdete egyszer körbejárja a teljes állatövet.
Az állatövi jegyek mindegyike körülbelül egyforma hosszú időt fog át, mert a Napnak az állatövön át tartó, látszólagos útjából mindig 30 fokot foglal magában. Valójában az égbolt csillagképei mégiscsak eltérő nagyságúak, így a Nap eltérő számú napig tartózkodik egyikben és másikban (a mára érvényes időtartamok adatait lásd az ábrán legalul).

valamint a Nap felkelte és nyugta az égbolton látható *csillagképekben*. Ezért nem szabad felcserélni egymással az állatövi *jegyeket* és a *csillagképeket*. Az előbbiek meghatározott, az utóbbiak pedig változó időpontokhoz kötődnek.

Még ha Johannes Hooss és kortársai, a három-, négy- vagy ötszáz évvel ezelőtt élt többi parasztember nem olvasott is napilapokat és képes folyóiratokat, semmiképpen sem csupán a csillagos égen látták az állatövi csillagképeket, hanem jártukban-keltükben mindenfelé találkoztak a belőlük levezetett állatövi jegyekkel, sőt, időnként úgy tetszik, hogy ezeket valósággal rájuk tukmálták. Mivel őseink közül csak igen kevesen tudtak olvasni, a jeleknek és szimbólumoknak sokkal nagyobb jelentőségük volt, mint manapság. Mindenki, aki úgy hitte, hogy mondanivalója van számukra, vagy meg kell értetnie velük valamit, a képes nyelvet használta. Mi már teljességgel elfelejtettük a megértésnek/megértetésnek e legegyszerűbb módját az analfabéták között és velük, és rendszerint lényegesen több időt szentelünk az olvasmányok sokkalta körülményesebb „használati utasításainak".

29. ábra. Az állatövi jegyek mint a világmindenség és az idő szimbólumai a nyugati egyházakban.

Fent: Krisztus mint a világmindenség és az Idő Ura ül trónján a félkörív közepén, melyet a tizenkét állatövi jegy és a hónapoknak a szokásos mezőgazdasági munkákkal való ábrázolásai alkotnak.
Krisztusnak mint a világegyetem urának és bírájának ilyetén kozmikus vonása gyakori témája mindenekelőtt a román kori templomportáloknak. Ez az ábrázolás a vézelay-i La Madeleine-apátságnak (Burgundia) az előcsarnokból nyíló, középső kapuját mutatja. Lásd ehhez Ingeborg Tetzlaff: *Romanische Portale in Frankreich*. Köln, Dumont, 3. Aufl., 1982, 84. kép.

Forrás: Service Photographique de la Caisse Nationale des Monuments Historiques et des Sites, Paris.

Lent: A braunschweigi Ferenc-rendi kolostor templomának (Brüdern-Kirche) szentélyrekesztő falán egykor elhelyezett óra nagy számlapja (1592/94-ben állították fel) mellett álló halál veszi át az uralmat a múló idő felett. Lásd ehhez Jürgen Diestelmann: *Die Brüdernkirche in Braunschweig*. Königstein im Taunus, 1982, 9.

Forrás: Az óra ma a braunschweigi városi múzeumban található.

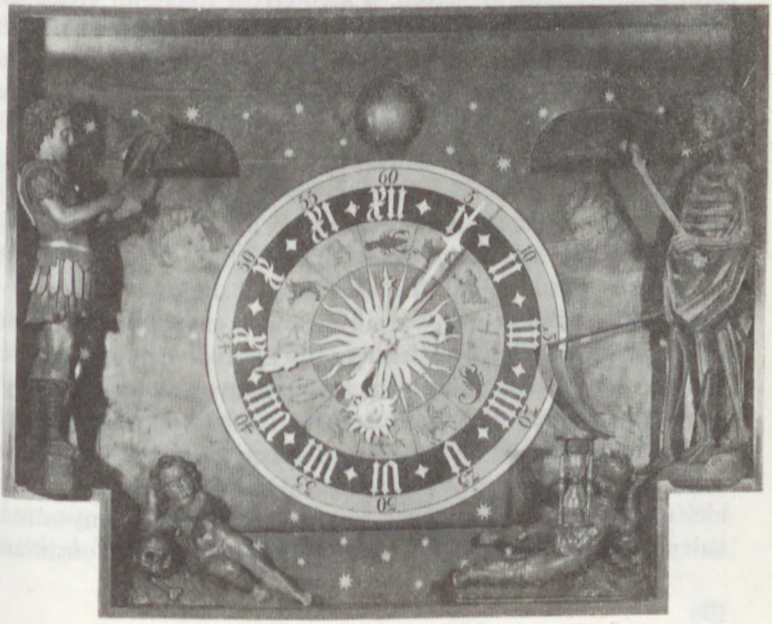

A középkori keresztény egyház jóval Johannes Hooss élte előtt felvette világmagyarázatába ezeket a babilóniai, egyiptomi, görög állatövi jegyeket, és segítségükkel afféle képeskönyvek módjára tudott beszélni az olvasásban járatlan néppel. Így eshetett meg az, hogy némely román kori templom bejárata felett — tehát jól látható és mindenki számára feltűnő helyen — Krisztus mint a világegyetem ura és bírája ott trónol a tizenkét — pogány! — állatövi jegy alkotta félkörív közepén (lásd a *29. ábra* felső részét). Még akkor is, ha az itt kiválasztott illusztráció fő témája — az apostolok kiküldése a világba — bárki számára azonnal érthető volt, a legegyszerűbb lélek is azonnal felfoghatta a csillagjegyek és a hónapok szerint hozzájuk rendelt, körbefutó koszorú jelentését: Krisztus az Úr a földön és az égen valamennyi bolygóval és csillagjeggyel egyetemben, ő az Úr ember és természet, minden foglalatosság és minden évszak felett, ő uralja az időt és az örökkévalóságot.

Csaknem egy fél évezreddel azután, hogy megalkották a burgundiai Vézelay apátsági temploma középső kapujának *külső homlokzatán* (1130 körül) a díszes reliefet, a braunschweigi Ferenc-rendi templom *belső terében* — egyáltalán nem holmi eldugott, hanem bárki által jól látható helyen, a szentélyt a főhajótól elválasztó díszes átjárónál — az ott felállított órának egy olyan számlapot készítettek (*29. ábra,* lent), amelyen a tizenkét órát jelképező számok és a tizenkét csillagjegy békés egymásmellettiségben, együttesen alkotják az idő kerekét. S ha azt megnézve az ősök közül valaki még mindig nem fogta volna fel, hogy nem ő, nem az ember uralja az időt, hanem a nálánál hatalmasabb halál és a mulandóság, annak fejébe háromszorosan is beleverték a számlap körüli alakzatokkal: a Nagy Kaszással, aki az órákat üti, a szemeket pergető homokórával és a halálra félreérthetetlenül utaló koponyával. — Kinek volt szüksége még bármilyen írásos magyarázatra, kinek kellett holmi körülményes legenda olvasásával fecsérelnie idejét?

A XV. század végén, XVI. század elején gyorsan terjedő könyvnyomtatás szintén élt e mutogatásos módszerrel, s még ma is lényegesen nagyobb „olvasói réteget" érnek el a comic stripek ezzel a képes nyelvvel, mint a pusztán betűkből álló szövegek. Annak idején viszonylag nagy volt az elterjedtsége és a példányszáma a kalendáriumoknak, különösen az „egyszerű emberek számára"

készített kiadványoknak. Ezek a naptárak rendszerint csak néhány lapot számláltak. Minden hónapnak megvolt a saját rubrikája, s minden napnak a maga sora. Az aznapi szent neve mellett csak néhány jel volt látható, melyeknek a „nap kiválasztását" kellett megkönnyíteniük. Voltak itt például különböző keresztek és lóherelevelek, fel- és lefelé nyíló, avagy csukott ollók, jobbra vagy balra mutató ujjak. Ezek a jelek arra hívták fel a figyelmet, hogy az adott nap alkalmas-e, avagy alkalmatlan valamely tevékenység elvégzésére, például a gabona elvetésére vagy a répaültetésre, de ugyanígy a favágásra vagy hajnyírásra, az érvágásra, a csecsemők elválasztására és még sok egyébre.

E nyomtatott kalendárium-jelképek között az állatövi jegyeknek szintúgy kiemelkedő szerepük volt. Nincs olyan oldal, ahol ne szerepeltek volna többször is. Ily módon mindjárt a hónap megnevezése után, egymás mellett következett a megfelelő csillagjegy szimbóluma és a szóban forgó hónapban elvégzendő legfontosabb mezőgazdasági munka ábrázolása (lásd *30A, B ábra*). Itt példának okáért a Kos „uralta" a március hónapot, a Mérleg a szeptembert. Mindent a *helyes* időben kellett elvégezni: a fákat a Kos jegyében, márciusban kellett megmetszeni, az őszi vetésre a Mérleg jegyében kellett sort keríteni, a birkákat a Rák jegyében, júniusban kellett nyírni, a széna lekaszálása és a kalászosok aratása az Oroszlán és a Szűz jegyében, júliusban és augusztusban következett, a szüret pedig a Skorpió jegyében, októberben.

A csillagképek vagy a „Tizenkét Jegy" így nemcsak a növények, fák, bokrok, állatok megfelelő fejlődésére voltak hatással. Ugyanilyen befolyást gyakoroltak az emberekre és testük mindmegannyi szervére is *(30C, D, E ábra)*. Ilyképpen „uralta" — sorrendben — a Kos a fejet és az arcot; a Bika a nyakat és a torkot; az Ikrek a vállat, a karokat és kezet; a Rák a mellet, a tüdőt, a lépet és a gyomrot; az Oroszlán a szívet, a májat és a hátat; a Szűz a gyomor felső traktusát és a zsigereket; a Mérleg a gyomor alsó részét; a Skorpió a nemi szerveket; a Nyilas a csípőt és a combokat; a Bak a térdeket; a Vízöntő a sípcsontot és a lábikrát és végül a Halak a lábakat.

Igen régi képzetek nyomán így állt mindez már a kalendáriumkiadások első évtizedeiben is (30C: Rostocki pásztor-kalendárium az

30. ábra. Az állatövi csillagjegyek nemcsak a természetet és az évszakokat befolyásolták, s így minden paraszti munkát a megfelelő hónapban kellett elvégezni, hanem ugyanilyen döntő befolyással voltak az emberre, valamint az ő testi szerveire is.

A és B: Mindent a maga idejében! Két hónapjelző kép egy, Rostockban 1523-ban megjelent pásztor-kalendáriumból. A Kos „uralja" a márciust, a Mérleg a szeptembert. A Kos jegyében kell a fákat metszeni és az új rügyeket szemezni, a Mérleg jegyében kell sort keríteni az őszi vetésre.

C: A „kalendáriumok" a könyvnyomtatás elterjedése óta évente tekintélyes példányszámban szóltak az egyszerű emberekhez. Az is megértette a gyakran csak néhány oldalas füzetet, aki nem tudott olvasni. Ahogy az A és B képeknél már láttuk, a csillagkép és az annak a jegyében elvégzendő munka közötti összefüggést minden különösebb nehézség nélkül meg tudta érteni az olvasni nem tudó ember is, s az sem okozott gondot, hogy valaki kapcsolatot lásson e jelképek, valamint az emberi test részei között. A Kos a fejet és az arcot „uralja"; a Bika a nyakat és a torkot; az Ikrek a vállat, a karokat és a kezet stb. egészen le a lábakig, amelyeken a Halak „uralkodnak". Annak tudását pedig, aki valamelyes olvasási ismerettel is rendelkezett, írásban is megerősítették a képtől balra vagy jobbra található szöveges magyarázatok. Részlet ugyanabból a pásztor-kalendáriumból (Rostock, 1523).

D és E: Mindaz, amit az A, B és C ábrákhoz hozzáfűztem, és ami a könyvnyomtatás korai szakaszára (az 1523. év) vonatkozott, érvényes volt még nemzedékekkel később is, hiszen a „mi" Johannes Hoossunk idejében is (1670—1755) változatlanul újranyomták ezeket. Itt egy olyan kalendáriumot mutatunk, amely Johannes ifjúkorában jelent meg Goslarban (Előjegyzési kalendárium az 1680. évre), s ugyanígy az idősödő Johannes korából is egyet (Keresztény és planétás kalendárium az 1727. évre, Hamburg).

Források: Valamennyi illusztráció: Herzog August-Bibliothek, Wolfenbüttel:

A, B és C: *Der Schapherders Kalender.* Rozstock, L. Dyetz, 1523, Signatur 36 Astronomica;

D: *Großer alt- und neuer Schreib-Calender, beschrieben durch Michaeleum Crügenerum.* Goslar, Duncker, 1680, Signatur Ne 376;

E: *Hamburgisch verbesserter Christ- und Planeten-Calender, beschrieben von Johann Henrich Voigt.* Hamburg, Conrad König, 1727, Signatur Ne Kapsel 4 (18).

Martius. Mertzmaen. September. Heruestmaen.

A

B

C

Van den xii. teken.

Item tho beter underrychtynge desser voegesmeden figuer. Ja to weten dat de Weder regeret an den mynschē lychē dat hōuet vñ dat gesichte

Van de newelst teken. xliij

¶ De Steer regeret an den mynschen lycham den hals vnd den kop van der kelen.
¶ De Twelinck regeret de schulderen/de armē vñ de hende
¶ De Kreuet regeret an den mynschen lycham de borst/den magen/de mylte vnde lunghen
¶ De louwe regeret dat herte/de leuer/de beyden syden vñd den rugghen.
¶ De Junckrow hefft gewalt an den mynschen lychē ouer den buck/dat yngewede/vnde de neren:
¶ De Wage regeret an deme lycham dat nederste an deme buke/den nauel vnde erfsbyllen.
¶ De Schorpio regeret de blase vnde dat gemechte/de pakderme vnde wat dat vnse tyme ys.
¶ De Schuttr regeret de hūfft/de deme bouen den kneyen.
¶ De Steenbock regeret an den mynschen lycham de kneye.
¶ De Waterman regeret an den mynschen lycham de bene van den knien nedderwart wente an de enckel.
¶ De Visick reheret an deme lycham den mynschen de vōche

Item So du nu wol voistanden helst wo de xij teken ouer den mynschen lycham gewalt hebbē/vnde eyn yelick teken syne sunderlicken lebemate hefft de yd anfuth vnde regeren. So ys ock van nōden dat by tho wethen/dat men neen lebemath den mynschen mot rōm myt yser effte myt stael wen de Mane yn dem teken ys dat ouer dat sulue lyde hetschēde ys. Dat vnse wen de mane ys yn dem Weder/schal men nicht lathen an deme hōuede. Vnde wen de mane ys yn dem Twelynge/schal men nich lathen yn dene armen/vnde ock so myt allen anderen teken wo hyr na noch voistenlicker ghesat vnde deslaret wert/vñ ynt eyst van deme teken den Weder.

D iij

D

E

Die Zeichen beherschen
♈ Das Haupt,
♉ Hals, Gurgel,
♊ Schultern, Arm, Hände,
♋ Lunge, Miltz, Magen,
♌ Hertz, Rücken,
♍ Bauch, Gedärme,
♎ Nieren, Blase,
♏ Scham,
♐ Hüffte,
♑ Knie,
♒ Waden, Schienbein,
♓ Füsse.

Oder man sol brauchen

Purgirende ☽ im ♋ ♏ ♓
Erbrechende ☽ im ♈ ♉ ♑
Verdäuende ☽ im ♊ ♎ ♑
Stärckende ☽ im ♉ ♏ ♒

und dieser Glieder zustossende Gebrechen.

1523. évre). S így volt ez azokban a kalendáriumokban is, amelyek Johannes Hooss (1670—1755) ifjú, majd idősbödő korában jelentek meg (30D: Goslari előjegyzési naptár az 1680. évre; 30E: Hamburgi keresztény és planétás kalendárium az 1727. évre).

Még akkor sem volt hiány a néznivaló képekből, különösen ami az állatövi jegyeket illeti, ha valamelyik parasztportán nem volt meg minden évben az olcsó kalendáriumfüzet. Egyrészt valamelyik szomszédnak, de legalább a legközelebbi felcsernek vagy borbélynak, bábának, avagy más „tudós embernek" volt egy többé-kevésbé új vagy már lejárt példánya; másrészt ezek a szimbólumok igazán csak nehezen kerülhették el a figyelmét templomba vagy vásárra menet.

Erre a pontra érkezvén könnyűszerrel megteheti a történész, hogy messzire nyúl vissza, mindent elbeszél és „magyarázattal lát el", mert eleink képzetei és megfontolásai saját kicsiny világuk, a mikrokozmosz és a nagyvilág, a makrokozmosz közötti legszorosabb összefüggésről a legtávolabbi múltba vezetnek vissza, és már a legősibb kultúrnépeknél bizonyíthatóan megvoltak.[31] Mindeközben állandóan meggyőződhetünk arról, hogy a mikrokozmosz és a makrokozmosz rendezett, értelmes egységet alkot, s így a nagyvilágból az egésznek és („mint a mennyben, azonképpen itt a földön is") az egyesnek egyaránt meglenne a megfelelője a kicsiben.

Még Johannes Hooss idejében is eleven volt a keresztény nyugati világban élő embereknek az a közös eszmekincse, amelyet a középkor fénykorában élő Bingeni Szent Hildegard Benedek-rendi apátnő (1098—1179) olvasókönyvnek beillő műve, a „Világ és ember" számunkra oly szemléletesen mutat be (lásd e könyvből a „Kozmikus ember" című képet, *31. ábra*). A parányi, de — ahhoz képest,

---

Lásd a témához bevezetőként Hartmut Sühring: *Die Entwicklung der niedersächsischen Kalender im 17. Jahrhundert.* In: Archiv für Geschichte des Buchwesens, Bd. 20, 1979, 329—794., valamint Geneviève Bollème változatlanul időszerű munkáját: *Les almanachs populaires aux XVIIe et XVIIIe siècles. Essai d'histoire sociale.* Paris, Mouton, 1969.

Tanácsaiért és segítségéért köszönettel tartozom Ursula Zachert asszonynak, valamint Dr. Werner Arnoldnak, mindketten a Herzog August Könyvtár munkatársai.

hogy a teremtés végén alkották — mégis túldimenzionált ember ott áll a földön levegő és víz, szelek, csillagok és bolygók szféráinak közepette. Íme az ember, a legfontosabb teremtmény, a világösszefüggés középpontja, akit átölel a Mindenható mindenhová elérő karja, s ott, benne leli meg nyugalmát. Az ilyesfajta elképzelésekben semmi helye sincs a magányos, csak magára utalt embernek. Sőt: minthogy Isten az egész világot és a természetet az emberhez szabta, és a bűnbeesés ellenére sem fordult el tőle, de meghagyta a továbbiakban is a teremtés koronájának, semmi olyan nincsen az emberen kívül, ami benne magában is ne lenne meg. Isten az embert a teremtés utolsó napján alkotta meg ugyanabból az anyagból és szubsztanciából, mint amely matériából annak előtte az őselemeket, a földet, az eget, a csillagokat és bolygókat, a növényeket meg az állatokat teremtette. Mindennek eredete egyformán isteni, úgyhogy egyazon törvények igazak égen és földön, a makrokozmoszban és az emberi mikrokozmoszban, s így minden mindennel azonos és kapcsolatos.

A kicsiben a nagy és a nagyban a kicsi megfelelésének alaptétele önmagában ismét csak törvényként működött, s közöttük feltétlen kölcsönös befolyás érvényesült. Így nem csak az olyan, már említett elképzelések születtek könnyűszerrel, hogy emennek vagy amannak a csillagképnek befolyása van a megfelelő emberi szervre, hogy bizonyos évszakokban vagy a hónap egy meghatározott napján fejti ki hatását, hanem éppilyen természetességgel és a kalendáriumokban rögzítve adták a mindennapi cselekvések mikéntjét előíró normák és szabályok sokaságát. Így azokat a tevékenységeket, amelyeknél valamilyen növekedés elérése volt a cél, például a vetést, a palántázást, ágak szemzését a növő holdnál kellett elvégezni. S megfordítva: az akkori felfogás szerint a víz kiöntése esővel járt.

Ugyanebben a gondolatvilágban gyökereztek az akkoriban természetesnek tartott, ma mégis „tudományelőttesnek", „racionalitás előttinek", egyszóval „mágikusnak" tartott cselekedetek, amelyek a hasonlóság és megfelelés erején, az analógiákon és együtthatásokon alapultak, és kifejezetten az ember és állat egészségének fenntartására vagy helyreállítására szolgáltak. Ily módon segítettek a májvirágnak a máj alakjára hasonlító levélkéi a különböző máj-

betegségeknél, a kőtörés a köves megbetegedéseknél, a szemvidítónak nevezett növény pedig a szembetegségeknél. A sárgaság kezelésére a sárga sáfrány szolgált, miközben a vérzéseket az orbáncfű vörös rügyei csillapították, de jó volt rá a vörösbor is — amennyiben volt kéznél.

Helyénvaló volna most még inkább elmélyedni e számunkra már idegen világszemléletben, s a gondolat erejével visszaszerezni azt, ami valaha, évszázadokon át sok-sok ember számára működött: be kell azonban érnünk e rövidke vázlattal. Egyrészt nem célom itt ennek az évszázados, mára már letűnt gondolati építménynek az ábrázolása, amelyről egyébként sem tudni, valójában milyen mélységében ismerték őseink. Nemigen feltételezhető igazából, hogy hősünk, Johannes Hooss olvasta volna Szent Hildegard említett írását a kozmoszról, és az még kevésbé, hogy Arisztotelész görög nyelvű műveit forgatta volna, melyekben a mikro- és makrokozmoszról szóló fejtegetésekből, valamint a megfelelés-elméletből *mi* már sok minden elővételezésére rábukkanhatunk. És nem ismerhette a hozzá időben sokkal közelebb álló sváb természetkutató, orvos és filozófus, Paracelsus (1493—1541) tanításait sem, melyek nagyban hozzájárultak a (tanult és írástudó!) német gondolkodás fellendüléséhez.

Másrészt szeretném — s nagyon remélem, hogy ebben nincs semmi lekicsinylés — megvédeni Johannes Hoosst és vele együtt parasztőseinket a túlzottan nagyképű, lekezelő ítéletektől, szár-

31. ábra. A „Kozmikus ember" Hildegard von Bingen (Szent Hildegard): *De operatione Dei* című kódexéből. Az emberek kicsiny világa (a mikrokozmosz), valamint a vizek és a levegő, a szelek és a fény, a csillagok és a bolygók alkotta nagyvilág (a makrokozmosz) egységbe rendeződnek, és a Szentháromság mindent átölelő karjába emeli őket. Ily világszemléletben nem létezett elhagyatott, magányos ember, aki egyedül csak magára számíthatott.

Forrás: Hildegard von Bingen: *Welt und Mensch. Das Buch „De operatione Dei". Aus dem Genter Kodex* übersetzt und erläutert v. Heinrich Schipperges. Salzburg, Otto Müller Verlag, 1965, 4. kép a 48. és 49. oldal között. Magyarázatához lásd a „Világ felépítése" c. fejezetben, 35—60., valamint a fordító jegyzeteit, 321—336.

mazzanak azok akár a saját „művelt" kortársaitól/kortársaiktól, akár ma élő, racionálisan és felvilágosultan gondolkodó vagy legalábbis magukat akként feltüntető vagy azt csak színlelő embertársainktól. Senki sem szereti, ha ostobának tartják. De aki él még, meg tudja védeni magát; Johannes Hooss már nem képes erre. Lássunk egy egyszerű példát!

Természetesen nem feltételezem, hogy Johannes Hooss ismerte a fent vázolt precesszió jelenségének, azaz a tavasznap eltolódásának törvényét, bár a jelenséget már niceai Hipparkhosz, az ókor egyik legjelentősebb csillagásza (i. e. 190 k.—125 k.) felfedezte és elsőként leírta. Nem tudta volna tehát megmagyarázni az állatövi csillagjegyek és csillagképek időbeli eltérésének okát (lásd ismét a 27. és 28. ábrát). Minden rendelkezésünkre álló szakkönyv ellenére nekünk sem kevés fáradságunkba kerül, hogy tisztába jöjjünk ezekkel a dolgokkal. Míg neki fel kellett tűnnie a kettő közötti eltolódásnak, mert sokszor látott már napfelkeltét és naplementét a *természetben,* addig mi jobbára egyáltalán nem tudunk többet minderről, az állatövi jegyek időhatárait a kezünkbe kerülő újságok és hetilapok szabják meg számunkra, a bennük szereplő adatokat sokszor gondolkodás nélkül elfogadjuk, nem kételkedve abban, hogy megegyeznek a Nap valódi állásával. Hogy ki az ostobább? Nos, ezt mindenki maga döntse el. Én nem tartom magam ezekben a dolgokban különösen okosnak.

Igaz, nem utasítom el azt a véleményt, mely szerint Johannes Hooss tökéletesen oszthatta a korabeli kalendáriumok nézeteinek egész sorát, s így mindennapi cselekedeteiben — ha tetszik — többszörösen „babonásnak" bizonyult, élt a „mágikus" praktikákkal, s hitt is hatásukban. De amikor például az akkori tudományos orvoslás még nem ismerte pontosan az emberi testet, szerveit és működését, tehát azt sem tudta, mi okozza a májbajt vagy egy köves megbetegedést, méltánytalan volna, ha Johannes Hoosstól ezt mégis elvárnánk. Így a kalendáriumban nemzedékeken keresztül, évről évre utánanyomtatva ott álló mondatot „A haj vágásáról" nem tartotta értelmetlennek, s nem volt idegen gondolkodásától, úgy ahogy az a vetésről, palántázásról, szemzésről már mondottak alátámasztására hangzott: „A hajat, hogy ismét gyorsan és jól nőjön, akkor kell vágni, amikor növőben van a Hold. Ha nem

kell, hogy olyan gyorsan nőjön, akkor ezt a Hold fogyásakor kell megtenni." Hogyan is vonhatta volna kétségbe Johannes Hooss a Nap, a Hold és a csillagok befolyását a földi természetre és ezzel együtt saját testére, amikor évről évre a legszorosabb összefüggést látta az égi történések és a földi évszakok körforgása, a természet ritmusa, az állatok és növények élete között, amikor mindezt a lehető legközelebbről figyelhette meg, ennek a ritmusnak önként rendelve alá magát mind a saját, mind a Välte-porta lakóinak javára?

Ezek az eleven megfigyelések egyrészt még attól is megóvták, hogy látatlanban mindent, amit a kalendáriumok „bölcsességként" tálaltak, és amivel az „egyszerű mezei embert" megetették — vagy legalábbis megpróbálkoztak vele —, készpénznek vegyen. Akármennyire is ott állt a naptárban fekete-fehéren, kinyomtatva, amit a falu felcsere vagy borbélya — aki tudott egy kicsit olvasni, s ezért aztán nem volt kedve ellen való, ha a „tudatlan parasztok" között nagyobb tekintélynek örvendett — oly sokszor felmondott nekik, és diadalmas mosollyal az adott hónap képi ábrázolását is felmutatta, miközben a szöveget kántálta:

„Március hónapban, tudni kell,
a Nap a Kosban kel fel",

vagy szeptemberre:

„Az ősz havában, tudni kell,
a Nap a Mérlegben kel fel."[32]

Johannes Hooss ezt jobban tudta, nem is hagyta magát becsapni. *Tudta*, hogy a Nap — a kalendáriumban írottakkal vagy az írást ismerő felcser állításával ellentétben — márciusban *nem* a Kos jegyében kel fel, és szeptemberben *nem* a Mérleg jegyében áll. Hogyan is *hihetett* volna így a többi kalendárium-bölcsességnek vagy a felcser-mondásoknak, ha azt állították, hogy egyik vagy másik állatövi jegy uralja ezt vagy azt a különös napot? Johannes Hooss sohasem hagyta magát ily mértékig megtéveszteni, és egyáltalán nem volt olyannyira babonás, mint ahogy azt, akár öntudat-

lan nagyképűségből, akár alaptalan, téves feltételezésekből kiinduló tudálékosságból egynémely „tanult" kortársa és jó néhány ma élő embertársa tudni vélte, illetve véli.

Minderről két szemléltető anyagot szeretnék bemutatni az olvasónak, útravalóként saját gondolatai továbbfűzéséhez. A *32. ábra* a világegyetem működésének azt a modelljét mutatja be, amely az ókortól a XVI. századig bezárólag érvényes volt. A középpontban lévő Földet hat másik „öreg" bolygó, a Hold, a Merkúr, a Vénusz, a Nap, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz veszi körül (a három „fiatal" bolygót csak később fedezték fel: az Uránuszt 1781-ben, a Neptunuszt 1846-ban, a Plútót 1930-ban), és az egészet az utolsó szféra, az állócsillagos égbolt övezi. A Merkúr, Vénusz, Mars, Jupiter és Szaturnusz keringési sebességében mutatkozó, már akkor bárki által könnyűszerrel megfigyelhető szabálytalanságokat azzal magyarázták, hogy ezek az égitestek kis körkörös mozgásokat (ún. epiciklusokat) végeznek egy vélt középpont (az ún. referens) körül. Bár ez a világkép alapvetően Arisztotelész görög filozófusra (i.e. 384—322) és az Egyiptomból származó asztronómusra, Klaudiosz Ptolemaioszra (i. sz. 87?—165?) vezethető vissza, az egyház is átvette a középkorban, és úgymond a magáévá tette. Ahogy Hildegard von Bingen XII. századi művének illusztrációja alapján már tudjuk (lásd ismét a 31. ábrát), a keresztény—európai elképzeléseknek megfelelően ezt az egész világrendszert a Földdel, a szférákkal és az állócsillagos égbolttal egyetemben Isten mindenhatósága vette körül és hordozta.

Ez ellen az ún. geocentrikus világkép ellen az első komoly ellenvetéseket Nikolausz Kopernikusz lengyel csillagász (1473—1543) tette meg. „Az égitestek körforgásáról" *(De Revolutionibus Orbium Coelestium* — 1543) című, röviddel halála előtt megjelent fő művében a Föld-középpontú arisztotelészi-ptolemaioszi világképpel egy Nap-középpontú világképet állított szembe. Ezzel mintegy bevezette a „kopernikuszi fordulatot", melynek elismeréséért vagy elveté-

32. ábra. Johannes Hooss Föld-középpontú világképe (az arisztotelészi-ptolemaioszi világrendszer) a hét „öreg" bolygóval — Föld, Hold, Merkúr, Vénusz, Nap, Mars, Jupiter és Szaturnusz —, valamint az ezeket körülvevő állócsillagos égbolttal.

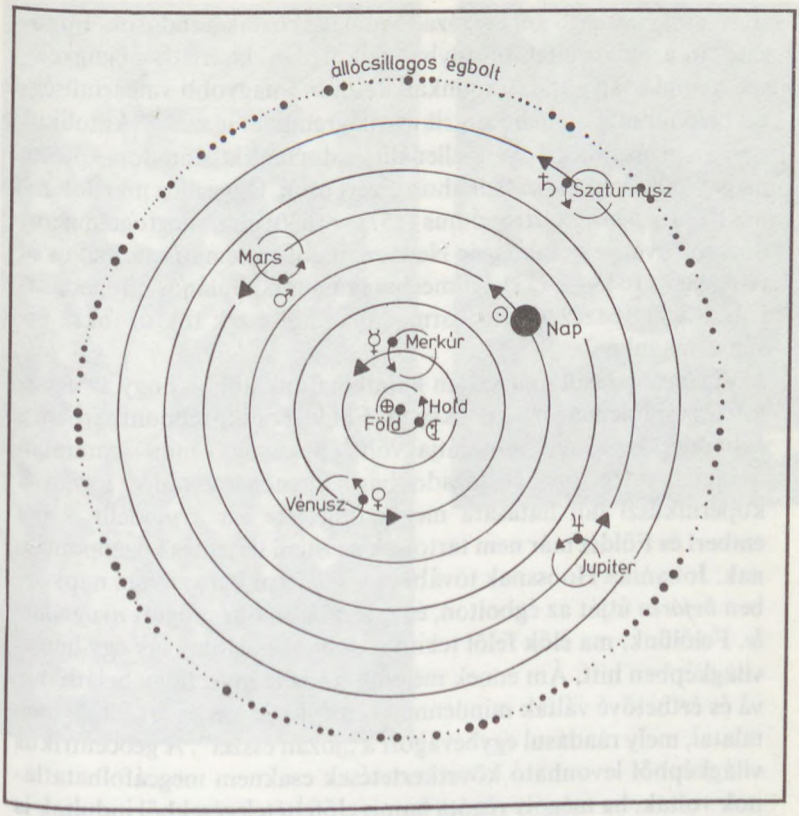

A Merkúr, Vénusz, Mars, Jupiter és Szaturnusz nemcsak Föld körüli pályájukon mozogtak, hanem kis körkörös forgásokat (ún. epiciklusokat) is tettek. Így egyszer gyorsabban, másszor lassabban vándoroltak az égen, sőt, időnként visszafelé is haladtak.

Bár Nikolausz Kopernikusz (1473—1543) két évszázaddal korábban élt, mint Johannes Hooss (1670—1755), kérdéses, hogy Hooss követte-e a „kopernikuszi fordulatot", melynek nyomán a Föld-középpontú világképet egy Nap-középpontú világkép váltotta fel, amennyiben persze ez egyáltalán a tudomására jutott. Az előtte kereken másfél évezreden keresztül érvényes arisztotelészi-ptolemaioszi világképnek megvolt az az előnye, hogy érthetővé tette a mindennapi megfigyeléseket és tapasztalatokat, ami a „józan emberi ész" számára tökéletesen elegendő volt.

séért a rákövetkező két évszázadban hadakoztak a tudósok. Fokozatosan azok kerültek túlsúlyba, akik fizikai, kísérleti, megfigyelésen alapuló tapasztalati munkáikkal mind nagyobb valószínűséggel bizonyították a heliocentrikus világrendszer igazát. A katolikus egyház persze még sokáig ellenállt, s dogmatikus módon kötötte magát az arisztotelészi fizikához. Ezért az új, lényegileg már Johannes Kepler német asztronómus (1571—1630) által megfogalmazott bolygótörvények csak Isaac Newton angol matematikus, fizikus és csillagász (1643—1727) égi mechanikájának általános elfogadásával, a XVIII. század első harmadában szereztek fokról fokra érvényt maguknak.

Vigasztalódásul nyugodtan kiindulhatunk abból, hogy az arisztotelészi-ptolemaioszi világkép a Földdel a középpontban még Johannes Hoossnak is sajátja volt, éppen úgy, mint számtalan ősének a megelőző évszázadokban. Egynéhány tudós ugyan a kopernikuszi tan hatására megkérdőjelezte ezt a modellt, s így embert és Földet már nem tartották az isteni teremtés középpontjának: Johannes Hoossnak továbbra is *feljött* az égre a Nap, napközben *bejárta* útját az égbolton, és este a látóhatár mögött *nyugodott le*. Felőlünk, ma élők felől tekintve Johannes Hooss így egy hamis világképben hitt. Ám ennek megvolt az az előnye, hogy beláthatóvá és érthetővé váltak mindennapos megfigyelései és érzéki tapasztalatai, mely ráadásul egybevágott a „józan ésszel". A geocentrikus világképből levonható következtetések csaknem megcáfolhatatlanok voltak, ha mégoly régóta hamis előfeltételezésekből indultak is

33. ábra. Az Isten kezében nyugvó világból (balra fent) az ember kezében nyugvó világba (jobbra fent), ami miatt sok elődünkben szellemi-vallási kétségek támadtak (lent).
Források: Balra fent: Frankfurti mester (szül. 1460 k.): A Szent Család. A frankfurti Dominikánus-templom Anna-oltárának középső képe. Temperával festett tölgyfa tábla. Historisches Museum, Frankfurt am Main.
Jobbra fent: Jan Vermeer van Delft (1632—1675): Az asztronómus, 1669. Städelsches Kunstinstitut, Frankfurt am Main.
Lent: *Hamburgisch verbesserter Christ- und Planeten-Calender, beschrieben von Johann Henrich Voigt.* Hamburg, Conrad König, 1727. Herzog August-Bibliothek, Wolfenbüttel, Signatur Ne Kapsel 4 (18).

Christum lieb haben/
ist besser denn alles
wissen.
Die Himmel erzehlen
die Ehre GOttes.

ki. — Végül is ki mondja meg *nekünk* teljes bizonyossággal, hogy a *mi* mostani elképzeléseink, bármennyire egyezzenek is a tudomány legújabb állásával, *a* helyesek és véglegesek? Talán ezúttal nem kell újabb kettőszáz esztendő ahhoz, hogy utódaink kinevessék a XX. század utolsó negyedében élt elődök felfogását.

Ezzel ismét fejezetünk lényegéhez érkeztünk: „A biztonságot keresve" — szól a cím. Jómagam óvakodnék attól, hogy Johannes Hooss „hamis" világszemléletét fölényes képpel „helytelennek" nevezzem. Számára ez a világkép helyes *volt*, és koherens egészet alkotott. Érthető magyarázatokat kínált számára a mindennapok szükségletei szerint. Ily módon összhangban voltak nézetei, normái és cselekedetei; nem voltak „hamisak". Világképe szilárd volt, és megadta neki a mindennapok szükséges biztonságát.

E fejezet utolsó képeivel *(33. ábra)* affelé terelném a gondolkodást, ami hosszú távon mégiscsak lezajlott, és már abban az időben kifejlőben volt, affelé ugyanis, hogy a világ fokozatosan kicsúszott Isten kezéből, melyben évszázadokon keresztül nyugodott (33. ábra, balra fent), s hogy az ember megpróbálta hatalmába keríteni a világot (jobb felső ábra). Hogy ez sok ősünkben kelthetett szellemi-vallási kétségeket, magától értetődik. Nyilvánvaló, hogy már Johannes idejében számos ember került ebbe a helyzetbe, ezért a „Hamburgi új keresztény és planétás naptár" 1727. évi — ekkoriban Johannes Hooss már érett férfikorát élte — kiadásának fedőlapja éppen ezt a „meghasonlott embert" ábrázolhatta (33. ábra alsó része). Balra még ott térdel az ember az Isten teremtette földön, és így imádkozik az égi Atyához: „Krisztus szeretete / többet ér minden tudásnál." Ezzel szemben jobbra — és a tudás fája szimbolikusan elválasztja saját *alter ego*-jától — már ott áll, s maga készítette eszközeivel megkísérli megérteni az égitestek és a bolygók titkait. Kétségeit mindenesetre azzal csillapítja, hogy semmi mást nem akar, mint azt megállapítani, hogyan „zengi az ég Isten dicsőségét". — Az évszázados, mindent felölelő világkép halványodni kezdett, a nemzedékeken át vele egybefonódott biztonságérzet pedig lassacskán felmorzsolódott.

5. És miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...

Könyvünkben sok-sok oldalon keresztül arról volt szó, milyen nehézségek közepette kellett őseinknek élniük. Ezzel a háttérrel tulajdonképpen azt gondolhatnánk, kifejezetten örülnünk kell annak, hogy mi *ma* élünk.

Igazán nem szeretném kétségbe vonni azt az állítást, hogy lett volna olyan korszak, amikor oly számos ember jobban élt volna, mint manapság, s hogy lett volna valaha is olyan időszak, amikor a szociális háló a mostaninál kifogástalanabbul működött volna a bajban, hogy valamikor is hosszabb életkornak néztek volna elébe az emberek, különösen a nők, mint jelenkorunkban. Mindez kétségtelen, s valóban kellő tiszteletet és hálás elismerést érdemel. Mily buzgón is kellett őseinknek oly gyakori elesettségükben emígy fohászkodniok: „A pestistől, az éhínségtől, a háborútól ments meg minket, Urunk!" Teljesen eltekintve most azoktól a „kisebb" kellemetlenségektől, hogy például mennyire fáztak központi fűtés nélküli házaikban, hogy tablettáik és patikák nélkül kellett elviselniük a fizikai fájdalmakat, hogy az ivóvizet a kútról kellett hordaniuk, a szennyvizet pedig el kellett távolítaniuk a háztól, hogy szemüveg nélkül kellett boldogulnia a rövidlátónak és az idős embereknek, s miután az írás és olvasás még nem tartozott hozzá a köznapi tudományokhoz, mindenben emlékezetükre voltak utalva.

Így aztán időnként csak úgy, könnyedén azt gondoljuk, hogy mi már mindezzel, különösképpen a három nagy csapással — legalább-is részben — egyszer s mindenkorra végeztünk. — A pestis? — az utolsó pestisjárvány az 1720-as évek elején tört ki Európában, és akkor is csak Marseille környékére korlátozódott. Azóta nemigen

hallottak mifelénk erről a betegségről. — Az éhínség? — a háború utáni nemzedékek csupán hallomásból tudják, mit is jelent ez a szó, és mire nem visz rá valakit az éhség. — A háború? — még soha nem élt Európában egyidejűleg annyi ember, akiknek nem kellett a saját bőrén megtapasztalnia a háborút.

Mindez igaz is, nem is. Nem szükséges, hogy feltétlenül a tudomására jusson valakinek az itt-ott újra meg újra fellángoló kisebb-nagyobb háborúkról szóló napi híradás ahhoz, hogy kételkedjék abban: valóban tartósan ellenőrzésünk alá vontuk a háború csapását. Kétségtelen, hogy a félelem egyensúlya megajándékozta Európát a béke immár több évtizedével, de nincs semmiféle biztosíték arra, hogy ez mindig is így lesz. A korábbi fejezetekben már szó volt arról az állandó, bizonytalan szorongásról, amelyet az ilyen, bizakodásra kevéssé okot adó állapot fakaszt és mindegyre táplál.

Ami az „éhínséget" illeti, nemcsak olyanok akadnak, akik egy-egy bőséges étkezés után némelykor fel-feltámadó lelkiismeretüket az éhezők megsegítésére tett adományokkal nyugtatják meg, hanem olyanok is, akik felteszik a régi malthusiánus kérdést: vajon a Föld népességének rohamos növekedése nem gyűri-e maga alá a világ élelmiszer-termelését? Az éhínség katasztrófája — háborús fejleményekkel vagy anélkül — mintegy előre vetíti árnyékát. Úgy fest tehát, hogy az „éhínséget" sem tartjuk véglegesen — világviszonylatban pedig semmiképpen sem — ellenőrzésünk alatt. Egyáltalán nem kell azonban ilyen szorongató látomásokat felidéznünk a jövőről ahhoz, hogy a mai állapotokat bizonyos vonatkozásokban a korábbiakhoz hasonlítsuk. Amennyiben az „éhínséget" úgy definiáljuk, mint az elégtelen táplálkozás okozta, életet megrövidítő fenyegetést, annyiban az akkori „éhínség" és a mai „túltápláltság" hatása végül is egyre megy. Ez tűnik ki abból a tényből, hogy számos embertársunknál a túlzott testsúly a sokféle halálozási ok között az egyik legdöntőbb rizikófaktorrá nőtte ki magát. A tartósan túlzott mértékű és helytelen táplálkozás éppoly ártalmas, mint amikor a szervezet állandóan túl kevés és elégtelen táplálékhoz jut. A túlzabálás kerülhet valakinek az életébe; az éhínség gyakran előbb és kíméletlenebbül érte el célját. De mindkettő egyformán éveket vesz el az életből.

A legsúlyosabb kétségek akkor merülnek fel, amikor a „pestis" felől kezdünk el gondolkodni. Egy dolog az, amit ma legszűkebb biológiai-orvosi értelemben e betegségen és halálozási okon értünk, vagyis az 1894-ben Alexander Yersin felfedezte pestisbaktérium által előidézett, igen fertőző járványos betegség, amelynek legveszélyesebb formája a majdnem száz százalékban halállal végződő, közvetlenül emberről emberre terjedő tüdőpestis. És más dolog az, amit Arnold Böcklin 1898-ban, tehát több mint másfél évszázaddal e betegségnek az európai kontinensről való eltűnése után, kései félelem-víziójában „pestisként" ábrázolt (lásd még egyszer a 15. ábrát), azaz elvakult dühvel kaszaboló csontvázként, amely zsarolta a népet, és kegyelmet nem ismerve, különbséget nem téve, minden útjába kerülő élőlényt lekaszabolt. A harmadik és ismét csak más dolog, hogy mit értettek annak idején „pestisen" a legkülönbözőbb területeken intézkedési joggal feruházott felelős férfiak: a községi bíróktól a városatyákon át egészen az állami tisztségviselőkig. Az ő szemükben mindig egy olyan fertőző betegségről volt szó, amely kivétel nélkül kívülről érkezett, s ezért szigorú óvintézkedésekkel, mindenekelőtt karantén elrendelésével még elhárítható volt, s amely azért volt olyan veszedelmes, mert a legkisebb területen és a legrövidebb idő alatt igen sok halálos áldozatot követelhetett a lakosság minden rétegében. Eltérően például a himlőtől, amely a csecsemőkre és a kisgyermekekre „korlátozódott", vagy az ún. „éhjárványoktól", amelyek túlnyomórészt „csak" a szegényebbeket, az éppen éhező rétegeket támadták meg, a „pestis" a *teljes* lakosságot veszélyeztető halálos betegség volt, s legvadabb formájában telibe találhatta valamely társadalom teljes felépítményét és népességállományát. A veszély éppen *abban* rejlett, hogy azokat is sújtotta, akiknek éppen el kellett volna hárítaniuk. Végül negyedszer, más dolog volt az, amit az egyszerű emberek, férfiak, nők, gyerekek a szóbeszédben „pestisen" értettek, azaz gyakorlatilag bármely súlyos ragály okozta gyors halált, olyan „dögvészt", amely mindenkit — függetlenül attól, hogy szegény-e vagy gazdag — utolérhetett és elragadott erről a világról.

Amit mindebből megtudtunk, bár nem kevés, végső soron mégsem több, mint a szó legszűkebb, biológiai-orvosi értelmében vett pestis: ragályos betegség és halálozási ok. Ettől manapság már

senkinek sem kell félnie Európában. De minden más vonatkozásban sokkal fontosabbnak tartom azt a kérdést, hogy mi az, amire a „pestist" felcseréltük. Mindegy, hogy festő, városi tanácstag vagy egyszerű népbeli volt-e az illető: az ő számára a „pestis" minden esetben csak az ettől a világtól való búcsúvétel számtalan lehetséges formájának egyike volt. A pestis eltűnése a betegségek listájáról természetesen nem jelentette azt, hogy a halál ne fenyegette volna továbbra is az emberiséget. A megüresedett helyet azonnal más betegségek és halálozási okok foglalták el. Akit a pestis megkímélt, előbb vagy utóbb hastífuszban vagy flekktífuszban halt meg, vagy már gyerekként: himlőben. Ki tudja, valóban jó vásár volt-e ez a „csere"?

Ezt a talán váratlan nézőpontot két ábra segítségével világítanám meg valamelyest az olvasónak, hogy így jó darabon előrejuthassunk fejezetünk vezérlő gondolatának kifejtésében. Mindkét ábra annak a kutatásnak a keretében készült, melynek során több mint negyvenezer 1715 és 1875 közötti halálesetet vizsgáltunk meg a Berlin-Dorotheenstadt egyközségben.

A számítógéppel készült *34. ábra* három dimenzióban mutatja az elhunytakat évről évre, életkoruk abszolút száma szerint. Elsőként a háttérben látható, feltűnő nagyságú fekete fal tűnik a szemünkbe, mely az akkoriban hatalmas csecsemő- és kisgyermek-halandóságot jeleníti meg. Az 39 251 elhunyt személy közül nem kevesebb mint 12 193, azaz szűk egyharmad volt egy éven aluli csecsemő. Ha ehhez hozzávesszük a kisgyermekeket nyolc éves korukig, már el is értük a halálesetek felét (50,6%). A maradék végül csaknem egyenletesen oszlik meg a többi életkor között: 9-től 90 évig.

Egyetlen időpontban sem volt a halálnak a későbbi élet során még megközelítően sem hasonló halmazata. Az egyik ember megérte huszadik életévét, a másik negyvenévesen halt meg, a

34. ábra. Az elhunytak megoszlása életkoruk szerint a Berlin-Dorotheenstadt egyházközség területén 1715—1875 között.

Összes haláleset:		39 251 (100,0%)
ebből	0—1 éves	12 193 (31,1%)
	0—8 éves	7 664 (19,5%)
összes	0—8 éves	19 857 (50,6%)

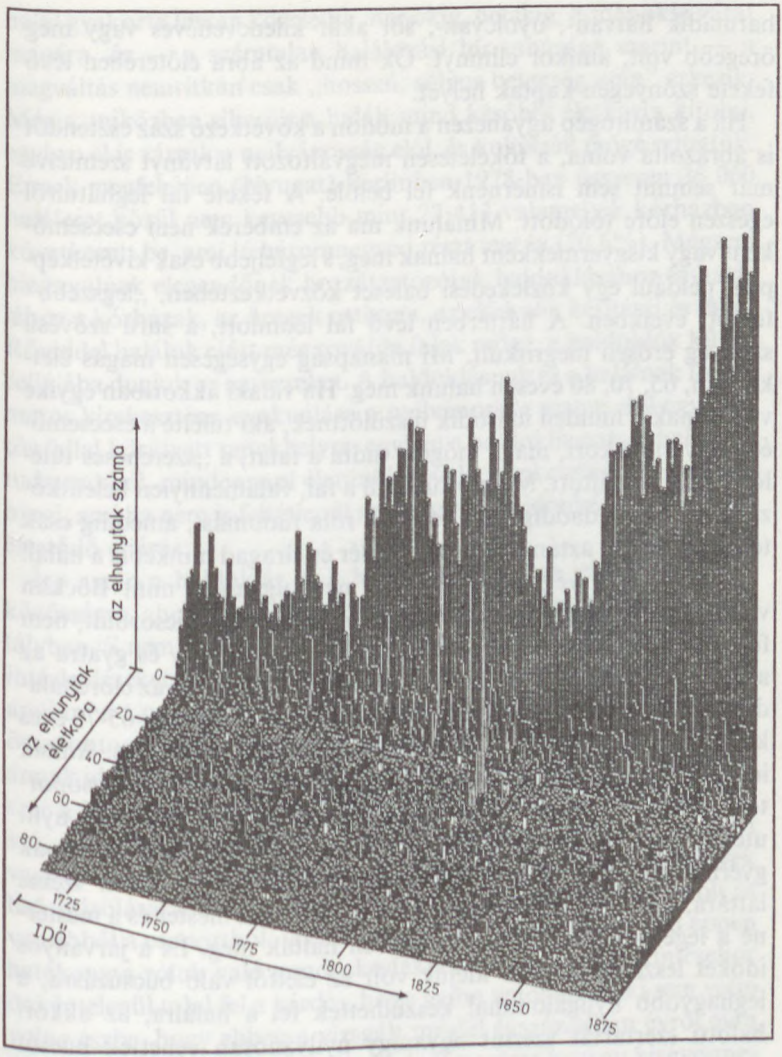

Forrás: A dorotheenstadti halottaskönyvek alapján jelenleg is folyó vizsgálat, Evangelisches Zentralarchiv, Berlin, valamint a Friedrich-Meinecke-Institut (FU Berlin) adatbankja.

harmadik hatvan-, nyolcvan-, sőt akár kilencvenéves vagy még öregebb volt, amikor elhunyt. Ők mind az ábra előterében lévő fekete szőnyegen kaptak helyet.

Ha a számítógép ugyanezen a módon a következő száz esztendőt is ábrázolta volna, a tökéletesen megváltozott látványt szemlélve már semmit sem ismernénk fel belőle. A fekete fal leghátulról egészen előre tolódott. Minálunk ma az emberek nem csecsemőként vagy kisgyermekként halnak meg, s legfeljebb csak kivételképpen, például egy közlekedési baleset közvetkeztében, „legszebb" felnőtt éveikben. A háttérben lévő fal leomlott, a sűrű szövésű szőnyeg erősen megritkult. Mi manapság egységesen magas életkorban, 65, 70, 80 évesen halunk meg. Ha valaki akkoriban egyike volt annak a minden második újszülöttnek, aki túlélte a csecsemő- és kisgyermekkort, maga mögött tudta a falat, a „szerencsés túlélők" közé számított. Ma előttünk áll a fal, valamennyien beleütközünk — és mindaddig nem veszünk róla tudomást, ameddig csak tehetjük. Végül aztán mégiscsak utolér és elragad minket is a halál!

A halál és a vég tehát ma már nem ugyanaz, mint Böcklin víziójában. A vén kaszás szerszáma meglehetősen kicsorbult, nem fog a legtöbb korcsoporton. Manapság igen sovány és gyatra az aratása a gyermek-, ifjú- és felnőttkorban. Legfeljebb az előrehaladott öregkorban tizedeli meg kedvére az embereket, úgy 65-70 éves kortól. Mégis ebben a vonatkozásban lényeges a változás. Annak idején a halál nemcsak egyaránt fenyegette valamennyi korcsoportot, hanem ott zajlott le — mint Böcklin is ábrázolta — a nyílt utcán, azaz mindenki számára látható volt. Az apák és anyák gyermekeik előtt; a gyermekek, lányok és fiúk a szülők szeme láttára; a szolgák és szolgálók ott a gazdánál; a mester és a mesterné a legények és inasok jelenlétében haltak meg. És a járványos időket leszámítva több idejük volt az élettől való búcsúzásra, a legnagyobb nyugalommal készülhettek fel a halálra, az akkori halotti szertartás szerint ugyanígy nyilvánosan vehettek búcsút azoktól, akik egy életen át közel álltak hozzájuk: a gyermekektől, a férjtől, a feleségtől, a barátoktól, a rokonoktól, a szomszédoktól. Ennek így kellett lennie.

Manapság csaknem mindnyájunknak volna elég ideje ilyesfajta búcsúra, sőt, túl sok is, miután ilyen magas életkorban, amikor a

halál gyakorta lassan közeledik, napokig, hetekig, hónapokig várat magára, és — a számtalan halálozási hír tanúsága szerint — a megváltás nemritkán csak „hosszú, súlyos betegség után" érkezik. Mégis, miközben sikerült a halált mind későbbi életkorra kitolni, egyben el is zártuk a nyilvánosság elől, és kulisszák mögé rejtettük. Ennek megfelelően (Nyugat)-Berlinben 1978-ban összesen 36 060 haláleset közül nem kevesebb mint 27 413 valamelyik kórházban következett be, ami jó háromnegyed részt tesz ki (70,6%). Mégsem bizonyulnak elegendőnek hozzátartozóink haldoklásához és halálához a kórházak, az öregek otthona, az elfekvők kerítései és falai. Röviddel haláluk előtt még további falak mögé, a haldoklók külön cellájába dugjuk az embereket. A haldoklásnak és a halálnak folyamatos kirekesztése, evakuálása a nyilvánosság szeme elől egy kettős fallal körülvett rejtekhelyre, egyben a haldoklásnak és halálnak tudatunkból, mindennapi életünkből való kirekesztését is eredményezi, ami ha nem is feltétlenül szükséges, tulajdonképpen magától értetődő eljárás.

Így aztán a haldoklás és a halál még ott sem jelent veszélyt a közösségre, ahol olyan tömegesen fordul elő, mint az idős korosztályban. S nem hoznak bajt azok fejére sem, akiknek a különböző intézkedéseket meg kell tenniük, nem úgy, mint annak idején, amikor a „pestis" dúlt. Ez az egyetlen életkori peremcsoportra összpontosuló halál ma éppolyan végzetes öregeink számára, mint annak idején volt a csecsemők és kisgyermekek esetében. Mindkétszer a legcsekélyebb eséllyel rendelkező korcsoportról volt és van szó, s bár itt nem érvényesül valamely hatalmat gyakorló csoport vagy tényleges lobbi befolyása, alig van lehetőségük az események befolyásolására. Ma éppúgy, mint annak idején, „felesleg" volt és van ebből a csoportból, így aztán sohasem is volt és ma sem éppen hatékony a róluk való gondoskodás. A 34. ábra megtekintésekor önkéntelenül tolul fel a kérdés, hogy vajon valóban senki sem vette volna észbe, hogy ebben a vizsgált másfél évszázadban évről évre átlagosan minden második temetéskor csecsemőt vagy kisgyermeket tettek a sírba? Miért nem tettek valamit ez ellen őseink? Nyilvánvalóan azért nem, mert a pontos felezés után is maradt még elegendő számban felnövekvő utód. Csak amikor a XIX. század végén és századunk elején gyors és hirtelen süllyedésnek indult a

születések száma, kezdtek növekvő mértékben beruházni az egyszer már evilágra születettekbe. S ma, amikor szó sem eshet e legfiatalabb korosztály feleslegéről, sőt, gondterhelt újságcikkekben afféléket olvashatunk, hogy „Ki fognak halni a németek?", lehetőleg már egyet sem hagynak meghalni közülük. Ma már gyermekorvos fáradozik a legveszélytelenebb megfázás elmulasztásán is, és a kis betegeknek kíméletet és ágynyugalmat rendelnek. Milyen hatalmas változás néhány nemzedék alatt utódainkról való gondoskodásunkban!

Ellenkező módon viselkedünk azzal a csoporttal, amely manapság, az életkori skála másik végén, „feleslegben" van, s akik immár tömegesen halnak meg: a mintegy 65 éven felüli emberekkel. Mindennek következményeképpen napjainkban elvileg igen sok orvosnak kellene szakosodnia az öregkori betegségekre, mert itt adódna számukra a legtöbb és legfontosabb tennivaló. De ahogy azt mindenki tudja, az efféle megfontolások nemigen szoktak érvényesülni. Erről bárki meggyőződhet, ha felüt egy tetszőleges telefonkönyvet, amelyben gerontológust csak elvétve talál, ha talál egyáltalán. Be kell látnunk, hogy ebben a kérdésben az orvosok egyáltalán nem különböznek a többi embertől. Úgy látszik, hogy mi sem „fedeztük fel" még az öregkort. Bár mostanában nincs olyan nap, hogy valamelyik tömegkommunikációs eszköz ne hozná szóba az idős emberek valamilyen gondját. Efölött puszta számuk miatt sem tudunk szemet hunyni, de igazság szerint többnyire csak fél szívvel és meglehetősen ritkán szentelünk némi figyelmet a felvetett problémáknak.

Egy társadalmat nem önmagában a halál nyugtalanít, hanem a dolgozó emberek halála, a fontos emberek kiesése. Nem számítottak ilyennek a gyermekek annak idején, a sok öreg manapság, még akkor sem, ha mint „szürke párducok" mégannyira tevékenyek is, és olykor emlékeztetnek minket arra, hogy léteznek. Ennek hozadéka aligha több a kínosan felületes érdeklődésnél. Az is igaz ugyan, hogy ezek az öregek azt várják tőlünk, hogy az *ő* haláluk ellen vessük be minden erőnket, s persze ugyanúgy hiába, mint a pestis vagy a kolera pusztításának idején, amikor *valamennyi* ember veszélyben volt.

És amit teljesen figyelmen kívül hagyunk és elfelejtünk: ahogy

ma ők haldokolnak és várnak a halálra, az holnap már a mi osztályrészünk lesz. Kivétel nélkül *mindnyájan* a fekete fal előtt állunk még, és ugyanolyan együttérzésre és segítségre számíthatunk majd mi is, mint ma ők: ez valóban igen szorongató érzés, csak éppen folyton elhessegetjük magunktól.

Térjünk vissza még egyszer a 34. ábrához, mert van ott még valami, amiről érdemes elgondolkodni. A fekete fal az 1800. évnél sajátságos módon megtörik. A csecsemőhalandóság ekkor csaknem a felére csökkent. Évek során át meg is maradt ezen a szokatlanul alacsony szinten, majd, mintegy egy nemzedékkel később, ismét az előbbi magasságba szökött. Könnyen megleljük erre a magyarázatot, és hogy a dolgot szemléletessé tegyem, külön is kivetítettem *(35. ábra)*. Nem mást látunk, mint hogy az egyik jelentős halálozási okot egy másik váltotta fel.

Röviddel 1800 után az először Angliában alkalmazott himlőoltás gyorsan elterjedt az egész európai kontinensen. Berlinben 1801 körül vezették be, s nyomában meredeken lezuhant e gyermekbetegség halálos áldozatainak száma. Természetesen a csecsemők és a kisgyermekek ettől még nem menekedtek meg a különböző halálos veszedelmektől. Csak az történt, hogy akiket beoltottak, túlélték a himlőt, de néhány héttel vagy hónappal később más gyermekbetegségnek, elsősorban emésztőszervi betegségeknek estek áldozatul. A 35. ábrából kiderül, miképpen értek meg ezek az ún. gastrointestinalis halálozási okok valódi boomot a himlő eltűnése után, és léptek elő új gyermekgyilkossá a levitézlett régi helyébe.

Már nem kérdezhetjük meg ezeket a beteg csecsemőket, mi volt a véleményük erről a cseréről, amiképpen szüleiket sem, hogy vajon jobb volt-e nekik, hogy gyermekeiket ugyan megkímélte a himlő, csak éppen röviddel rá például heveny hasmenésben haltak meg. De azt azért jobban megértjük így, miért olvasunk a XIX. század első felében oly sok orvosi jelentésben arról, hogy a szülők akkoriban hevesen tiltakoztak az ellen, hogy gyermekeik himlőoltást kapjanak, pedig nem kerülhette el a figyelmüket, hogy a beoltottak valóban túlélték *ezt* a ragályt.

Elszakadva ettől a konkrét példától, általános érvényű kérdésként merül fel: mi az értelme és haszna annak, ha az egyik halálozási okot egy másik helyettesíti, hogyha az egyik betegség leküzdése

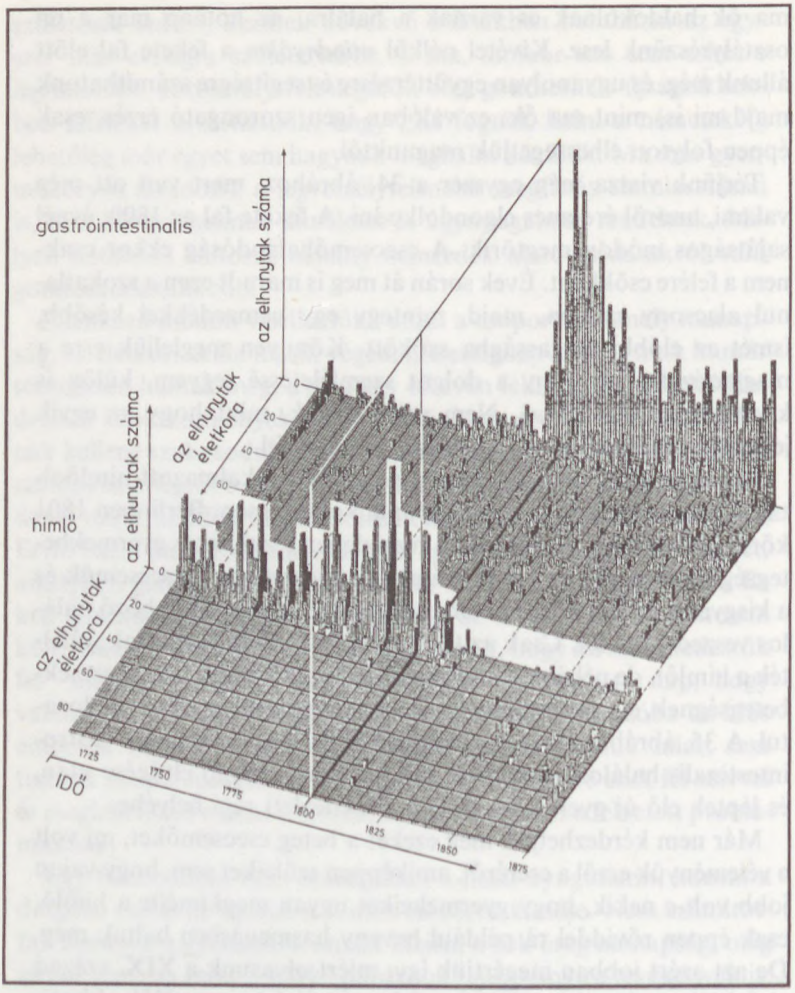

35. ábra. Az egyik fontos halálozási okot a másik váltja fel. Itt: a himlőoltás bevezetése után, a XIX. század elején a himlő megüresedett helyét az ún. gastrointestinalis betegségek váltották fel, s a következmény az ilyen halálesetek számának növekedése volt: gyomor- és bélmegbetegedések Berlin-Dorotheenstadt egyházközség területén.

legtöbbször akaratlanul helyet csinál egy másiknak? Később, ugyanebben az évszázadban, majd a mostani folyamán egymás után számolták fel a régi, erős fertőzéses betegségeket és tradicionális halálozási okokat, s ezért ma már kétharmadunk a szív- és keringési betegségeknek, valamint a ráknak esik áldozatul. A kérdés azonban ugyanaz maradt: valóban jó vásárt csináltunk-e? A régi kórokozók általában viszonylag gyorsan öltek, s nem hagyták eleinket gyakran hónapokig-évekig szenvedni, s nem szolgáltatták ki őket más embereknek. Az újak viszont gyakran krónikus, gyógyíthatatlan egészségi károsodások, amelyekkel nemcsak testileg, hanem lelkileg is szembesülnünk kell, és — miután végül ők az erősebbek — kényszerűen ki kell egyeznünk. Valóban jó ez a csere? Én erősen kételkedem ebben. S mindeközben szó sincs arról, hogy ezzel aztán kezünkben tartanánk a ma dívó kórokozókat.

Ami pedig a jövőt illeti, nagy kérdés, hogy mi következik az után a pillanat után, amikor a milliós, sőt világviszonylatban milliárdos kiadásokkal folytatott kutatások a szív- és érrendszeri betegségek, valamint a rákos megbetegedések leküzdésére eredménnyel járnak, s utódaink két, három, négy nemzedék múltán már nem esnek áldozatul e betegségeknek. Ettől ugyan nem lesznek halhatatlanok unokáink és dédunokáink sem. Nekik is meg kell halniuk, esetleg még idősebb korukban, mint nekünk ma. De miben? Legjobb megoldásként a meghalásnak egy „újfajta módját" képzelhetnénk el számukra, amelyben a világtól való búcsú valaha volt módja összekapcsolódik a maival. Ismét csak valamiféle gyors halál volna ez, de most már előrehaladott életkorban, s anélkül, hogy a mostani öregkori bántalmaktól gyötörve, kínosan hosszú betegeskedés után érkezne — megváltásként.

A „gastrointestinalis" gyűjtőfogalom igen sokféle — abban az időben még differenciálatlan — diagnózist foglal magában: székrekedés, hasmenés, hasgörcs stb. Az ilyen néven összefoglalt összesen 2014 haláleset közül (az összesen 2443 elhunytból = 100%) 1356 (55,5%) „görcsök", további 370 (15,1%) „hasmenés" és 288 (11,8%) „alhasi gyulladás" megjelölést kapta. Ezzel a három betegséggel már több mint négyötödét megragadtuk (82,4%) az összes „gastrointestinalis" betegségnek.
Forrás: mint a 34. ábránál.

Talán az eddigi fejtegetések a „pestisről", „éhínségről" és „háborúról" elegendőek ahhoz, hogy csillapítsák az esetleges túlzott lelkesedést az évszázadokon-évezredeken át tartó egzisztenciális fenyegettetés állítólagos leküzdése felett, s még az is lehet, hogy teljesen megalapozatlannak tüntetik fel. De ezzel még mindig csak tökéletlen magyarázatot lelünk arra a kérdésre, miért okoz számunkra sok minden oly nagy gondot az életben. Eddig valójában csak az érem egyik oldaláról beszéltem. A teljes előző fejezet arra törekedett, hogy ne pusztán a lét ama fenyegetettségének módjáról és mértékéről szóljunk, amellyel elődeinknek vélhetően meg kellett küzdeniük, hanem egyidejűleg azt is felmutassuk, miféle ellenintézkedéseket dolgoztak ki avégett, hogy minden esendőségük ellenére kiállják a próbát, hogy milyen sikerekkel büszkélkedhettek ebben, s hogy mekkora, csaknem hihetetlen biztonságot értek el. Ezekben a kérdésekben nemigen bocsátkoztak közvetlen, akkoriban csaknem kilátástalan harcba, inkább azt kísérelték meg, ha úgy tetszik, hogy kifogjanak a bajokon. Ma széles fronton vesszük fel a harcot, és célunk a bajok kiirtása. Mégis, mint láttuk, ez csak szerény mértékben sikerült. A *36. ábra* ürügyén erről fejtenék ki néhány gondolatot.

Két fejlemény áll a háttérben. Először is: a halálozás régente erősen szóródott valamennyi életkorban, s ezt a mostani, messzemenően standardizált halálozás váltotta fel az előrehaladott életkorban. Másodjára: talán legsúlyosabb következményként, ezzel csaknem egy időben következett be az Evilágról és a Másvilágról alkotott elképzeléseink elkereszténytelenedése, azaz sokan nem hiszünk már az örökkévalóságban és az örök életben. Amikor időnként meglehetősen lekicsinylő módon őseink várható rövid élettartamát vizsgáljuk — ami születésükkor 20, 30, 35 év —, és büszkeségtől dagadó kebellel, összehasonlításképpen, melléállítjuk annak megkettőződését vagy megháromszorozódását néhány nemzedék alatt, legtöbbször teljesen eltekintünk attól, oly szűklátókörűen, ami csak a mi sajátunk, hogy ugyanebben az időszakban igencsak *lerövidítettük* az életet. Mit számít a földi élet megkétszereződése vagy akár megháromszorozódása az elveszített örökkévalósághoz képest? Semmit sem!

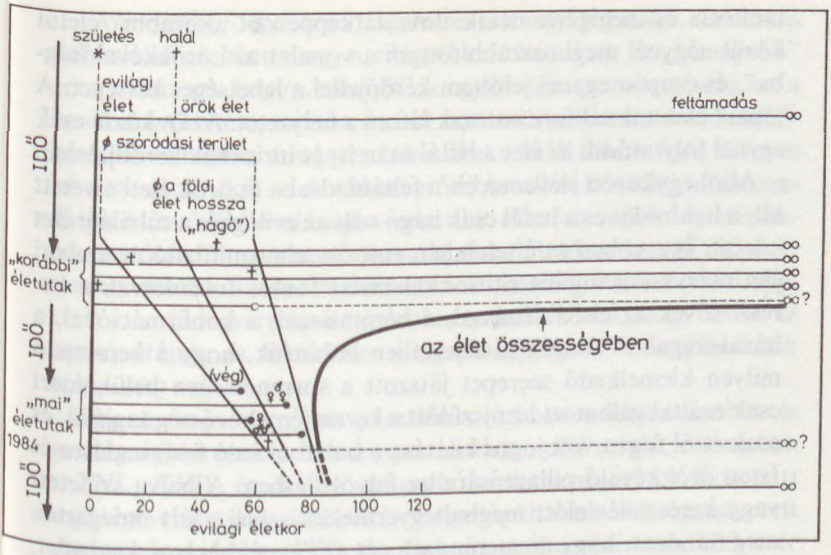

36. ábra. Várható élettartamunk alakulása az utóbbi évszázadok folyamán: néhány évvel több itt a Földön — de oda az örökkévalóság. Erőteljesen megmutatkozik, hogy milyen hatalmas mértékben rövidült le a teljes életút azáltal, hogy egyetlen, evilági fázisra korlátozódott. Az örök élet hasonlíthatatlanul tágasabb dimenzióját elveszítettük. Ezzel a háttérrel mit sem jelent a (születéskor) várható átlagos evilági életszakasz meghosszabbodása a „korábbi" 30 évről a mai csaknem 70 évre.

Ezzel a kiindulóponttal állítottam szembe a vázlatos ábrán öt feltételezett „korábbi" életutat öt maival. Míg „korábban" az élet egy kevésbé vagy inkább rövid, mindenesetre eléggé lényegtelen földi és egy mérhetetlenül fontosabb és hosszabb túlvilági, azaz örök részből tevődött össze, időközben ezt a túlvilági részt teljesen leválasztottuk róla és szekularizáltuk. A mi egyedüli osztályrészünk a földi élet maradt, s így, jól vagy rosszul, de át kellett vennie a most már kizárólagos fontosságú szerepkört.

Nehéz megmondani — s természetesen még nehezebb statisztikailag és grafikusan bizonyítani —, hogy a „keresztényebb" évszázadokban őseink közül hányan hittek feltétlenül akár a holtak feltámadásában és az örök életben úgy, ahogy azt az egyház hinni

tanította és megígérte nekik. Javaslatképpen öt „korábbi" életút közül négynél meghosszabbítottam a vonalat az „örökkévalóságba", és csupán egynél jelöltem kérdőjellel a lehetséges kétséget. A „mai" életutaknál fordítottnak látom a helyzetet. Az öt közül csak egynél folytatódik az élet a halál után is, és itt is csak kérdőjelesen.

Ahol egykoron elevenen élt a feltámadásba és örök életbe vetett hit, a haldoklás és a halál csak hágó volt az evilági és a túlvilági élet között. Így, ebben az értelemben volt összehasonlítható az emberi élet más, tradicionális rítusokkal kísért fontos fordulóival: a keresztelővel, az elsőáldozással, a bérmálással, a konfirmációval, a házassággal. A megelőző fejezetben láthattuk, hogy a keresztelő milyen kiemelkedő szerepet játszott e sorrendiségen belül, mert csak ezáltal válhatott az újszülött a keresztény közösség tagjává, és csak ettől fogva volt jogos kilátása a halálból való feltámadásra és Isten örökkévaló pillantására az üdvözülésben. A halva született vagy keresztelés előtt meghalt gyermekek szülei azért mozgattak meg mindent, hogy megteremtsék ezt az egyedül helyes sorrendet, s ha kellett, a „gyermekjelet" hívták ehhez segítségül, azaz átmenetileg felébresztették gyermeküket a halálból, hogy lehetségessé váljon a keresztelő (lásd még egyszer a 26. képet).

Ezzel a háttérrel új dimenziót kap az ismételten és mindig némi csodálkozással kísért akkori „közömbösség" a földi élet iránt (lásd még egyszer a 19. képet és a törött hídkorlát kapcsán tett megjegyzéseket). Mindaddig, amíg az életnek a túlvilági része volt a lényegesebb és fontosabb, érthető módon alárendelt szerepet játszott, hogy mennyi ideig: tíz, harminc, ötven vagy akár 80 évig tart-e a lényegtelenebb földi rész, de csak akkor, ha megvolt a keresztelő. Az emberek úgy vették ezeket az éveket, ahogy éppen jöttek és mentek. Persze ez nem jelentette azt, hogy ne törekedtek volna biztonságra a földi életben. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy Johannes Hoossnak — mint a Välte-porta gazdájának szerepét átmenetileg hordozó egyénnek — öregedvén könnyebben eshetett a nemzedékeken át tartó vezéreszmének, azaz a porta csorbítatlan tekintélyének áldozva, ismét visszalépni a második sorba, ugyanúgy könnyebb lehetett az örök üdvösség tudatában búcsút venni a földi élettől s áthaladni az utolsó hágón, bármennyi évet számlált is valaki ezen a világon.

„Könnyebben" ment: az összevetés a mával helytálló, amikor is nekünk nehezebben megy a világtól való búcsúzás. A „könnyebb" nem jelenti azt, hogy „könnyű", s egyáltalán nem szeretném azt a benyomást kelteni, mintha őseink nem szenvedtek volna a halálfélelemtől, és nem szorongatta volna őket a halál érzete. Igen kevesen lehettek azok, akik — az akkori erősebb vallási kötődés, a feltámadásba és az örökkévalóságba vetett hit ellenére, a járványos időkben legtöbbször gyorsan bekövetkező halálukkor vagy a járványmentes időszakokban a hozzátartozók bensőséges körében búcsúzkodva — hidegvérrel néztek volna szembe azzal, hogy ütött az utolsó órájuk, és tökéletesen higgadtan, kívülállóként birkóztak volna meg vele.

Egy, a maga nemében páratlan — ebben a terjedelemben és gazdagságban csak a német nyelvterületen előforduló, elsősorban a XVI., XVII. és XVIII. századból származó — forráscsoport segítségével ezt közelebbről is megvilágíthatjuk. Az úgynevezett „halottbúcsúztatókról"[32a] akarunk itt szólni. Mintegy 200 ezer kisebb vagy nagyobb ilyen nyomtatványt őriznek ebből az időszakból mindenfelé a német levéltárakban és könyvtárakban, és mindeddig csak kevéssé használta őket a kutatás. A legtöbb nemcsak az elhunyt felett, a sírnál vagy a templomban tartott gyászbeszédeket, prédikációs szövegeket, vigasztalásokat és hasonlókat tartalmazza, hanem csaknem mindig meglehetősen részletes életrajzot is ad, a felmenőkkel kezdve, az illető tanulmányaival folytatva, érintve hivatali, családi, társadalmi életének egyes fordulópontjait, egészen a végső betegségig és halálának testi, szellemi és lelki lefolyásáig.

Magától értetődő, hogy ezeket a forrásokat, mint bármely más történelmi tanúságtételt, annak a korszaknak és környezetnek a kifejeződéseként kell értékelnünk, amelyben létrejöttek. Jelentős számuk ellenére az akkori teljes népességet tekintve egyáltalán nem egyenletes megoszlásban készültek e beszédek. A kinyomtatás költségei olyan magasak voltak, hogy csak a közép- és felsőosztály jómódú tagjai engedhették meg maguknak, hogy efféle „papíremlékművet" állítsanak elhunyt családtagjaiknak. További leszűkítés még ezenfelül, hogy az efféle beszédek készítése elsősorban a protestáns körökre korlátozódott, amelyek a reformációt követően

a megemlékezésnek ezt a formáját az ünnepélyes temetkezési szertartások pótlására hozták divatba. Ily módon az elhunyt emlékezete illő méltatásban részesülhetett. Ezért aztán nem csoda, hogy ezekben a beszédekben alig találunk valami elmarasztalót az eltávozottról, hanem túlnyomóan példamutató dolgokat — a hátramaradottak és az utódok épülésére. Gyakran térnek vissza bennük az egész időszakon át ismétlődő, azonos formulák. Számunkra igen lényeges, hogy ezek az ismétlődések az átmenetről szóltak, s azt írták le, miként vehetett valaki illő módon búcsút ettől a világtól, és „halt meg szépen". Bizonyos óvatossággal kell tehát olvasni e szövegeket. Ennek ellenére tanulságos e hallottbúcsúztatók vizsgálata.

A marburgi egyetem egyik kutatócsoportja évek óta vizsgálja és interdiszciplináris eszközök igénybevételével dolgozza fel ezt az egyedülálló forráscsoportot, ami éppen kapóra jön nekünk. A kutatás során egy alaposan átgondolt kódrendszer segítségével nagy számban rögzítik az iratokat számítógépen, így bármikor egyenként fel lehet kérni a sok tucat címszót, tetszőleges társításban, amit aztán az érdeklődő kívülállónak számítógéppel kinyomtatva a rendelkezésére is bocsátanak. Ha valaki például az 1550. kódszám alatt található „Testi és szellemi haldoklás" kifejezést nézi, mindjárt feltűnik neki a gyakorta visszatérő fordulat: „csendes és békés halál".[33] Így 1650. december 15-én Berlinben „elaludt csendesen és békésen" a 72 éves Sigmundt von Götze (marburgi számítógépes halottbúcsúztató-adatbank, Nr. 1001); 1657. február 12-én a 62 éves Thomas von Grote „anélkül, hogy megmozdult volna egy tagja is, aludt el csendesen és békésen az Úrban" (Nr. 998); 1665. január 4-én Braunschweigban a 83 éves Johannes Grotejan „egyetlen rándulás és minden ellenállás nélkül, csendes békében lehelte ki lelkét" (Nr. 128); 1701. május 11-én pedig az 56 éves kasseli Johannes Hackenius „csendes békében szenderült jobblétre az ő Megváltójában és Üdvözítőjében, Jézus Krisztusban" (Nr. 206).

Az ismétlődések nyomán feltehetnénk, hogy XVII. és XVIII. században élt őseink „szelíd" halált haltak. Nyilvánvaló, hogy ebben már akkor sem voltak olyannyira biztosak a sztereotip formulák használói, mert gyakorta tartották szükségesnek, hogy

külön utaljanak a halálfélelem hiányára. Ennek (bár csak tudat alatti) előfordulása fordított irányból jól bizonyítható. Így hunyt el 1641. március 27-én Goslarban az 55 éves Stephanus Reimer „csöndes békében, a haláltól való félelemnek minden jele nélkül" (Nr. 758). Vagy 1648. február 11-én Wolfenbüttelben a 63 éves Friedrich Wilhelm Gans „világos értelemmel, a halálfélelemnek legcsekélyebb jele és moccanás nélkül" (Nr. 131).

Arra, hogy még e halottbúcsúztatók példaadó szövegeiben sem birtokolta minden haldokló az akkor vágyott „szép halál művészetét és technikáját", s hogy egyeseknél inkább az el nem ért célról volt szó, időnként kendőzetlen utalásokat találunk az 1490. kódszám alatt. Ott vannak összegyűjtve „A betegségek adatai, időtartama és leírása". Ebből számunkra mindenekelőtt a halálhoz vezető utolsó betegség az érdekes. Erre vonatkozólag lássuk az előbb említett Friedrich Wilhelm Gans halottbúcsúztatóját: „Néhány évvel ezelőtt már voltak mindenféle komoly bajai, kő és hasonlók, melyek többször és komolyan elővették, bár ezek mindig elmúltak, de idővel mind erősebbek lettek. A harmadik adventi vasárnapon aztán a betegség teljesen ágyhoz kötötte, és igen sokszor voltak a kőtől heves fájdalmai, amihez más súlyos, kiváltképp heves szívrohamok is társultak. És ráébredt, hogy már megérintette a halál szele" (Nr. 131). Az 53 éves cellei Hieronymus von Grapendorff is „súlyos szívrohamot" kapott utolsó betegsége során (1490. kódszám), még mielőtt 1671. március 28-án (1550. kódszám) aztán „mégiscsak anélkül, hogy megmoccant volna, csendben elaludt Jézus Krisztusban" (Nr. 71).

A tanulságok levonásához még egy, ugyancsak ismétlődő fordulatot mutatnék be. Ezt legtöbbször az 1570. sz. kódnál, a „Haldoklás lefolyása: átmenet a halálba" címszó alatt találhatjuk meg. Lássuk az egyszerűség kedvéért ismét a wolfenbütteli Friedrich Wilhelm Gans halotti búcsúztatóját, ahol másokhoz hasonlóan arról olvashatunk, hogy nevezett „békés halálával az evilági életből az örök életbe távozott" (Nr. 131).

Mindhárom felhozott témacsoportból — a békés, nyugodt halál; a haláltól való gyötrelem és félelem; a földi élet folytatása az örök élet — könnyen és tetszés szerinti mennyiségben hozhatnék még számos példát a marburgi adatbank anyagából. Ez az anyag olyan,

mint egy kiaknázatlan kőbánya, ahol azonban a köveket, szerencsénkre, már könnyen mozdítható darabokra törték, és előkészítették a felhasználásra.

Tökéletesen lényegtelen, hogy ki a szerzője ezeknek a szövegeknek, hogy magától az elhunyttól származnak-e, aki úgymond így saját utólagos értékelését alapozta meg, avagy egy prédikátortól, az ismerősöktől vagy barátoktól. Egyedül az ismétlődés ténye itt a döntő, tehát igen fontos, hogy nemzedékeken keresztül változatlanul használták a „csendes és békés halál" formulát, és mind a haldokló, mind környezete évtizedeken át ezt ismételgették. És minél gyakrabban használták, mondták ki, hallották, mondták utána, nyomtatták ki, olvasták és minél hosszabb időn keresztül, annál nagyobb eséllyel vált belőle tartást adó és a kollektív tudattalanban gyökerező norma. Ez volt végül a méltó halál általánosan elfogadott és mindenki számára természetesnek tartott módja, ezt így kellett csinálni. A világból „csendesen és békésen" volt illő távozni — ezzel mindenki tartozott magának és környezetének —, még akkor is, ha titkon halálfélelem és halálos gyötrelem kínozta is.

Úgy látszik, hogy őseink, ezúttal a végső dolgok tekintetében, újra csak valamilyen nemzedékeken túlnyúló, tartást adó biztonságot kerestek, hasonlóan ahhoz, amit korábban, a világi körülményekkel kapcsolatban már tapasztaltunk. Itt mindenkinek, az egyénnek is, a közösségnek is, azaz a haldoklónak, illetve a hozzátartozóknak és a hátramaradóknak egyaránt segítségére volt a norma, hogy könnyebben lépjék át ezt az utolsó hágót, állják ki ezt az utolsó próbát, s ne sírás-rívás közepette tűnjön el szemük elől az egész világ.

Azóta nemcsak a csendes és békés halál normáját tüntettük el, de — ami még ennél is többet nyom a latban — nem is helyettesítettük semmivel. Senkinek, sem a haldoklónak, sem környezetének nincsen receptje arra, hogyan is kell méltó módon meghalni. S mialatt a környezet a maga módján „megoldotta" ezt a gondot, azaz egyszerűen elrekesztette maga elől a problémát, és úgy tesz, mintha már egyáltalán nem kellene elmúlni, a haldoklók továbbra is meghalnak, még ha környezetüktől észrevétlenül is, kórházak fala mögött, elfüggönyzött szobában, messze kívül az élők látó- és

hallótávolságán. Minden tekintetben ráhagyják a gondot az orvosi őrzőtechnikákra, úgyhogy a haldoklók végül teljesen magukra maradnak. Van-e olyan ember, aki ne szorongana így, ha saját utolsó órájára gondol? És ki csodálkozik azon, ha ezek után oly nehezen boldogulunk a világtól való búcsúzással, és lehetőleg elűzünk minden ilyes gondolatot.

A halottbúcsúztatók vallomásértéke és a mi viselt dolgaink közötti mérleget megvonva, három pontban tudnám összefoglalni a lényeget.

1. A csendes és békés halál általánosan kívánt célját elérendő, annak idején nagyra tartották a méltó haldoklás művészetét és technikáját.

2. Elevenen élt az abbéli hit, hogy a haldoklás és a halál az időben zajló életből az öröklétbe vezető hágó.

3. Mindkettő segített a haldoklástól és a haláltól való szunnyadó félelem megfékezésében vagy legalábbis enyhítésében. De nyilvánvaló, hogy mindenféle ritualizálás, a feltámadásba és az örök életbe vetett hit ellenére is ott lappangott a háttérben mindkettő.

S ha e könyv különböző fejezeteit olvasván lassanként megtanultuk is, hogy a forrásokkal óvatosan kell bánni, függetlenül attól, hogy statisztikai adatokról, irodalmi művekről vagy képzőművészeti alkotásokról van-e szó, s hogy tartalmukat látatlanban nem szabad készpénznek venni, mégis szeretnék még egy képet bemutatni a XVI. századból, hogy meglehetősen kíméletlen és érzékletes módon szemléltethessem: milyen alapvető átalakuláson ment át a korábbiakhoz képest a haldoklás és a halál, azaz hogyan lett a folytatást remélő haldoklásból továbbélést nélkülöző vég.

A *37. ábra* a párizsi Aprószentek-templom (Saints-Innocents) előtti temetőt mutatja a XVI. század közepén, amely a város legjelentősebb középkori és kora újkori temetkezési helye volt, s szokatlanul nagy, százhússzor hatvan méteres területen helyezkedett el a város szívében. Miután a belső város többi temploma körül csak kevés hely volt a temetkezésre, a mintegy 24 egyházközség tagjai is itt kaptak végső tisztességet. A kép hátterében ábrázolt házsorok a mai Rue Saint-Denis-t szegélyezik, jobbra a Rue de la Ferronnerie, balra pedig a Rue Berger húzódik. Ha utánagondolunk a kép keletkezési idejének és az efféle ábrázolásokkal kapcsolatos akkori

szándékoknak, igen valószínű, hogy a teljes biztonsággal nem azonosítható flamand származású művésznek nem a temető hű ábrázolása volt a fő célja. Megbízatása szerint tán inkább a krisztusi könyörületesség hét testi cselekedetének ábrázolásán serénykedett, nevezetesen: adj enni az éhezőknek, itasd meg a szomjúzókat, fogadd be a jövevényeket, ruházd fel a mezíteleneket, ápold a betegeket, látogasd a bebörtönzötteket és: temesd el a halottakat![33a]

Az is lehet, hogy a kép egy szent legendájának festői ábrázolásához kapcsolódik. Ez független attól, hogy mely vallási tematika lehetett itt a kiindulópont vagy a fő cél, véleményem szerint az aprólékos gondossággal készített festmény tartalmából feltevések sorát fogalmazhatjuk meg, és illeszthetjük bele az abból levont következtetéseket saját gondolatmenetünkbe.

Más forrásokból jól tudjuk, hogy ebben a temetőben a X. századtól a párizsiaknak és a városban elhunyt idegeneknek sok-sok nemzedékét temették el: fiatalokat és időseket, férfiakat és asszo-

37. ábra. Az Aprószentek-templom és -temető Párizsban a XVI. század közepe táján. Flamand iskola (Jakob Grimer [?], 1526—1589): Le cimetière et l'église des Saints-Innocents. 60 x 50 cm, fatábla, készült a XVI. század közepe táján. Paris, Musée Carnavalet

Lásd e képhez: *Paris au XVIe siècle et sous le règne d'Henri IV.* Bulletin du Musée Carnavalet, 32, 1979, no. 1—2., különösen 8—9.

A X. századtól 1785-ig párizsiak ezreit és tízezreit temették ebbe a temetőbe, s hogy az újabb nemzedékeknek helyet csináljanak, a csontokat a testek oszlása után újra kiásták, s nyitott csontkamrákban és koponyatárakban halmozták fel: „Miközben élünk, / holtak vesznek körül." Ez adta a legközönségesebb napi cselekvéshez a színteret, a kereskedéshez, a házaláshoz, a hírek cseréléséhez, a kolduláshoz, az el- és kihantoláshoz, itt végezték szükségüket a kutyák, lehetett sétálni, látni és magunkat megmutatni. Az élők és a holtak egységet alkottak.

Ugyanebben a múzeumban két másik kép ábrázolja a templom 1787. évi lebontását, valamint a teret zöldségpiaccá alakítása után (a piac 1860-ig működött, azóta a helyet Square des Innocents-nek nevezik). A képek: Pierre Antoine de Machy (1723—1807): Démolition de l'église des Saints-Innocents, rue Saint-Denis, en 1787 (63. terem), valamint Thomas-Charles Naudet (1773—1810): Le marché des Innocents (akvarell, 51,5 x 82 cm, nem állandó kiállítási tárgy).

E legnagyobb párizsi temető középkori és kora újkori többes funkciójáról lásd Jacques Heers: *Fêtes des fous et Carnavals*. Paris, Fayard, 1983, 1.4. fejezet: „Le cimetière: champs des morts, carrefour de la vie sociale", különösen 49—51., valamint Jacques Hillairet: *Les 200 Cimetières du Vieux Paris*. Paris, Ed. du Minuit, 1958, 23—38.

nyokat, szegényeket és gazdagokat, gyermekágyban és balesetben elhunytakat, kórházakban vagy a börtönökben meghaltakat, nemeseket és közembereket, előkelőket és kevésbé előkelőket. 1785-ben azonban higiéniai és egészségügyi szempontból már nem tartották kívánatosnak a temetéseket itt, a város közepén. Most már különösen a civilizációs szint emelkedésével érzékenyebbé váló orrok ütköztek meg a megteltükig mindig nyitva hagyott tömegsírokból áradó penetráns hullaszagon. Így bezárták a nagy múltú temetőt, vele együtt a Saints-Innocents-templomot is lebontották, és az egész területet elegyengették.

1785-ben, azaz két évszázaddal ezelőtt indult meg — konkrét és egzakt módon bizonyíthatóan — az a részünkről haladónak tartott fejlődés, amely száműzte az élők szeme elől és környezetéből a haldoklást és a halált, előbb a temetéseket és a halottakat tüntették el a város szívéből — valahová a település szélére vagy az akkori városfalakon kívülre —, majd a haldoklókat és a holttesteket az élők lakóházaiból az utolsó hónapokra, hetekre, napokra, órákra az erre a célra berendezett helyre, s végül a haldoklást és a halált űzték ki még a gondolatainkból is.

Az ezt megelőző évszázadok során, a X. századtól a XVIII. század végéig a Saints-Innocents-temető területén jól megférték egymással élők és holtak. Egyikük sem vitatta el a másiktól a létjogosultságát, és túrta ki a helyéről, legfeljebb a szatócsok és a mindenféle kereskedők, akik körben az árkádok alatt, a haláltáncképek kavalkádja előtt foglaltak el mind nagyobb helyet. Néhányan közülük, a harisnyakészítők, a vaskereskedők, a zsibárusok, a könyvkereskedők, a képírók — akik a környező sikátorokban éltek, és róluk nevezik még ma is ezeket az utcákat: Rue de la Ferronnerie, Rue de la Lingerie, Rue de la Verrerie — nemigen zavartatták magukat, ládáikat meg állványaikat egyenest a sírokra rakták. Vízhordó asszonyok hordták vödreiket a téren; ennivalót árultak és ettek-ittak; házalók jöttek s mentek; könnyűvérű ifjak és lányok kínálták szerelmi szolgálataikat.

Egyáltalán, az egész temető inkább hasonlított egy köztérhez, s nem mai, zárt formáját mutatta. Jöttek ide — mint a képről is kiderül — pusztán azért is, hogy lássanak valamit, vagy magukat láttassák, hogy barátokkal és ismerősökel találkozzanak, hogy

híreket szerezzenek és terjesszenek, hogy valamit elmeséljenek vagy meghalljanak, hogy más gyerekekkel játsszanak, de azért is, hogy kolduljanak, vagy felebaráti szeretettől vezérelve alamizsnát osszanak, hogy kutyájuk dolgát végezze, hogy hancúrozzanak és birkózzanak vagy csak kedvükre csatangoljanak, sétafikáljanak. Esetleg a haláltánc-képekben gyönyörködtek: nem voltak-e ott vajon a király és az érsek, a herceg és barátok és finom úri dámák csontvázai? Sokan közülük az északnyugati irányban fekvő „vásárcsarnok" *(Halles)* folytatásának tekintették a teret. Csakhogy itt mindig volt egy-két temetés is. Akkor még gyakran koporsó nélkül, csupán lepedőbe csavarva engedték le a holttesteket a nyitott sírokba. Itt és ott sírásók ásták ki ismét a porladó holttestek maradványait, hogy az új halottaknak helyet csináljanak. A XIV. század óta rakták sűrűn egymás mellé, óriási halomba a megmaradt csontokat és a kifehéredett koponyákat a kereskedők árkádja feletti nyitott tetőzetre: kitűnő hely volt ez arra, hogy szüntelen szem előtt legyenek, s így senki se feledje minden élő közös sorsát: „Ember, gondolj saját halálodra!"

Magasabbra csak az Aprószentek templomának tornya hágott az égbe, s mintegy nyomatékul, a képen — jobbra hátul — kivehető a szomszédos Sainte-Opportune-templom is. Mindkét templom látható jelét adta annak, hogy a koponyatárak és csontkamrák nem az utolsó állomást jelentik. Van onnan még egy szakasz, amiért e legmagasabbra törő építmények kezeskednek: a halál után jön a feltámadás, és ott fenn az örök élet.

Röviden: kaphatunk-e tömörebb s egyben hatásosabb bizonyítékot arra, amire már többször is utaltunk: az élők és holtak egységére, hogy halál és temetés csak puszta hágó az evilági véges és a túlvilági örök élet között, hogy a köznapi, rövid és mindenféle fontos és kevésbé fontos, komolyabb és közönségesebb tevékenységből álló teljes életünknek földi része Isten zavartalan dicsőségében folytatódik? Nincs az a halott, bármily csekély figyelemre méltatták is földi életében, aki csak úgy nyomtalanul eltűnne. Hasonlóan ahhoz, ahogy elhantolt teteme továbbra is ott pihent az élők sürgése-forgása közepette, csontjait is magától értetődően hozzátették ahhoz a közös halomhoz, ahol elődeiét már feltornyoz-

ták, így ott volt a helye más, szintúgy a feltámadásra és az örök üdvösségre várakozók között.

S mi maradt meg mindebből 1785 után, mi lett ebből a képpé merevedett világból és túlvilági elképzelésekből? Jellemző módon egy ideig még folytatódtak a korábban szervesen kapcsolódó földi tevékenységek. A földdel egyenlővé tett területen ideig-óráig zöldség- és gyümölcspiac működött, míg aztán a *„Les Halles"* 1860-ban végrehajtott nagy átalakítása során megszületett a mai Square des Innocents. Nem maradt itt meg semmi, ami a halálra és a túlvilági életre bármi módon, akár átvitt értelemben is emlékeztetett volna: tökéletesen félresöpörték és kiszorították. Semmi, de végképp semmi nem emlékeztet ma már a hosszú életű, negyven nemzedéken át tartó hagyományra, elevenek és holtak sok évszázados szoros közösségére. Az 1780-as évek végén hónapokig hurcolták át a város déli részén található katakombákba és tüntették el a valamikori kőbányák földjében annak a kétmillió embernek a földi maradványait, akiket ott valaha eltemettek és csontjaikat megőrizték. Ennél radikálisabb megoldás csak az égetés lett volna, úgy, ahogy azt ma mi tesszük a krematóriumokban az utunkban álló maradványokkal.

Évszakonként egy, két, három alkalommal látogathatók, megcsodálhatók és megbámulhatók ezek a sötét járatokban eldugott csont- és koponyahalmok (bejárat a Katakombákhoz a Denfert-Rocherau metróállomásnál): íme, egy kísérteties, lúdbőröztető, émelyítő, étvágyrontó attrakció — mint valami kiállítás. Nem valószínű, hogy sok olyan látogató akad, aki ne lenne boldog, amikor hamarost újra kijut a napvilágra. Nem szeretném, ha valaha is, még egyszer dolgom lenne ott lent ezekkel a koponyahegyekkel és irdatlan csonthalmokkal. Az élők között létezik még a promiszkuitás, de élők és holtak között már nem.

De térjünk vissza még a 36. ábrához, mert egy igen fontos szempontot eddig figyelmen kívül hagytunk. Életutunk szekularizációja következtében annak földi része — ellentétben a korábbi időszakokkal — egyben a legfontosabbá, hisz' egyetlenné vált, testünk s mindaz, ami vele összefügg, elképzelhetetlen módon felértékelődött, kezdve a táplálkozástól és ruházkodástól a sportoláson és üdülésen át egészen a kozmetikáig, no meg — a kompetencia

hangsúlyozott igényével — a gyógyszerek szedéséig. Mert életünk, mégpedig *teljes* életünk egyetlen és kizárólagos biztosítéka most már csupán megfelelelő egészségi állapotunk, testünk kifogástalan működése. Ha hervadásnak indul, manapság vele együtt fonnyad életünk is. Minél kevésbé romlik, minél fiatalosabb és frissebb, minél kevésbé elhasznált s minél hibátlanabb, annál jobban megfelel nyílt vagy titkos vágyainknak, annál inkább lesz belőle idol és fétis. Boldogan áldozunk egyénileg és kollektívan fölös összegeket — egészen a csillagos égig — az egészségügyre és működtetésére. Egészségi állapotunkat szakorvosokkal felvigyáztatjuk, és a legkisebb zavar esetén azonnali — olykor valóban szükséges, de gyakorta szükségtelen — beavatkozásokkal és gyógyszerek szedésével fáradozunk helyreállításán. Szervezetünknek minőségileg a legkiválóbb táplálékot biztosítjuk, preventív célokkal, kiegészítésképpen vitaminkészítményeket nyelünk, még müzlit is eszünk, hogy semmiben se lásson hiányt. Testünket selyembe-bársonyba öltöztetjük, naponta zuhanyozzuk a megfelelő fürdőhabbal, parfümözzük és dezodoráljuk, klimatizált helyiségeket rendezünk be számára a munka céljaira, sérthetetlenségére mindenféle munkavédelmi eszközökkel és törvényekkel nyújtunk garanciát. Alváskor különleges gyógymatracra helyezzük, kocogunk és dohányzásellenes köröket szervezünk, szabadidőt szánunk rá és szórakoztatjuk, téli és nyári üdülésben részesítjük. Mindeközben barnítjuk a kvarclámpa alatt — azzal a szándékkal, hogy folyamatosan impregnáljuk és immunizáljuk.

Mindennek eredményeképpen valóban sikerült meghosszabbítani testi szempontból „legjobb" éveinket. Sikerült az, ami a történelemben azelőtt sohasem: a gyógyíthatatlan károsodások, illetve az „idő előttinek" nevezett halál feltartóztatása és elhárítása. Egy negyvenéves halála egyáltalán nem magától értetődő, mint korábban évszázadokon át volt, sőt, ezzel ellentétben amolyan üzemi balesetként tűnik fel előttünk, s ritka volta nemcsak feltűnést, hanem döbbenetet és zavart is kelt. „Miért?" — bujkál ilyenkor mindig a szemrehányó kérdés a partecédulában.

Gyakran képtelen vagyok elűzni azt a gyanúmat, hogy e vitathatatlan siker közvetkezménye nem pusztán testi hanyatlásunk és halandóságunk, a halál elodázása-e. Tudat alatt már régen úgy

teszünk — mégpedig éppolyan mértékben, ahogy sikerült és sikerül testi hervadásunkat magunk és mások előtt elrejteni, elkendőzni és megjátszani —, mintha ez a saját szemünkbe hintett por maga volna a valóság, s legalábbis e jobb éveinkben szinte halhatatlannak érezzük magunkat. Ezt az érzést csak erősíti, hogy a haldoklást és a halált, azt, hogy egyszer majd minket is el fognak temetni, szigorúan távol tartjuk mindennapjainktól, száműzzük látókörünkből. Kétségtelen, hogy ezek a legjobb évek hasonlíthatatlanul biztonságosabbak, mint amilyenek akár néhány generációval ezelőtt is voltak, s a puszta biológiai létezés szempontjából gyakorlatilag sokkal több evilágon töltött évre számíthatunk, mint azelőtt. Már csaknem mindenki számára elérhető javadalommá vált az egységesen hosszú életút, s ez a demokratikusan megnövekedett életidő jele és kifejezője mindenki — férfiak és nők — számára, s nem csupán egynéhány kivételezett vagy egynémely pestistől, éhínségtől és háborútól éveken át megóvott személy előjoga.

De halhatatlanná így sem váltunk. A keserű ébredés legkésőbb akkor következik el, amikor minden tiltakozásunk ellenére mégis csak részt kell vennünk egy temetésen. S ekkor mint szappanbuborék pukkan ki a halhatatlanságba vetett hitünk gyenge fikciója. De nem elég, hogy a haldoklás és a halál már nem tartoznak életünkhöz és teljes életutunk folyamába, s számunkra nem pusztán cezúrát jelentenek, hogy ily módon szó sem lehet semmiféle hágóról: ma a haldoklás és a halál többszörösen légüres térben zajlik. Legjobb éveinkben egyszerűen leválasztjuk magunkról és — a fiktív halhatatlanság önelégültségében — életutunkról, hasonlóképpen ahhoz, ahogy már korábban szekularizáltuk a túlvilági életet. Életutunk a jó évek elteltével valahol a senkiföldjén végződik. Amikor a testi hanyatlást már nem kendőzhetjük tovább, amikor testünkön úrrá lesz valamely, a saját mulandóságunkra figyelmeztető, gyógyíthatatlan károsodás, már ellenáll az orvosi szaktudásnak, s nincs már biztosíték biológiai létezésére, egyszeriben leíródik. E testek tulajdonosai amolyan érinthetetlenek, legalábbis többé már nem tartoznak a társaság- és szalonképesek kasztjába. Kezdetét veszi a haldoklás részletletagadásra, előbb szakmailag, aztán társadalmilag, végül családilag, utoljára pedig beindul a már régen esedékes biológiai vég is, legtöbbször pisszenés nélkül és magányosan, egy hal-

doklásra berendezett intézmény egyik cellájában. Ezzel a szó szoros értelmében pont kerül valamely, egyébként már régen lezárt életút végére: bizony nem éppen szívderítő kilátások, mégpedig egyikünk számára sem, mert senki sem lehet biztos abban, hogy vele mindez másként esik majd meg. Ki csodálkozik ezután, hogy manapság oly nehezen boldogulunk a valahol a bizonytalanságban és észrevétlenségben felszívódó életünkkel?

E keserves helyzetet látva sem tudnám azt mondani, nosza, fordítsuk vissza a történelem kerekét, hogy visszaszerezzük az állítólagos „régi szép halált" vagy akár az elveszített örökkévalóságot. A történeti korszakok egyszeriek, az időszakok mulandósága végérvényes. S világosan ki kellett tűnnie az előző fejezetekből, hogy soha nem is létezett az az állítólagos „régi szép halál", amelyre ma néhányan nosztalgikusan tekintenek vissza. Sőt, a szívesen idézgetett, „családi körben" bekövetkezett „békés halál" — mert nem voltak még bárki fia, lánya számára elérhető kórházi és öregek otthonabeli haldoklócellák —, közelebbről tekintve, mítosznak bizonyult. Először is, az elhunytak közel egynegyedét kitevő, egy éven aluli csecsemőkben nemigen tudatosulhatott a „meghitt családi kör", másrészt, a felnőttek közül igen sokan járványidőben hunytak el, azaz gyorsan ölő fertőző betegségekben, amely aligha hagyott időt a békés búcsúzkodásra. Alakulhatott úgy is, hogy már nem is volt kitől elköszönni, mert a család többi tagja, a barátok, a szomszédok már napokkal előbb áldozatul estek ugyanennek a kórnak. S a nagy fertőzési veszély sem tette lehetővé a gyengéd bánásmódot a haldoklóval. És végül ne felejtsük el a gyakran eléggé szánalmas temetéseket e vigasztalan körülmények között. Figyelembe véve a gyakran néhány nap leforgása alatt elhalálozottak nagy számát, egyáltalán nem zárható ki, hogy nem éppen ugyanabba a nyitott gödörbe dobták, más tetemekkel együtt, mint amelyet előzőleg éppen ő maga ásott ki, hogy legyen hová eltemetni a sok halottat. Valószínű, hogy senkinek sem volt ideje arra, és mindaddig nem is törődött vele, hogy valakit eltemessen, amíg csak a tetem oszlásnak nem indult! — Ez volna a régi szép halál? Hát, ez mindenkor csak keveseknek adatott meg!

Másrészt nem kell feltétlenül történésznek lenni ahhoz, hogy belássuk — mert sokkal jobban tudja mindenki saját tapasztalatá-

ból —, hogy a mai helyzet, még ha mégoly szerencsétlen is, nem tart örökké. A jövőbe pillantva úgy vélem, két teendő vár reánk. Mindkettő esetében arról van szó, hogy a magunknak okozott kétszeres veszteséget újfent ki kell egyenlítenünk. Az első teendő: életünk végéig, még előrehaladott korban is, embernek kell maradnunk, mégpedig úgy, hogy az utolsó életszakaszt mint teljes értékű részt újból hozzákapcsoljuk és beépítjük a földi életútba. Ezzel a tennivalóval kapcsolatban végül is kilátásunk van a megoldásra egy nem túl távoli jövőben. Ha ugyanis fenti kijelentésünk — mely szerint a ma gyakran szakaszosan bekövetkező halál az orvosilag nem visszafordítható folyamaton és az ehhez kapcsolódó, egyre hangsúlyozottabbá váló függőségbe jutáson túl szorosan összefügg testünk hervadásával és hanyatlásával — igaz, nagyon sokat és döntőt nyernénk, ha sikerülne a korunk legfontosabb halálokozóiként számon tartott szív- és érrendszeri betegségeket, valamint a rákot nemcsak ellenőrzésünk alá vonni, hanem azt is megakadályozni, hogy megüresedett helyüket ne foglalják el azonnal — mint eddig mindig — más betegségek.

Egy sor kutatás kifejezetten ez idő eljövetelén munkálkodik. Ezek eredménye lenne a magas korban bekövetkező, gyors, természetes halál, a megelőző hosszú szenvedés és a véget nem ismerő, fárasztó haláltusa nélkül.[34] Különösen hangsúlyozandó, hogy ez a teendő nem lehet kizárólag orvosi-biológiai-genetikai természetű, s egyáltalán nem oldható meg a tudomány elzárt elefántcsonttornyában, hanem csak „az embertudományokkal" — a pszichológiától egészen a teológiáig —, valamint magukkal az érintettekkel, az öregedőkkel és az idős emberekkel közösen. Nem lehet cél, hogy pusztán csak további évekkel hosszabbítsuk életünket, fő célunkat sokkal inkább abban kell látnunk, hogy utolsó éveinket, a legjobb évekhez hasonlóan, élettel telítsük, hogy minden év jó év legyen, és az életút végig *élet*út.

Lényegesen nehezebb második teendőnk. Még ha — mint előbb jeleztük — kívánságunk szerint a megfelelő fizikai állapot gyakorlatilag az utolsó leheletig, hetven-nyolcvan éven túl is fennállna, mit sem változtatna azon a tényen, hogy a halál legtöbbünknek a végső állomás. Az öregedés, a szüntelen közeledés e véghez, még jó

egészség mellett sem más, mint fatális szimbiózis. Nincs kizárva, hogy a halálfélelem még növekszik is, ha többé senki sem fog krónikus betegségektől szenvedve a vég után vágyódni, és a halál által „az öregkor nyűgétől" megszabadíttatni.

Ha általában elismerjük egy történész jogát arra, hogy szakismereteire és tapasztalataira támaszkodva elmúlt időkről, akkor élt emberekről és elképzelésekről ítéljen, akkor e könyv alaphangját az a meggyőződés hatotta át, hogy nem volt sikertelen eleink ama igyekezete, hogy egy nehéz, pestistől, éhínségtől és háborútól újra meg újra erősen fenyegetett világban megállják a helyüket. Nemzedékeken túlnyúló biztonságot és évszázadokon keresztül tartást adó, peremfeltételként érvényes normákat sikerült megteremteniük, melyek azon túl, hogy meglepőek és tiszteletet ébresztőek, bizony, el is gondolkodtatnak bennünket. Minderről, röviden összefoglalva, azt mondhatnánk, hogy az élet súlyos dolgai közül a kevésbé súlyosabbakkal, mindenekelőtt a fizikai létbiztonsággal nehezebben birkóztak meg, mint mi ma, de az egészen súlyos dolgok, mindenekelőtt a haldoklás és a halál számukra nem okoztak akkora gondot. Ennek fő oka az volt, hogy világnézetük tovább terjedt a puszta földi életút végénél. Eleink mindennapi világa térben kisebb és időben rövidebb volt, látóhatáruk szűkebb és életük mindenkor belátható vége közelebbre esett, mint a miénk. Mégis, ez a fizikai behatároltság: a legközelebbi dombvonulat, a nagy, sűrű erdő széle éppúgy, mint a halál számukra végül is nem *a* valóságos határ és *a* dolgok vége volt. Világaik térben és időben ezen messze túlnyúltak. Mert pillantásuknak nemcsak a földfelszín vonulatát kellett követnie, ahol valóban megragadt a legközelebbi hegyen vagy erdőszélen, hanem merészen és mindenképpen félelemmel telve felfelé is irányulhatott, és ott Napot és Holdat, csillagokat és bolygókat, esőfelhőket és zivatarok közeledtét is megfigyelhette. Mindez a paraszti világ kézzelfogható hétköznapjaiban bizonyára nagyobb jelentőségű volt, mint az a kérdés, hogy vajon ki lakik a következő vagy azutáni hegy mögött. Ugyanígy vették tudomásul a halált, a természet adta, magától értetődő cezúrát, mint valami hágót, ami azonban semmi esetre sem térithette el pillantásukat arról, ami ezután következett, azaz a folytatásról egy örök túlvilágon.

Ez a világnézet elegendő teret kínált eleink makro- és mikrokozmosza számára, és szabadon hagyta működni a kettő közötti odavissza kapcsolatokat. Ebben a keretben jutott idő erre is, meg arra is, idő a vetésre és az aratásra, a munkára és a pihenésre, a házasságra és a szerelemre, és volt olyan időszak is, amikor megtartóztatták magukat a testi gyönyöröktől.[35] Ez az idő magában foglalta a haldoklást és a halált, „teret" adott kinek-kinek a maga halálára, a közelebb vagy távolabb állókéra, és alkalmat a magas csecsemőhalandóságra éppúgy, mint járványok idején a tömeges pusztulásra. Félnivalójuk csak a meglepetésszerű, a bűnben való hirtelen, illetve — a kicsinyeknél — a keresztelés előtti haláltól volt. De erre is kitaláltak valamit. Annak idején a halva született vagy keresztelés előtt meghalt csecsemők még néhány pillanatra visszatérhettek az élők sorába, s így a megkeresztelés megnyitotta előttük az örökkévalóság kapuját.

Félelem volt ez bizonyára: annak idején mindenütt volt félnivaló, nappal és éjjel, óránként; konkrétan a pestistől, az éhínségtől és a háborútól, a rossz terméstől és a villámcsapástól, a jószágot támadó járványtól és a rablótól útban a városi piacra, a megváltatlan lelektől és a visszatérő szellemektől, a rosszakarók átkától és rontásától. De ezen világnézet keretein belül egyáltalán nem volt hely arra, hogy valaki csak úgy, általában féljen az élettől. Ez a világnézet mindent magába zárt s egyben mindent fel is oldott.

Éppen ez az, amit elveszítettünk, és ami miatt ma a legsúlyosabb dolgokkal annyival nehezebben birkózunk meg, mint eleink. Nincs már összefüggő világnézetünk, kivált olyan nincs, amely a haldoklást és a halált magába olvasztaná és feloldaná. Bár fizikai értelemben sokkal magasabb épületeink tetejéről sokkal messzebbre ér pillantásunk, mint eleinknek, repülőgépről egész összefüggő földterületeket, hegyeket, völgyeket tekintünk át, nem beszélve arról, hogy ma minden rövidlátó szemüveget visel. A televízió segítségével bepillantunk a föld legtávolabbi zugába, és távcsövekkel vagy műholdakon keresztül a világegyetem legtávolabbi csücskébe, illetve megfordítva, eletronmikroszkóppal mikrokozmoszunk legparányibb részeibe is betekintünk.

De mindebből nem lesz világnézet. Éppolyan kevéssé, mint akármennyi részletes, szép színes pillanatképből, bármennyi és bármi-

kor összeállított, akármilyen távoli műholdfelvételből sem. Minden berendezés és technikai segédeszköz ellenére még kevésbé messzire látunk őseinknél, és a látottakat többé már nem vagyunk képesek nagy és értelmes összefüggésbe helyezni. Százféleképpen tekintünk szét a világban, de nem *a* világot látjuk. Sok ezer tarka mozaikkövet látunk különböző élességben, de azt a képet nem, amelyből ezek csak egy parányi részt alkotnak, s amelyek tulajdonképpen annak okán vannak ott, ahol vannak. Minden ügyködésünk ellenére vagy éppen azért, zavarodottan lótunk-futunk, hagyjuk, hogy az élet ideges „stop and go" forgalmában piros, sárga meg zöld lámpák irányítsanak bennünket, s végül mégis céltalanul tesszük mindezt.

Néha félig a tudatára ébredünk, hogy mennyire veszélyes helyzetbe sodortuk magunkat a teherbíró és egyesítő világnézet elveszítésével. És könnyen eljöhet a hamis próféták ideje. De még ilyen háttérből sem szól úgy végkövetkeztetésem, hogy visszakívánnám ezt az elveszített világot világnézetével egyetemben. Ez már végérvényesen odavan, mert ha mégannyira szeretnénk is, akkor sem tudnánk benne kiigazodni. A mi világunknak *van* egyszer mikroszkópja és műholdja, atomokból, génekből, sejtekből épül fel, kívülről belátható és ellenőrizhető és most már teljes mértékben megsemmisíthető. Nekünk a tudás katedrálisa *jutott* a hozzá tartozó könyvtornyokkal a hit katedrálisa és jelt adó harangtornyok helyett. S ha még nem vagyunk is mindnyájan értelmiségiek, mégis intellektualizálódtunk annyira, hogy nem kevesebbet, mint az *okokat akarjuk tudni*. S ameddig a világ és az ember sorsa őseink hite szerint Isten kezében volt, Ő egyben a kezdet és a vég, az ok és a cél is volt. Miféle további magyarázat kellett volna még? Ma *rendelkezünk* e magyarázatokkal, de már nincs sem kezdet, sem vég.

Jegyzetek*

[1] Lásd erről a *2. ábrán* feltüntetett forrásokat. Számos részadatot merítettem Gottfried Ruetz helyi lelkésznek a három Schwalmi Nemzetségkönyvhöz (Schwälmer Geschlechterbücher) készített előszavaiból, továbbá a Schwalmi Évkönyvekből (Schwälmer Jahrbücher) és a Hooss család levelezéséből.

[1a] A *Valentin* 'Bálint' név másik alakja a *Välte,* amely után a porta a nevét kapta.

[1b] *subsidium* = különadó, hadisegély. Ezt a késő középkortól az egyik szövetséges hatalom fizette a másik, rendszerint szegényebb országnak. Alapja a szóban forgó két ország gazdasági és katonai potenciálja közötti különbség volt. Így jutott pl. hadisegélyhez a katonai szempontból jelentős Poroszország, valamint Hessen-Kassel. A német történelemben Franciaország volt a legfontosabb segélyező: 1650-ig juttatott így pénzt a német hercegeknek. A XVIII. sz. elejétől már kizárólag a kis országok számára nyílt meg ez a pénzforrás, s ebből a pénzből fedezték a katonákkal való kereskedést. Fontos „adományozó" volt — Velence mellett — a Pápai Állam is, és nemcsak a német hercegségek, hanem Svédország is hozzájutott ilyen pénzeszközökhöz.

[1c] A burgonyát az egyik helyen *Katoffel,* a másik helyen pedig *Katüffel* elnevezéssel illették.

[2] Lásd ehhez: *Geschichtlicher Atlas von Hessen.* Hrsg. im Auftrag der Arbeitsgemeinschaft der Historischen Kommission in Hessen, Marburg: Landesamt für geschichtliche Landeskunde 1960—1978, 43. lap: „A tájszólások" címszó (melyet Bernhard Martin dolgozott fel).

[3] Ez az 1724. november 29-én kelt átruházási szerződés megjelent a Hooss család, Hooss stb. családi levelezésében a 7. sz. alatt (3. évf., Bonn), 1939. június, 32.

* A betűjelzéses jegyzetek fordítói-kiadói megjegyzések.

[3a] 1 forint *(Gulden)* = 60 krajcár; 1 krajcár *(Kreuzer)* = 8 fillér *(Heller)*.

[3b] 31 Jauchert. 1 *Jauchert (Juchart; Joch)* 30—55 árnak (1 ár = 100 qm, 0,05 ha; kb. 1 hold, azaz akkora földdarab, amelyet egy ökörrel egy nap alatt meg lehet művelni) megfelelő földmennyiség.

[4] A részleteket lásd a gabelbachi és heseli falukönyvekben. Vö. Franz Hauf: *Ortssippenbuch Gabelbach, Landkreis Augsburg in Schwaben*. Frankfurt am Main, Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte, 1975; Ludwig Janssen—Hans Rudolf Manger: *Die Familien der Kirchengemeinde Hesel (1643—1900)*. In: Ostfrieslands Ortssippenbücher, 8. Aurich, Verlag Ostfriesische Landschaft, 1974.

[4a] *Häusleute*

[4b] *Warfsmänner (-leute)*

[5] Jelenleg e gyűjtemény németül két gondos és jutányos árú zsebkönyvkiadásban áll rendelkezésre. Az egyiket, az Insel-könyvek 112—114. sz. köteteit (5. kiad. 1981) a hesseni folklorista, Ingeborg Weber-Kellermann látta el előszóval, a másikat az irodalomtörténész és néprajztudós Heinz Rölleke adta ki a Reclam Universal-Bibliothek 3191—3193. sz. köteteként (Stuttgart, 1980).

[6] Szintúgy könnyen hozzáférhető a Jean-Pierre Collinet által kiadott *Perrault: Histoires ou Contes du Temps passé* c. kötet (Paris, Gallimard, 1981, Folio sorozat). Magyarul: Mesék. Kiadta Gyergyai Albert és mtsai. Bp. 1965. — Az átvétel problémájáról lásd magyar nyelven: Robert Darnton: *Lúdanyó meséi (Peasent Tell Tales: The Meaning of Mother Goose)*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1987. (A ford.)

[6a] *Brüderchen und Schwesterchen*. Márton László fordítása. Az idézett mesecímeket a Jakob és Wilhelm Grimm: *Gyermek- és családi mesék* (ford. Adamik Lajos és Márton László. Bp. Magvető Kiadó, 1989) kötet alapján adtuk meg.

[7] Lásd még ehhez a 23. ábrát: a Välte-porta lakóinak házassági kapcsolatrendszere 1600—1800 között.

[8] *Festschrift Matthias Zender*. Hrsg. Edith Ennen—Günter Wiegelmann. Bonn, 1972, Bd. 1, 395—411, itt összefoglalva: 395—396., ill. 409.

[8a] Lásd erről: *Handbuch der deutschen Geschichte*, Bd 2. *Von der Reformation bis zum Ende des Absolutismus*. Hrsg. Herbert Grundmann. Stuttgart, 1955; *Deutsche Geschichte*, Bd 7. *Dreißigjähriger Krieg und Absolutismus 1618—1740*. Hrsg. Heinrich Pleticha. Karl Kunze: *Das Deutsche Reich im Spannungsfeld der Religionen*. Gütersloh, 1983, 16—20.

[9] Jó bevezetés ehhez a genfi történész, Alfred Perrenoud tanulmánya: *Malthusianisme et protestantisme: 'un modèle démographique weberien'.* = Annales E. S. C. 29, 1974, 975—988.

[10] Vö. Günther Franz: *Der Dreißigjährige Krieg und das deutsche Volk.* 4., neubearbeitete und vermehrte Auflage. Stuttgart, Fischer, 1979, 8., valamint a württemberginél nagyobb veszteségekről: 52—55. old. és 14. ábra.

[10a] A munka eredeti címe: *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, Tod, und Fortpflanzung desselben erwiesen.* Az idézet helye: Berlin, 1761, második, átdolgozott kiadás, 194.

[11] Franz Xaver Mezler: *Versuch einer medizinischen Topographie von Sigmaringen.* Freiburg, 1822, a 154—161. oldalak összefoglalása.

[12] Az összeállítás az alábbi egészségügyi topográfiák alapján készült: P. J. Horsch a würzburgi régióról, 1805, 43.; J. Schneider az ettlingeni régióról, 1818, 133.; F. Pauli a landaui régióról, 1831, 63.; A. Martin a München melletti Au bírósági körzetéről, 1837, 80—81.

[13] Zsebkönyvkiadásban olcsón és könnyen hozzáférhető németül, pl.: Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen (1622 k.—1676): *Der Abenteuerliche Simplicissimus Teutsch.* Az első kiadású (1668) *Simplicissimus Teutsch* és az 1669. évi *Continuatio* nyomán kiadta, jegyzetekkel és időrendi táblával ellátta Alfred Kelletat. München, 1975 (dtv). Magyarul: *A kalandos német Simplicissimus (vagyis: Egy különös világcsavargó,* név szerint Melchior Sternfels von Fuchshain életének leírása, nevezetesen, hogy mily módon jött e világra, mit látott és tapasztalt és szenvedett ott, s miért vonult el onnan a maga szántából. Módfelett vidám és mindenkinek hasznos olvasmány.) I—II. Ford. Háy Gyula. Bp. Európa, 1984 (utószó és jegyz.: Pók Lajos), az idézetet lásd: 17—18.

[14] *Sancti Bernardi Opera,* Vol. III. *Tractatus et Opusculus.* Roma, 1963; „Apologia ad Guillelmum Sancti-Theodorici Abbatem", No. 29, 106; 14—25. (A német kiemelés Diether Rudloff fordítása alapján. In: *Das Basler Münster.* Hrsg. von der Münsterbaukommission. Basel, 1982, 149.) Magyarul lásd: Piszter Imre: *Szent Bernát clairvauxi apát élete s művei.* Közzéteszi Vajda Ödön. Bp. 1899, I—II. Az idézetet lásd: 333—334.

[15] Itt hívnám fel a figyelmet két újabb francia munkára, amelyek hasonló problémákkal foglalkoznak, s mindegyikük egy kicsiny, behatárolt teret vizsgál. Az egyik mű: Alain Lottin: *Chavatte, ouvrier lillois. Un contemporain de Louis XIV.* Paris, Flammarion, 1979. Pierre Ignace Chavatte (1633—1693) finomtakács volt az északfrancia Lille városában. Az 1657—1693 közötti évekből hátrahagyott egy részletes naplót („Livre de raison"), s ez

szolgált Lottin számára fő forrásként. — A másik munka: Elisabeth Claverie—Pierre Lamaison: *L'impossible mariage. Violence et parenté en Gévaudan, XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles.* Paris, Hachette, 1982. A történész Lottinnal ellentétben Claverie és Lamaison etnológusok. Vizsgálódási területük a dél-franciaországi Gévaudan területe, a mai Lozère, s vizsgálódásaik középponti tárgya az ún. „Ousta", azaz a családi birtok, a porta. Avégett, hogy a porta tekintélyét nemzedékeken keresztül csorbítatlanul megőrizhessék és gyarapíthassák, minden eszközt felhasználtak a benne lakók, kezdve a ravasz házassági stratégiákkal egészen a hamis vádaskodásig és erőszakig, amit az útjukba kerülő vetélytársak szenvedtek meg. A „violence" itt teljességgel pozitív értéktartalmú strukturális elemmé vált.

[16] Deutsches Geschlechterbuch, Bd 176 (Hessisches Geschlechterbuch, Bd 21 = 3. Schwälmer Band, bearb. Gottfried Ruetz). Limburg an der Lahn, Verlag Starke, 1977, 67.

[17] A szöveg az 1612-ben, 72 éves korában elhunyt Jan von Döberitz, János György brandenburgi választófejedelem néhai udvari főpohárnokának halottbúcsúztatójából való. *Forrás:* Marburger Forschungstelle für Personalschriften, Leichenpredigt, Nr. 1011, 1055. kódszám. Dr. Rudolf Lenznek, a kutatóhely vezetőjének szíves engedélyével.

[17a] *Ziu* vagy *Tyr* harcias ősgermán (ász) isten, nevének jelentése rokon az általános „isten" szóval, így a görög „Zeusz" és latin „Jupiter" nevekkel is. Az ő neve rejlik a „kedd" angol *(Tuesday)* és német *(Dienstag)* elnevezésében is. — *Frija* vagy *Freya* ősgermán (ván) istennő, a szerelem és a termékenység istennője.

[18] Matthias Zender professzornak, bonni néprajzkutatónak tartozom köszönettel írásos és szóbeli felvilágosításaiért, mindenekelőtt azért, hogy betekinthettem a még publikálatlan német néprajzi atlasz lapjaiba.

[19] Vö. Alain Croix: *La Bretagne aux 16e et 17e siècles. La vie — la mort — la foi.* Paris, Maloine, 1981, 1085. Az állítólagosan hiányzó anyai érzésről szóló kihívó tételt az anyai és apai szeretet romantikus kitalálása előtt elsősorban Elisabeth Badinternél találjuk meg. Lásd: *L'amour en plus. Histoire de l'amour maternel, XVIIe—XXe siècle.* Paris, Flammarion, 1980 (németül: *Die Mutterliebe — Geschichte eines Gefühls vom 17. Jahrhundert bis heute.* München, Piper, 1981).

[20] A képet és a hozzáfűzött magyarázatot lásd: *Der Mensch und sein Körper. Von der Antike bis heute.* München, C. H. Beck Verlag, 1983, 27.

[21] Az ursbergi „gyermekjelről" szóló részleteket lásd Georg Rückert: *Brauchtum und Diözesanrituale im Aufklärungszeitalter,* valamint uő: *Zur Taufe toter Kinder.* In: *Volk und Volkstum.* In: Jahrbuch für Volkskunde, 2, 1937, 297—305, 343—346.

[22] A részletekről lásd Oskar Vasella: *Über die Taufe totgerborener Kinder in der Schweiz.* = Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte, 60, 1—75. Dr. Christine Burckhart-Seebass asszonynak és Dr. Theo Gantnernek (Schweizerisches Museum für Volkskunde, Basel) tartozom köszönettel a további felvilágosításért és információért.

[23] *Jeremias Gotthelfs Werke in zwanzig Bänden.* Hrsg. Walter Muschg. Bd. 2 és 3 (= 1. és 2. rész: „Leiden und Freuden eines Schulmeisters", 1838-ban keletkezett és 1839-ben jelent meg első ízben). Basel, Birkhäuser Verlag, 1948, Bd. 3, Kap. 14—15, 158—180. A regényről lásd a művet sajtó alá rendező Muschg előszavát, Bd. 2, VII—XXVI. — Az eredetiben túlságosan berni német szöveget a szerző áttette irodalmi németbe, más részeket pedig minden különösebb jelölés nélkül elhagyott vagy igencsak megkurtított.

[24] Kiemelés tőlem (a szerző). Mi más is volna ez, mint az oberbüreni gyermekjelek tényének, az akadályoztatás hatásának és a kollektív emlékezetben való fennmaradásának nagyszerű összefoglalása, aminek Gotthelf teljes három mondatot szánt!

[25] Max Weber: *Wissenschaft als Beruf.* In: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre.* Tübingen, 1922, 536. Újabb kiadása: 1968, 594. Magyarul lásd még: *A tudomány mint hivatás.* Ford. Józsa Péter. In: *Állam. Politika. Tudomány.* Összeáll. Kemény István—Varga Iván. Bp. KJK, 1970, 137—138.

[26] Carl Gustav Jung: *Approaching the unconscious.* In: *Man an his Symbols.* Ed. C. G. Jung (and M.-L. Franz et al.) London, Aldus Books Lim., 1964, 95. Németül: *Zugang zum Unbewußten.* In: *Der Mensch und seine Symbole.* Olten, Walter Verlag, 1968, 95.

[27] Martin Buber: *Der Mensch und seine Gebilde.* = Die Neue Rundschau, 66, 1955, 6.

[28] Alkalomadtán érdemes felkeresni a hesseni tartományi múzeum (Hessisches Landesmuseum zu Kassel) asztronómiai-fizikai gyűjteményét. Lásd ehhez Ludolf von Mackensen: *Die erste Sternwarte Europas mit ihren Instrumenten und Uhren. 400 Jahre Jost Bürgi in Kassel.* 2., bearbeitete u. vermehrte Auflage. München, Callwey Verlag, 1982.

[28a] der *Sonn*tag — die Sonne; der *Mon*tag — der Mond

[29] Aki ezzel a kérdéskörrel közelebbről is megismerkedne, haszonnal forgathatja azon kiállításkatalógusok valamelyikét, amelyekben a bevezető tanulmánynak ismételten a középkori-kora újkori világképet kell érintenie és ábrázolnia, éppen azért, amiért ez oly idegen számunkra, mai szemlélők számára. Érdemes egyet-kettőt megemlíteni az újabb katalógusok közül: Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, Berlin: *Christus*

und Maria. Menschensohn und Gottesmutter c. katalógus a 86. Német Katolikus Nap alkalmából, 1980-ban rendezett, „Az ember képe a nyugati művészetben" c. kiállításhoz (különösen Herbert Schade: *Der ‚Himmlische Mensch'. Zur anthropologischen Struktur des biblischen Menschenbildes in der Kunst* c. tanulmánya, 19—58.); Bibliothèque Nationale, Paris: a „Középkori orvoslás a Nemzeti Könyvtár gyűjteményének munkáiban" c., 1982-ben rendezett kiállítás katalógusa; Herzog August-Bibliothek, Wolfenbüttel: a „Gyógyszerkészítés és a közember. Házi orvoslás és gyógyszertárak a kora újkor német írásaiban" c., 1983. évi kiállítás katalógusa (különösen Irmgard Müller: *Arzneien für den ‚gemeinen Mann'. Zur Vorstellung materieller und immaterieller Wirkungen stofflicher Substrate in der Medizin des 16. und 17. Jahrhunderts,* 27—34., valamint Wolf-Dieter Müller-Jahncke: *Medizin und Pharmazie in Almanachen und Kalendern der frühen Neuzeit,* 35—42.). Alapvető áttekintést nyújt Karl Ed. Rothschuh: *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart.* Stuttgart, Hippokrates Verlag, 1978 (különösen a 2—9., a iatrodemonológiával, iatroteológiával, orvosi asztrológiával-iatroasztrológiával, iatromágiával, humorálpathológiával, iatrofizikával, iatrokémiával foglalkozó fejezetek, 21—290.). Témánk szempontjából igen érdekes A. J. Gurevics: *A középkori ember világképe* c. munkája (magyarul: Bp. Kossuth, 1974), valamint Paul Sébillot: *Le folklore de France. Le ciel, la nuit et les esprits de l'air.* Új kiadása Gilbert Durand előszavával. Paris, Imago, 1982.

[30] 20 perc 72 év alatt 1440 percet, vagyis 24 órát tesz ki. A szaknyelvben ezt a jelenséget *praecessio* névvel jelölik (ami az 'előrelépés' latin megfelelője).

[31] Az érdeklődők számára kiválóan használható Bernard Lovell munkája, a „Végtelen világmindenség. A kozmológia története az ókortól napjainkig" (németül: *Das unendliche Weltall. Geschichte der Kosmologie von der Antike bis zur Gegenwart.* München, Verlag C. H. Beck, 1983). Mélyebben szánt és sok illusztrációt tartalmaz Edward R. Harrison munkája: *Cosmology: The Science of the Universe.* Cambridge, Cambridge University Press, 1981. E kötet, mely a csaknem minden tudományág képviselőinek szóló, massachusetts-i egyetemen tartott előadásokra épült, jelenleg valóban a kozmológiáról szóló legjobb „népszerű, tudományos felvilágosító" munka. Csak alapvető fizikai ismereteket feltételez, mégis szívós együtt- és továbbgondolkodást igényel. Nem könnyű olvasmány, de megéri.

[32] Az 1523. évi rostocki pásztor-kalendáriumból. *Forrás: Der Schapherders Kalender.* Herzog August-Bibliothek, Wolfenbüttel: Signatur: 36 Astronomica.

[32a] A német kifejezés: *Leichenpredigt.*

[33] Itt szeretnék köszönetet mondani a Személyes Iratok Marburgi Kutatócsoportja (Marburger Forschungsstelle für Personalschriften) vezetőjének, Dr. Rudolf Lenznek számos felvilágosításáért, s főként azért, mert elkészítette számomra a kívánt számítógépes összeállítást. E kutatóhely munkájába adnak betekintést, valamint a halotti beszédek nyújtotta számos információs lehetőségről tájékoztatnak a Rudolf Lenz által kiadott gyűjteményes kötetek, mindenekelőtt: *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften.* Bd. 1. Köln, Böhlau, 1975; Bd. 2. Marburg, Schwarz, 1979; valamint a Marburger Personalschriften-Forschungen c. sorozat (Marburg, 1978-tól).

[33a] Vö. Máté 25: 35, 36: „Mert éheztem, és ennem adtatok; szomjúhoztam, és innom adtatok; jövevény voltam, és befogadtatok engem. Mezítelen *voltam,* és felruháztatok; beteg voltam, és meglátogattatok; fogoly voltam, és eljöttetek hozzám."

[34] Lásd pl. J. F. Fries—L. M. Crapo: *Vitality and aging. Implications of the rectangular curve.* San Francisco, Freeman, 1981.

[35] Lásd Jean-Louis Flandrin trilógiájának első kötetét: *Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale (VIe—XIe siècle).* Paris, Seuil, 1983. A munka egésze eme időbeli ritmika elképzelésében fogant.

Illusztrációk jegyzéke

1. ábra. Lóhere alakú világtérkép Jeruzsálemmel a középpontban. Henricus Bünting (1545—1606): *Itinerarium Sacrae Scripturae. Das ist, Ein Reisebuch, über die gantze heilige Schrift.* (Ez itt egy útikönyv, mely az egész Szentírást felöleli.) Helmstedt, Lucius, 1585, 4—5. *Forrás:* Herzog August-Bibliothek, Wolfenbüttel, Jb 4° 11

2. ábra. Johannes Hooss világa gyermek- és ifjúkorában, 1670—1689 között

3. ábra. A hesseni-weimari-francia csapatok felvonulása a ziegenhaini erődnél vívott csatához 1640. november 15-én. Metszet. Matthaeus Merian: *Theatrum Europaeum,* IV. rész. Frankfurt am Main, 1643

4. ábra. Valamely személyes kapcsolatrendszer kiépítésekor számba jöhető, különböző típusú távolságtartó magatartások és társadalmi küszöbök

5. ábra. Johannes Hooss világa első házasságának idején, 1689—1699/1700 között

6. ábra. A házasodási életkorok alakulása a XVII. század végétől a XIX. század végéig. Középen: Wilhelm Leibl (1844—1900): Öregedő paraszt és fiatal lány (alcím: Egy nem összeillő pár), 1876/1877. Städelsches Kunstinstitut, Frankfurt am Main

7a—f ábra. A Schwalm-vidék a XVII. és XVIII. században

8. ábra. Jan Steen (1625/26—1679): Az asztali áldás. Fatábla, 40,6 x 35 cm. London, National Gallery

9. ábra. Gonzales Coques (1614/18—1684): Család a szabadban. Olajvászon, 64,2 x 85,5 cm. London, National Gallery

10. ábra. Frans Hals (1581/85—1666): Család tájjal. Vászon, 148,5 x 251 cm. London, National Gallery

11. ábra. A pestistől való konkrét félelem és a latens, bizonytalan rettegés Közép-Európában 1346—1850 között

12a—c ábra. Közép-európai helységek, valamint azon évek, amelyekben bizonyíthatóan dúlt pestis a három 25 éves periódusban, 1576—1600, 1601—1625 és 1626—1650 között

13/1—4. ábra. Bajorország mint hadszíntér 1546—1813 között. *Forrás:* Max Spindler (Hrsg.): *Bayerischer Geschichtsatlas.* München, Bayerischer Schulbuchverlag, 1969, 29.

14. ábra. Esős nyarak, kemény telek és a tölgyfák eltérő évgyűrű-növekedése Németországban az utolsó öt évszázadban (1450—1950)

15. ábra. Arnold Böcklin (1827—1901): A pestis. 149,5 x 104,5 cm, fatábla, 1898. Kunstmuseum Basel (Eidgenössische Gottfried Keller-Stiftung)

16. ábra. Démonok és szörnyek — mint a sötétség hatalmainak, a rossznak és gonosznak megtestesítői:

Fent: Erdei fenyőfából készült keresztelőmedence az északkelet-svédországi Alnö falu templomából, 1200 k. Stockholm, Történeti Múzeum

Lent: „Az elkárhozottakat elűzik a pokolba". Illusztráció Szent Brigitta jelenéseihez. A délkelet-svédországi Törnevalla falu templomának oltárképe. XV. század végi lübecki munka. Stockholm, Történeti Múzeum

17. ábra. Antoine, Louis és Mathieu Le Nain (1588 k.—1648; 1593 k.—1648; 1607—1677) fivérek: Parasztcsalád. Olaj-vászon, 111,3 x 159,5 cm, 1640-es évek. Paris, Louvre

18. ábra. Johannes Hooss (1670—1755) mint *Ego* egy állandóan változó személyes kapcsolatrendszer középpontjában

19. ábra. Meindert Hobbema (1638—1709): Falusi utca a fák között. Vászon, 97 x 128,5 cm, 1667/1670. Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, Gemäldegalerie, Berlin

20. ábra. A leimbachi Välte-porta tizenhat tulajdonosa 1552-től 1977-ig

21. ábra. A portagazda-szerepkör időtartama a hagyományos életkori felosztás szerint

Lent: „Az ember életének lépcsői". Kézzel színezett nyomat Svájcból (Bázel?), 1830 körül. Schweizerisches Museum für Volkskunde, Basel

22. ábra. A keresztnévadás a leimbachi Välte-porta fiú utódainál, 1550—1950

23. ábra. A Välte-porta lakóinak házassági kapcsolatrendszere 1600—1800 között

24. ábra. Biztos pontok elődeink életében: a házasságkötéskor előnyben részesített napok példája. A házasságkötések (első házasságok és újraházasodások) megoszlása a hét napjai szerint a sváb-bajor Gabelbachban és a keleti fríz Heselben, 1680—1899

25. ábra. „Gyermekjel". Fogadalmi tábla az abfaltersbachi (Kelet-Tirol) plébániatemplomból. Museum der Stadt Lienz auf Schloß Bruck

26. ábra. „Kettős gyermekjel" a svájci uri Schattdorf Mária mennybemenetele plébániatemplomában 1747/1751-ből

27. ábra. Sok évszázados emberi megfigyelés és tapasztalás: a napfelkeltének és naplementének vándorlása az esztendő folyamán

28. ábra. Az állatöv *jegyeinek* különbözése az állatövi *csillagképektől*

29. ábra. Az állatövi jegyek mint a világmindenség és az idő szimbólumai a nyugati egyházakban

Fent: A vézelay-i La Madeleine-apátságnak (Burgundia) az előcsarnokból nyíló, középső kapuja. Service Photographique de la Caisse Nationale des Monuments Historiques et des Sites, Paris

Lent: A braunschweigi Brüdern-Kirche szentélyrekesztő falán elhelyezett óra nagy számlapja 1592/94-ből. Städtisches Museum, Braunschweig

30. ábra. Az állatövi csillagjegyek ábrázolása a XVI—XVIII. századi német kalendáriumokban (Herzog August-Bibliothek, Wolfenbüttel)

A, B és C: *Der Schapherders Kalender.* Rozstock, L. Dyetz, 1523, Signatur 36 Astronomica;

D: *Großer alt- und neuer Schreib-Calender, beschrieben durch Michaeleum Crügenerum.* Goslar, Duncker, 1680, Signatur Ne 376;

E: *Hamburgisch verbesserter Christ- und Planeten-Calender, beschrieben von Johann Henrich Voigt.* Hamburg, Conrad König, 1727, Signatur Ne Kapsel 4 (18).

31. ábra. A „Kozmikus ember" Hildegard von Bingen (Szent Hildegard): *De operatione Dei* című kódexéből. *Forrás:* Hildegard von Bingen: *Welt und Mensch. Das Buch „De operatione Dei". Aus dem Genter Kodex* übersetzt und erläutert v. Heinrich Schipperges. Salzburg, Otto Müller Verlag, 1965, 4. kép a 48. és 49. oldal között

32. ábra. Johannes Hooss Föld-középpontú világképe

33. ábra. Az Isten kezében nyugvó világból az ember kezébe nyugvó világba, ami miatt sok elődünkben szellemi-vallási kétségek támadtak

Balra fent: Frankfurti mester (szül. 1460 k.): A Szent Család. A frankfurti Dominikánus-templom Anna-oltárának középső képe. Temperával festett tölgyfa tábla. Historisches Museum, Frankfurt am Main

Jobbra fent: Jan Vermeer van Delft (1632—1675): Az asztronómus, 1669. Städelsches Kunstinstitut, Frankfurt am Main

Lent: *Hamburgisch verbesserter Christ- und Planeten-Calender, beschrieben von Johann Henrich Voigt.* Hamburg, Conrad König, 1727. Herzog August-Bibliothek, Wolfenbüttel, Signatur Ne Kapsel 4 (18)

34. ábra. Az elhunytak megoszlása életkoruk szerint a Berlin-Dorotheenstadt egyházközség területén 1715—1875 között

35. ábra. Gyomor- és bélmegbetegedések Berlin-Dorotheenstadt egyházközség területén 1715—1875 között

36. ábra. Várható élettartamunk alakulása az utóbbi évszázadok folyamán

37. ábra. Az Aprószentek-templom és -temető Párizsban a XVI. század közepe táján. Flamand iskola (Jakob Grimer [?], 1526—1589): Le cimetière et l'église des Saints-Innocents. 60 x 50 cm, fatábla, készült a XVI. század közepe táján. Paris, Musée Carnavalet

Irodalmi áttekintés

Az áttekintés néhány olyan könyvre korlátozódik, amelyek vagy nagy hatással voltak rám, vagy széles, a témával összefüggő területeket ölelnek fel. E listával egyben e művek szerzőinek is köszönetet mondanék. A részletekbe menő szakirodalmat a jegyzetek és a képaláírások tartalmazzák. Összességében, éppen úgy, mint a könyv írásakor, azt szeretném, ha a számtalan bibliográfiai adat felsorolása helyett az olvasóknak e néhány könyvcím a teljes érintett problémakör továbbgondolására adna alkalmat.

Három mű bevezetésként:

(1) Robert Mandrou: *Introduction à la France moderne (1500—1640).* [Sokatmondó alcímmel:] *Essai de Psychologie historique.* Paris, Albin Michel, 1961. Ebben a könyvben találkoztam először olyan témakörökkel, mint „Outillage mental et attitudes fondamentales" [Szellemi eszköztár és alapvető viselkedésformák]; „Solidarités fondamentales (le couple, la famille, la paroisse, ordres et classes sociales)" [Alapvető segítségformák: házaspár, család, egyházi közösségek, társadalmi rendek és osztályok]; „Solidarités menacées et temporaires" [Időről időre veszélybe kerülő szolidaritás]; „Les mondes imaginaires" [A képzelet világa]. A könyv még most sem veszítette el jelentőségét, s igen hasznos olvasmánynak bizonyul. Zsebkönyvkiadásban megjelent a „L'Evolution de l'Humanité" c. sorozat 36. köteteként.

(2) Peter Laslett: *The World We Have Lost. England before the Industrial Age.* London, 1965. Ez a jól kezelhető és a tartalmat már címében találóan tükröző könyv sok tekintetben rokonságban áll saját gondolataimmal.

Mindazonáltal nálam nem *egyetlen* elveszített világról van szó, hanem sok veszendőbe ment kicsiny világról.

(3) Pierre Goubert: *La vie quotidienne des paysans français au XVIIe siècle*. Paris, Hachette, 1982. A francia agrártörténet-írás nagy öregje harmincéves kutatásai alapján erőteljes képet festett az akkori paraszti élet színes, bár időnként igencsak szürkének tetsző világáról. A könyv igen olvasmányos, és a téma nagy szeretetét tükrözi. Tudomást szerezhetünk belőle „az életről és a túlélésről", „a mindennapi kenyérről", „a paraszti munka fáradalmairól" és a „parasztokról, papjaikról és uraságaikról" — hogy csak néhány címre utaljunk.

Nagyobb témakörök:

Félelem és rettegés az újkorban

(4) Jean Delumeau: *La peur en Occident (XVe—XVIIIe siècles). Une cité assiégée*. Paris, Fayard, 1978. A problémakörről pillanatnyilag ez az egyetlen újabb monográfia. A szerző, a párizsi Collège de France „Histoire des mentalités religieuses dans l'Occident moderne" tanszékének professzora művének második kötetén dolgozik, s évek óta tart előadásokat és szemináriumokat e témából. Akinek módja van rá, hogy e nyilvános órákra elmenjen, ne szalassza el az alkalmat.

(5) Hartmut Lehmann: *Das Zeitalter des Absolutismus. Gottesgnadentum und Kriegsnot*. Stuttgart, W. Kohlhammer, 1980. (A „Christentum und Gesellschaft" c. sorozat 9. kötete.) A könyv címéből aligha is gondolná valaki, hogy a két fejezet a legkiválóbb munkák egyike, amelyet mostanában erről a témáról német nyelven írtak. Vö. a „Not, Angst, Hoffnung" c. III. fejezetet (105—169.).

(6) Winfried Schulze: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*. München, C. H. Beck, 1978. E disszertációban azt vizsgálja a szerző, hogyan keletkezett és maradt életben az ősellenség képe, s a lakosság különböző rétegei hogyan reagáltak erre, s miképpen használták fel azt közpolitikai haszonnal a legkülönfélébb hatalmi igényeik érvényesítésére.

Küzdelem a külső biztonság megteremtéséért

Itt két egymással teljesen ellentétes munkát emelnék ki, az egyiket az alkotmánytörténet, a másikat az építészettörténet területéről.

(7) Hans Conrad Peyer: *Verfassungsgeschichte der alten Schweiz.* Zürich, Schulthess Polygraphischer Verlag, 1987.

(8) Fridolin Limbach: *Die schöne Stadt Bern. Die bewegte Geschichte der alten „Märit-" oder „Meritgasse", der heutigen Gerechtigkeits- und Kramgasse und der alten Zähringerstadt Bern.* Bern, Benteli, 1978.

A két munka szövegét olvasván hosszasan eltűnődhetünk azon, hogy mily módon próbáltak a sokrétegű — bár itt végül is még áttekinthető — társadalmi csoportosulások a maguk egyéni módján, a maguk számára emberi, megfelelően lakható otthont teremteni. Az egyik esetben egy régi kantonszervezet területére szabott alkotmányosság létrehozásáról van szó, míg a másik esetben a Bern város lakossága által alkotott, teherbíró és tartást adó városszervezetről.

Történeti szociálantropológia

(9) Alan Macfarlane—Sarah Harrison—Charles Jardine: *Reconstructing Historical Communities.* Cambridge, Cambridge University Press, 1977. E munka módszertani útmutató történeti mikrovizsgálatok készítéséhez. A szerző alapvető fogalmakat fejt ki — „Community Studies", „Network Analysis" stb. —, és a történeti „ponttanulmányok" egyszeriségét hangsúlyozza: „A közösségekről szóló esettanulmányok lényegében nem hasonlíthatók össze és nem is összegezhetők. ... Nem a mikrotanulmányok segítenek nekünk az egész társadalom makrostruktúrájának összeállításában" (14. old.). A hangsúlynak a kérdéseken kellene lennie, nem pedig a kényszeredett példálózáson.

(10) Keith Thomas: *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth- and seventeenth-century England.* London, Weidenfeld and Nicolson, 1971. Thomas komolyan vette az egykori csillagjóslásba, mágikus erőkbe, boszorkányokba vetett hitet. Megkísérelte szerepük, jelentőségük megragadását őseink mindennapjaiban, és tapasztalata szerint e hitek egy működő kozmológia összefüggő viszonyrendszerét alkották.

(11) Robert McC. Netting: *Balancing on Alp. Ecological change and continuity in a Swiss moutain communinity.* Cambridge, Cambridge University Press, 1981. Mivel Netting a tucsoni Arizona Egyetem antropológiaprofesszora, s miután először Nigériában folytatott néprajzi és antropológiai tereptanulmányokat, hasonló kíváncsisággal fordult az egyik európai mikropopuláció, jelesül a svájci Oberwallis Törbel nevű bányászfaluja felé. A hangsúlyozottan problémafeltáró etnográfia azt a kényes, de szociális megalapozottsága folytán több mint háromszáz esztendőn át kitartó egyensúlyt vizsgálja, mely az itt lakók élete, valamint ökológiai környezete

és hagyományai között alakult ki: ismét — s megint csak nem általánosítható — példáját adva a nemzedékeken átívelő biztonsági intézkedéseknek.

(12) Albert Hauser: *Wald und Feld in der alten Schweiz. Beiträge zur schweizerischen Agrar- und Forstgeschichte.* Zürich, Artemis, 1972. A szerző — aki időközben a zürichi Eidgenössisch-Technische Hoschschule keretében működő agrár- és erdőgazdálkodás-történeti tanszék nyugalmazott címzetes tanára lett — felhívja a figyelmet őseink igen erős kötődésére az ökológiai körülményekhez. Lásd ugyanebben a tanulmánykötetben azt a három írást, amely felhívta a figyelmem az erdő hajdani egészen más jelentőségére: „Das Antlitz des Waldes im 15. und 16. Jahrhundert" (62—68.); „Bezauberter und entzauberter Wald" (69—88.) és „Die Entdeckung des Waldes. Zur Darstellung des Waldes in der Literatur des 18. Jahrhunderts (212—239.).

Hely- és személynévmutató

Abfaltersbach (pustertali plébániatemplom, Kelet-Tirol) 171, 172
Allendorf (schwalmi falu) 78
Allmann, Joachim (a berlini kutatócsoport munkatársa) 13
Alnö (falu Északkelet-Svédországban) 134
Alsfeld (város Hessen északi részén) 29, 35, 49, 73
Alt-Hattendorf (schwalmi falu) 78
Anderegg, Klaus (svájci néprajzkutató) 173
Anglia 43, 101, 102, 219
Antwerpen 92—94
Appenhain (schwalmi falu) 78
Arisztotelész (görög filozófus, i. e. 384—322) 202, 206
Arnold, Werner (a wolfenbütteli Herzog August-Bibliothek munkatársa) 200
Arnshain (falu Hessen északi részén) 49, 50, 82
Aschaffenburg 126
Ascherode (schwalmi falu) 31, 32, 49, 78, 81, 151, 153, 162—164
Asterode (schwalmi falu) 78
Augsburg 109, 110, 112, 113, 177
Ausztria 101, 167, 176, 177
Bajorország 112, 121, 182—184
Balkán 101, 102
Ballnhausen (falu Észak-Hessenben) 33
Baltikum 101, 102
Barthel-porta (porta a svábföldi Gabelbachban) 57
Baste-porta (porta a schwalmi Leimbachban) 29, 34, 37, 49, 50, 54, 151
Bázel 104, 136, 154
Belgium 88, 101, 102, 176
Berfa (schwalmi falu) 78
Berlin 117, 214, 215, 217, 219, 220
Bern 123, 134, 178, 181
Bernát, Clairvaux-i, Szent (a cisztercita rend alapítója, 1090 k. —1153) 136
Biel 178
Biraben, Jean-Noël (francia orvos, statisztikus és történész) 99, 101, 104
Bitzius, Albert lásd Gotthelf, Jeremias
Bollème Geneviève (francia etnológus) 200
Born, Martin (geográfus) 68, 161

Boucher, François (francia festő, 1703—1770) 148
Böcklin, Arnold (svájci festő, 1827—1901) 127, 128, 213, 216
Braunschweig 194, 196
Bredow, Johann Ludolf von, báró (altábornagy a harmincéves háborúban) 38, 39
Bréma 104
Bretagne 169
Brigitta, Szent 134
Brueghel, Jan, ifj. (németalföldi festő, 1601—1678) 148
Brüdernkirche (braunschweigi Ferences-templom) 194
Buber, Martin (zsidó vallásfilozófus, 1878—1965) 186
Burckhardt-Seebass, Christine (svájci néprajzkutató) 154
Burkhart, Matthäus (Gabelbachból, 1663—1729) 56, 57, 109
Bünting, Henricus (evangélikus lelkész, 1545—1606) 11, 12
Büren an der Aare lásd Oberbüren

Christerode (schwalmi falu) 79
Coques, Gonzales (flamand arckép- és életképfestő, 1614/18—1684) 92, 93, 95

Csehország 101, 177

Dánia 43, 101, 102
Danzig (Gdańsk) 104
Darmstadt 52
Dauphiné (délkelet-franciaországi megye) 75, 81
Delft, Jan Vermeer van (németalföldi festő, 1632—1675) 208
Disentis (a svájci Graubünden Benedek-rendi kolostora) 175
Dittershausen (schwalmi falu) 78
Dordrecht (-i szinódus, 1618/1619) 87
Dorotheenstadt (berlini egyházközség) 214, 215, 220
Drezda 104
Dupâquier, Jacques (francia történész-demográfus) 141
Dürer, Albrecht (német fa- és rézmetsző, 1471—1528) 142

Ebner, Lois (a lienzi városi múzeum vezetője) 172
Einrode (schwalmi falu) 79
Einsiedeln (Mária-kegyhely Közép-Svájcban) 175
Észtország 104

Fenner, Johann Jost (Johannes Hooss — EGO — veje) 96
Ferenc, Assisi, Szent (itáliai szerzetesrend-alapító, 1181/82—1226) 75
Fichtel-hegység 122, 125
Finnország 101, 102
Firenze 128
Flórián, Szent 137
Florshain (schwalmi falu) 78
Focken, Antje (a keleti fríz Heselből) 65
Franciaország 75, 81, 101, 102, 112, 169, 176
Frankenhain (schwalmi falu) 78, 81
Frankfurt am Main 29, 104, 208
Frankfurti mester (német festő, szül. 1460 k.) 208
Frízföld (Kelet-) 109, 112
Füssen (svábföldi város) 112

Gabelbach (bajor-sváb falu Augsburgtól nyugatra) 56, 57, 65, 109, 110, 113, 115, 116, 118—121, 165, 167, 177
Gantner, Theo (svájci néprajzkutató) 154
Geissel, Anna Catherina (Johann Jost Hooss első felesége) 162
Geißler, Cristoph (Gabelbachból, 1663—1714) 57
Gelfand, Toby (kanadai orvostörténész) 13
Gélis, Jacques (francia történész) 173
Gellée, Claude (Claude Lorrain, francia tájképfestő, 1600—1682) 148
Genf 89
George-Hinrich-porta (porta Leimbachban) 29, 32—34, 37, 44, 48—50, 54, 149
Giebel (lelkész, Treysa) 37
Giebelshausen, Eulalia (ifj. Johannes Hooss harmadik felesége, 1596—1668) 163
Giesecke, Gabriele (a berlini kutatócsoport munkatársa) 13
Gießen 61, 63
Gilserberg (schwalmi falu) 78
Goslar 198, 200
Gotthelf, Jeremias (Albert Bitzius, svájci író-költő, 1797—1854) 179, 181, 182, 187
Goubert, Pierre (francia történész) 141
Görzhain (schwalmi falu) 78
Götland, Kelet- (Dél-Svédország) 134
Grebe-porta (porta Leimbachban) 29, 34, 35, 37, 49, 50, 56
Grebe-porta (porta a schwalmi Niedergrenzebachban) 96
Grimm, Jacob és Wilhelm (német nyelvészek és mesegyűjtők, 1785—1863; 1786—1859) 75
Grimmelshausen, Hans Jakob Christoffel von (német író, 1622 k.—1676) 127
Grim(m)er, Jakob (flamand festő, 1526—1589) 230
Gungelshausen (schwalmi falu) 30, 35, 38, 49, 56, 65, 78—81, 96, 159, 162

György, Szent 136

Haarlem 90, 92, 93
Hahn, Johannes (Johannes Hooss — EGO — veje) 96
Hals, Frans (holland arcképfestő, 1581/85—1666) 92—95
Hamburg 198, 200
Hans-Curt-porta (porta Leimbachban) 29—31, 34, 35, 37, 50, 53, 56
Hassenpflug család (a Grimm-mesék adatközlői) 75
Hauf, Franz (a gabelbachi falukönyvek feldolgozója) 167
Hauptschwenda (schwalmi falu) 79
Heers, Jacques (francia történész) 231
Helmstedt (alsó-szászországi város) 11
Hesel (keleti fríz falu) 56, 57, 65, 109, 110, 113—118, 120, 165, 167
Hessen 32, 37, 43, 54, 61, 67, 75—77

Hessen-Darmstadt (lutheránus) 50, 68, 79, 81
Hessen-Kassel (kálvinista) 43, 50, 68, 79, 81, 86, 87, 93
Heuchelheim (falu a felső-hesseni Gießen mellett) 61, 63
Hildegard von Bingen, Szent (német apátnő és misztikus, 1098—1179) 200, 202, 206
Hillairet, Jacques (francia történész) 231
Hipparkhosz, niceai (ókori csillagász, ő fedezte fel és írta le először a precesszió jelenségét, i. e. 190 k.—125 k.) 204
Hobbema, Meindert (holland festő, 1638—1709) 148
Hollandia 43, 86, 91, 94, 101, 102
Holzburg (schwalmi falu) 79, 81—83
Hooss, Anna (EGO-Johannes nővére, 1665—1726) 32, 41, 44, 48
Hooss, Anna Catharina (EGO-Johannes nővére, 1661—1747) 32
Hooss, Anna Catharina (EGO-Johannes első gyermeke, 1691—1692) 52
Hooss, Anna Catharina (EGO-Johannes harmadik gyermeke, 1696—1724) 52, 53, 55, 95
Hooss, Anna Gela (EGO-Johannes lánya második házasságából, 1709—1784) 95
Hooss, Catharina (szül. Fenner, EGO-Johannes első felesége, 1672—1699) 50
Hooss, Catharina (EGO-Johannes mostohanővére, 1685—1760) 44, 53
Hooss, Catharina (EGO-Johannes második lánya a második házasságból, 1703—1742, a Välteporta örököse) 55, 95, 96
Hooss, Elisabeth (szül. Kaufmann, EGO-Johannes anyja, 1636—1677) 31, 37
Hooss, Elisabeth (szül. Stumpf, EGO-Johannes mostohaanyja, 1650—1723) 41, 53, 78
Hooss, Elisabeth (szül. Riebeling, EGO-Johannes második felesége, 1681—1760) 50, 53, 54, 56, 144, 149
Hooss, Elisabeth (EGO-Johannes lánya második házasságából, 1720—1742) 95
Hooss, Gela (EGO-Johannes lánya második házasságából, 1701—1760) 95
Hooss, Georg (1636—1646 között a Välte-porta gondnoka, 1589—1673) 164
Hooss, Guda (Valentin Hooss nővére, 1634—1636) 31
Hooss, Hans Class (EGO-Johannes bátyja, 1667—?) 31, 42, 43, 48, 78
Hooss, Hans Heinrich (EGO-Johannes mostohafivére, 1680—?) 44
Hooss, Johann Adam (EGO-Johannes mostohafivére, 1683—1688) 44
Hooss, Johann Jost (EGO-Johannes unokája, 1744—1792) 162
Hooss, Johann Valentin (EGO-Johannes mostohafivére, 1679—1761) 44, 53

Hooss, Johannes (EGO, a Vélteporta gazdája Leimbachban, 1670—1755) 11, 17, 18, 31—35, 37, 40—44, 47, 48, 50, 52—56, 58, 65, 68, 72, 77, 78, 80, 88, 93—98, 144—146, 149, 151, 156, 157, 162, 164, 186, 187, 191, 193, 194, 196, 198, 200, 202, 204—208, 210, 224
Hooss, Johannes, ifj. (a Konradporta gazdája Leimbachban, 1598—1670) 163
Hooss, Johannes (EGO-Johannes nagybátyja) 31, 157
Hooss, Johannes (lelkész, EGO-Johannes nagybátyja, 1631—1669) 83, 161, 162
Hooss, Johannes (a Baste-porta tulajdonosa Leimbachban, 1648—1699) 151
Hooss, Johannes (EGO-Johannes mostohafivére, 1681—1743) 44, 53
Hooss, Johannes; Johann Henrich, Johann Valentin (EGO-Johannes fiai, nem élték túl a kisgyermekkort) 54, 96
Hooss, Johannes (EGO-Johannes veje) 55, 96
Hooss, Martha Elisabeth (EGO-Johannes lánya második házasságából, 1723—1794) 96, 149
Hooss, Valentin (EGO-Johannes apja, 1626—1686) 31, 37, 40, 41, 157, 162
Hundshausen (schwalmi falu) 79

Immichenhain (schwalmi falu) 79
Írország 101, 102
Itália 101, 102
Itzenhain (schwalmi falu) 78
Izland 101, 102

Janssen, Ludwig (a heseli falukönyvek feldolgozója) 167
Jeruzsálem 11, 12
Jesberg (Schwalmban) 79
Jung, Carl Gustav (svájci pszichoanalitikus, 1875—1961) 185

Kálvin János (svájci reformátor, 1509—1564) 85, 87
Károly, V. (Habsburg) német-római császár (1519—1556) 112
Kassel 29, 32, 52, 73, 75, 83, 162, 187
Kepler, Johannes (német csillagász, 1571—1630) 208
Kirchheim (észak-hesseni község) 33
Kleinroppershausen (schwalmi falu) 78
Knauff, Johannes (EGO-Johannes negyedik lányának férje) 96
Koninck, Philips (holland festő, 1619—1688) 42
Konrad-porta (porta Leimbachban) 29, 32—34, 37, 44, 48—50, 52, 149, 163
Kopernikusz, Nikolausz (lengyel csillagász, 1473—1543) 206, 207
Köln 104
Kriß-Rettenbeck, Lenz (német néprajzkutató) 173

Lamb, H. H. (angol klímatörténész) 123
Languedoc (dél-franciaországi megye) 81

Le Nain testvérek (francia festők, Antoine 1588 k.—1648; Louis 1593 k.—1648; Mathieu 1607—1677) 140—143, 145
Leibl, Wilhelm (német festő, 1844—1900) 63, 64
Leimbach (schwalmi falu) 17, 29, 30, 32—35, 38, 43—45, 48—50, 52, 53, 56, 57, 65, 72, 78—83, 87, 88, 96, 144, 146, 151—153, 159, 162, 163
Leimsfeld (schwalmi falu) 78, 163
Lengyelország 101, 102, 104
Lettország 104
Libanon 101, 102
Lienz 171, 172
Lipcse 104
Lischeid (schwalmi falu) 78
Litvánia 104
Loretz, Hans (schattdorfi lelkész, Uri kanton, Svájc) 174
Loshausen (schwalmi falu) 29, 30, 33, 38, 78—81, 162
Luxemburg 101, 102
Lübeck 134
Lützelflüh (Bern-vidék, Svájc) 181

Manger, Hans Rudolf (a heseli falukönyvek feldolgozója) 167
Marburg/Lahn 76, 226, 227
Marokkó 101, 102
Marseille 127, 211
Meertens, Pieter J. (holland néprajzkutató) 85—88, 95, 130, 178
Mengsberg (schwalmi falu) 78, 163
Meran 171
Merian, Matthäus (svájci rézmetsző, 1593—1650) 38, 39, 42
Merzhausen (schwalmi falu) 78—81, 162
Michelsberg (schwalmi falu) 78
Moischeid (schwalmi falu) 78
Móric, Tudós, kasseli tartományi gróf (1572—1632, uralk. 1592—1627) 86, 87
Mönch-Leusel (felső-hesseni falu) 35, 49, 50, 82
Muchy, Pierre Antoine de (francia festő, 1723—1807) 230

Nantes 81
Naudet, Thomas-Charles (francia festő, 1773—1810) 230
Nausis (schwalmi falu) 78
Németalföld 85, 88, 92
Neukirchen (schwalmi város) 49, 78, 79
Newton, Isaac (angol matematikus, fizikus, csillagász, 1643—1727) 208
Niedergrenzebach 38, 78, 96, 162
Niederzwehren bei Kassel 75
Noll, Anton (Bern város küldötte) 178
Norvégia 101, 102
Nürnberg 104

Oberaula 79
Oberbiel 83, 161, 162
Oberbüren (svájci búcsúhely a halva született gyermekek megkeresztelésére) 178—180
Obergrenzebach 54, 78, 162
Olaszország 176
Oldenburg 109, 110
Ottrau (schwalmi falu) 78

Paracelsus; Philippus Aureolus Theophrastus; Theophrast Bombast von Hohenheim (né-

met természettudós, orvos, filozófus, 1493—1541) 202
Párizs 229—231
Perrault, Charles (francia író, 1697-ben tette közzé mesegyűjteményét, 1626—1703) 75
Pestalozzi, Johann Heinrich (svájci nevelő, 1747—1827) 181
Peters, Gerdt (Heselből, 1670—1739) 56, 57, 109
Pfister, Christian (svájci klímatörténész) 123
Plakan, Andrej (amerikai történész) 47
Poroszország (Kelet-) 104
Portugália 101, 102
Ptolemaiosz, Klaudiosz (egyiptomi csillagász, i. sz. 87?—165?) 206

Rain am Lech 112
Ransbach (schwalmi falu) 30, 33, 38, 42, 49, 50, 52, 78—81, 162
Raron, illetve Kelet-Raron (falu a svájci Wallis kantonban) 134
Riebeling, Andreas (Johannes Hooss — EGO — veje) 96
Riebelsdorf (schwalmi falu) 78
Riebling, Curt (leimbachi portagazda) 34
Riebling, Elsabeth (a leimbachi Hans-Curt-portán, 1614—1692) 34, 35, 49, 56, 65
Riffian (Dél-Tirol) 171
Ritter, Catharina (a leimbachi Grebe-portán, 1611—1704) 34, 35, 49, 56
Ritter, Johannes (leimbachi portagazda) 34, 49
Rókus, Szent 137
Rommershausen (schwalmi falu) 78
Rosen, Reinhold von (huszárezredes a harmincéves háborúban) 38, 39
Rostock 197, 198
Röllshausen (schwalmi falu) 78
Rörshain (schwalmi falu) 78
Ruetz, Gottfried (lelkész, a Hessen-i Nemzetségkönyv kiadója) 37, 146
Ruisdael, Jakob van (holland festő, 1628/29—1682) 148
Rückershausen (schwalmi falu) 78

Sachsenhausen (schwalmi falu) 78
Sainte-Madelaine (Vézelay apátsági temploma) 194
Sainte-Opportune (párizsi templom) 233
Saints-Innocents, Cimetière et Eglise (Aprószentek-templom és temető, Párizs egykori legnagyobb temetője) 229—233
Salmshausen (schwalmi falu) 38, 78
Salzgeber, Joachim P. (levéltáros, Einsiedeln) 175
Sauermann, Dietmar (német néprajzkutató) 151
Schattdorf (Uri kantonbeli egyházközség, Svájc) 173—175
Scherer, Michael (Gabelbachból) 65
Schipperges, Heinrich (német orvostörténész) 202
Schleswig 154
Schmelz, Usiel O. (izraeli demográfus) 13
Schorbach (schwalmi falu) 79

Schönau (schwalmi falu) 78
Schönbächler, Daniel P. (Benedek-rendi kolostor, Disentis) 175
Schönborn (schwalmi falu) 78, 163
Schönstein (schwalmi falu) 49, 78
Schrecksbach (schwalmi falu) 78
Schulze, Gert (a berlini kutatócsoport munkatársa) 13
Schwalm (észak-hesseni régió) 29, 31, 33, 37—40, 42, 49, 50, 52, 56, 61, 68, 72—74, 76—79, 81, 82, 86—88, 98, 151, 152, 162, 187
Sebbeterode (schwalmi helység) 78
Seghers, Hercules (holland festő, 1589/90—1633/38) 42
Seigertshausen (schwalmi falu) 78
Sigmaringen 119
Sillian (Kelet-Tirol) 172
Skócia 101, 102
Solothurn 178
Spanyolország 101, 102
Spessart (hesseni régió) 122, 126
Steen, Jan (holland táj- és csendéletfestő, 1625/26—1679) 90—92, 95
Steina (schwalmi falu) 38, 78, 162
Stockholm 84
Strang (schwalmi falu) 78
Sundsvall (város Északkelét-Svédországban) 134
Süßmann, Nikolaus (leimbachi portagazda) 49
Süßmilch, Johann Peter (a német népességtudomány megalapítója, 1707—1767) 117, 119
Svájc 101, 154, 167, 176
Svédország 101, 102

Szíria 101, 102

Tilly, Johann Tserclaes, gróf (hadvezér a harmincéves háborúban, 1559—1632) 37
Törnevalla (falu Délkelet-Svédországban) 134
Törökország 101, 102
Treysa (schwalmi város) 38, 78, 162, 163

Ubbelohde, Otto (német festő, 1867—1922) 76, 77
Ursberg (kolostor, híres svábföldi búcsúhely a halva született gyermekek megkeresztelésére) 177

Välte-porta (porta Leimbachban) 11, 17, 21, 29—31, 34, 37, 40, 41, 43 44, 48, 50, 52, 54, 56, 72, 78, 83, 87, 96, 146, 151—154, 157, 159—164, 205, 224
Velence 43
Vézelay (Burgundia) 194, 196
Viehmann, Dorothea, szül. Pierson (a Grimm-mesék egyik adatközlője) 75
Vilmos, IV. (Bölcs), tartományi gróf (1532—1592) 187

Wasenberg (schwalmi falu) 41, 42, 52, 54, 55, 78, 79, 81, 151, 162
Weber, Max (német szociológus, 1864—1920) 185
Weber-Kellermann, Ingeborg (német néprajzkutató) 76
Weissenborn (schwalmi falu) 79
Wetterau (hesseni régió) 29
Wetzlar (hesseni város) 83, 161, 162
Wiera (schwalmi falu) 78, 163

Wild család (a Grimm-mesék adatközlői) 75
Willingshausen (schwalmi falu) 78—81
Wincherode (schwalmi falu) 78
Winterscheid (schwalmi falu) 78
Wittenberg 12
Würzburg 126

Yersin, Alexander (svájci orvos, a pestisbaktérium felfedezője) 213
Zachert, Ursula (a wolfenbütteli Herzog August-Bibliothek munkatársa) 200
Zella (schwalmi falu) 29, 33, 38, 49, 55, 78, 79, 94, 96, 162, 163
Ziegenhain (schwalmi helység) 32, 33, 35, 38, 39, 48, 49, 54, 73, 78—80, 163
Zubek, Paul (a schleswig-holsteini tartományi múzeum munkatársa) 154
Zusmarshausen (sváb helység) 113

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1992
Kiadványszám: II/2944
Felelős szerkesztő: Horváth Ildikó — Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné
A fedéltervet készítette: Hodosi Mária
Megjelent 16,75 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0238-9711

Ára: 270,— Ft

HERMÉSZ KÖNYVEK

Világunk — a világ, amelyben élünk — elveszítette varázsát, avagy Max Weber szavával élve: „feloldódott a varázslat alól". Magyarán: számunkra a dolgok csak dolgok, pőrén azok, amik, megfosztva-megfosztatva mindennemű szimbolikus, jelentéssel hímes vonatkozásuktól, amelyek mintegy óvó-védő burkot vontak körébük. Hajdan minden egyes világ fölé egy másik világ boltozódott, és mindennek megvolt a „mása" a másikban. E világok ölelkezése nem volt gyümölcstelen, jelentéssel teli indákkal fonódtak egymásba.

Arthur E. Imhof azt kísérelte meg, hogy e valamikori életvilágok egyikét, az egykoron a hesseni Leimbachban élt Johannes Hooss portagazda kicsiny világát újból felépítse, s megmutassa: milyen is volt egy ilyen világ a harmincéves háború idején s azután, miképpen és miért működött — legalábbis a miénkkel összevetve — olyan jól és huzamosan. A szerző az életet fenyegető három fő csapást, a vészek triászát — az éhínséget, a pestist és a háborút — választotta vizsgálódása gerincéül. Módszertanilag felvértezetten — a demográfiai adatoktól a föld birtoklásának kérdésén át egészen az egykor éltek olvasmányaiig és a néprajzi szórványadatokig terjedően — számokkal, ábrákkal és képekkel szemlélteti, érti és érteti meg a valaha élt egyének, családok és közösségek mindennapjait, ünnepeit és gyászát, mindenféle-fajta próbálkozását, hogy ki-ki a maga és övéi életét biztosítsa, folytatásának esélyét kicsikarja.

Szakmai és emberi mondanivalóját tekintve üzenet ez a könyv — üzenet a történészek, néprajzosok, művészettörténészek és minden olyan ember számára, akiben él az az igény, hogy az életet fenyegető mai „vészekről" elgondolkodjék, és tegyen is valamit ellenük.

ELŐKÉSZÜLETBEN

Erich Fromm: Menekülés a szabadság elől
Wolfgang Schivelbusch: Írástudók alkonya.
A frankfurti értelmiség a húszas években
Georges Duby — Guy Lardreau: Párbeszéd a történelemről

ISBN 963 05 6374 6

Akadémiai Kiadó, Budapest

508515 *Arthur E. Imhof* **ELVESZÍTETT VILÁGOK**